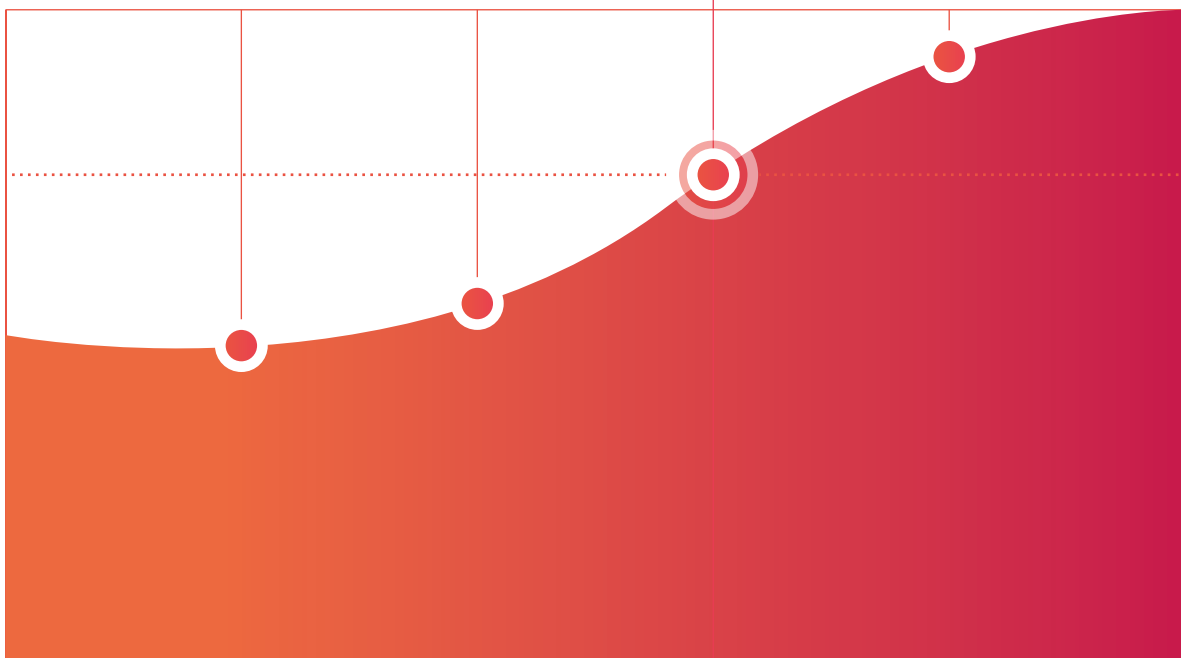

MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE 2016

Tudás és innováció ● a XXI. század gazdaságában

Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak tanulmányaiból

A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE
2016

Tudás és innováció a XXI. század gazdaságában

Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak 2016-os tanulmányaiból

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

A MAGYAR TUDOMÁNY ÜNNEPE

2016

Tudás és innováció a XXI. század gazdaságában

Válogatás a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
oktatóinak 2016-os tanulmányaiból

Szerkesztették:
Csáfor Hajnalka,
Tánczos Tamás,
Csugány Julianna

Líceum Kiadó
Eger, 2017

ISBN 978-615-5621-49-9

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Csombó Bence

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
DINYA LÁSZLÓ	
Menedzsmentkihívások az innovációs gazdaságban.....	8
DEDÁK ISTVÁN	
Az államadósság hatása a gazdasági teljesítményre.....	22
CSUGÁNY JULIANNA, TÁNCZOS TAMÁS	
A technológia diffúzióját befolyásoló főbb tényezők térbeli sajátosságai az Európai Unióban	39
DOBÓ MARIANNA	
A stratégiai tervezés átalakulása válságok és vis maior helyzetek következtében	53
DEMSZKY ALMA MÍRA	
A tudás szerepe a (poszt)modern társadalmakban.....	78
CSORBA LÁSZLÓ	
A kockázat fogalmának komplexitása.....	96
BOZSIK NORBERT	
Magyarország visegrádi országokkal folytatott élelmiszer-kereskedelmének vizsgálata az EU-csatlakozás után.....	121
ROMÁN RÓBERT	
A társas vállalkozások gyakorlati reflexiói az új Polgári törvénykönyvvel kapcsolatos változásokra	135
MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA	
A felelős foglalkoztatás és a HR.....	153
HOLLÓ ERVIN, MARSELEK SÁNDOR	
A KKV-k helyzete, versenyképesség, innováció és foglalkoztatás	167
MARSELEK SÁNDOR, SZŰCS CSABA	
A KKV-szektor hatása a hazai gazdasági helyzetre napjainkban	182
PALLÁS EDIT, SZŰCS CSABA	
Heves megye szerepe a turizmusban – a statisztika tükrében.....	197
VÁRHELYI TAMÁS	
Innovációs lehetőségek a szőlő- és boralapú termékek területén.....	212
PALLÁS EDIT	
Borturizmus egy kicsit másképp.....	220
NAGY-KOVÁCS ERIKA, TÓTH JÓZSEF	
A szőlész-borász gazdák klímaváltozásra való felkészültsége a Mátrai borvidéken ...	231

KEREKESNÉ MAYER ÁGNES, KOVÁCS GYÖNGYI	
A Magyar Sajtút Hálózat bevezetése a hazai turisztikai piacra	242
SZÁNTÓ ÁKOS, RÉVÉSZ LÁSZLÓ	
Egészségtudatosság és média	249
KOZÁK ANITA	
A mediáció lehetősége a felsőoktatásban.....	265
NAGY-KOVÁCS ERIKA	
A pedagógus tanácsadó szerepének vizsgálata.....	276

ELŐSZÓ

Az Eszterházy Károly Egyetem Gazdaságtudományi Intézete hosszú évek óta hagyományosan megrendezi őszi tudományos konferenciáját a Magyar Tudomány Ünnepeinek rendezvényeihez kapcsolódva. 2016 novemberében Tudás és Innováció a XXI. század gazdaságában címmel az egyetem gyöngyösi campusán működő Üzleti Tudományok Intézetével közös rendezésben Egerben került sor a konferencia lebonyolítására, melynek szervezésébe külső szakmai partnerként a Magyar Közgazdasági Társaság Heves Megyei Szervezete is bekapcsolódott.

A konferencia témakörei minden évben az aktuális gazdasági és társadalmi kérdések köré szerveződnek. 2016-ban a tudás és innováció kérdéskörével foglalkoztunk. A megváltozott világhelyzet, a globalizáció és a kibontakozó tudásgazdaság a gazdasági folyamatokat kutató szakembereket is a korábbi kérdések és összefüggések újragondolására, illetve új kérdések megfogalmazására inspirálják. Tudományos rendezvényünkön olyan témák megvilágítására törekedtünk, amelyek a nemzetgazdasági szinten felmerülő problémákra kínált megoldások mellett a vállalati szektort érintő gazdasági kérdésekre is válaszokat adhatnak.

A konferencián a két intézet egyetemi tanárait kértük fel plenáris előadások tartására, illetve azon két kollégánkat, akik az idei évben tartották meg sikeres habilitációs előadásait. Így kívántuk megteremteni annak lehetőségét, hogy a magasabb szintű tudományos eredmények szélesebb körben is ismertté váljanak.

A konferencia lehetőséget biztosított a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar két külön városban működő gazdaságtudományi képzéseket és kutatásokat folytató szervezeti egységében – az egri Gazdaságtudományi Intézetben és a gyöngyösi Üzleti Tudományok Intézetében – dolgozó oktató és kutató kollégák tudományos eredményeinek kölcsönös megismerésére. A konferencián elhangzott előadások alapján készített tanulmányok és oktatóink további 2016-ban készült tudományos írásai olvashatók a kari tanulmánykötetben.

Eger, 2017. július 1.

Csáfor Hajnalka
dékán

MENEDZSMENTKIHÍVÁSOK AZ INNOVÁCIÓS GAZDASÁGBAN

DINYA LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
dinya.laszlo@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A 21. század változásaiban közvetve vagy közvetlen módon döntő szerepet játszik az innovációs gazdaság megjelenése és kiteljesedése. Bár ennek a folyamatnak a hosszú távú következményei az exponenciálisan gyorsuló és komplex formában zajló technológiai fejlődés miatt nehezen átláthatók, számos összetevője már ma is tanulmányozható. Fontos (lenne) érzékelnünk, hogy a technológiai fejlődés ütemét (például a NBIC – azaz: nano-bio-info-kogni technológiák – vagy a GPT – azaz: általános célú technológiák – térhódítását) csak jócskán lemaradva követik a társadalmi, gazdasági és főként a politikai intézményrendszer változásai. Ennek eredménye a globálisan növekvő polarizáltság, illetve ennek nyomán a kezelhetetlen méreteket öltő feszültségek, hosszabb távon pedig a gazdasági erőviszonyok totális átrendeződése. Paradigmaváltás zajlik az innováció kapcsán (például: a nontech, nonbusiness, low-tech innovációk, a „best practice” helyett „good practices” előtérbe kerülése stb.), de az üzleti modellek területén is. Mindezek számos új kihívást támasztanak a szervezetek menedzsmentjével szemben, ezekről adunk egy rövid összegző rendszerezést.

Kulcsszavak: innovációs gazdaság, átalakuló szervezeti működés, változó menedzsment

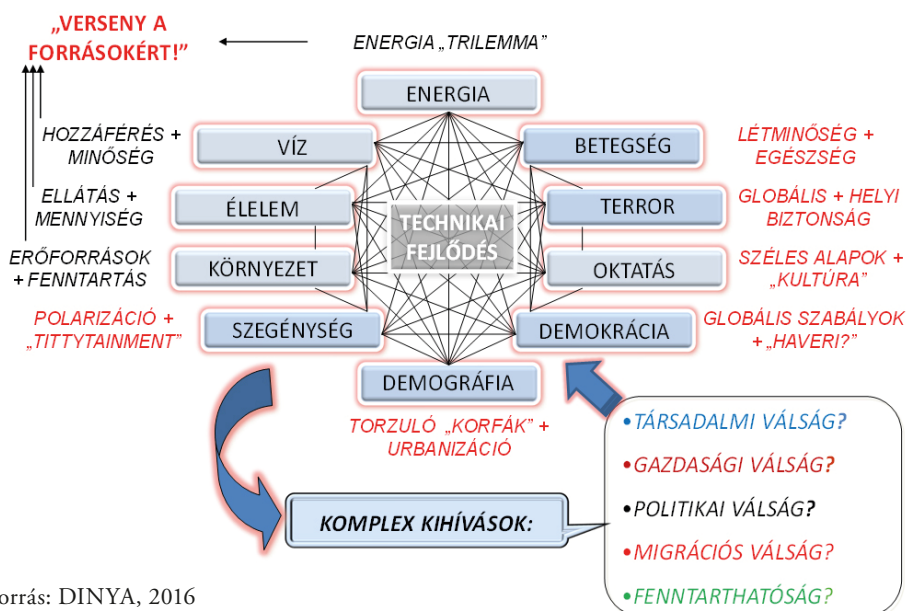
1. Bevezetés – az innovációs gazdaság

A tanulmány egy többéves kutatómunka eddigi eredményeit összegzi, amelynek célja a nemzetközi relációban már evidenciának tekinthető (bár még sok ellentmondással tarkított) innovációs gazdaság hazai megjelenési sajátosságainak tisztázása. Belépésünk az innovációs gazdaság (és társadalom) korszakába radikális mértékben és ütemben formálja át életünket minden téren – éppen ezért fontos, hogy minél pontosabban

megértjük az ebből fakadó fenyegetéseket, lehetőségeket és teendőket makroszinten éppúgy, mint mikro- és egyéni szinten. Az összegzés szekunder források széles körének rendszerezésére alapul, de azok nagy része mögött jelentős primer kutatás is meghúzódik, ezért messze többről van szó, mint pusztán elméleti spekulációkról. Célunk éppen az, hogy analóg módon hazai primer kutatások megalapozásához releváns kiindulópontokat teremtsünk, és ezek nyomán specifikálhassuk hazai kihívásainkat.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gazdaság üzleti és nonbusiness tevékenységei, valamint a társadalmi-politikai kihívások egymáshoz szorosan kapcsolódva beágyazódnak a fenntarthatósággal összefüggő nagy kihívások problémakörébe. Ahhoz, hogy hozzávetőleges képet alkossunk ennek komplexitásáról, célszerű egy pillantást vetni az *1. ábrára*, amely áttekinti a kérdéskört. Jóllehet az előttünk álló nagy kihívásokkal foglalkozó szakirodalom több mint bőséges, éppen ezért rendkívül szerteágazó és több szempontból is ellentmondásos. Az *1. ábra* ennek egyfajta „alkotó szintézise”, mert a SMALLEY (2005) által koordinált tudóscsoport kiinduló koncepcióját felhasználva, majd azt jelentősen továbbgondolva, kiegészítve és aktualizálva, ellentmondásaitól letisztítva alakítottuk ki azt a modellt, amely számos jövőbeni kutatás számára is feladatokat („agendát”) vázol fel. (DINYA, 2012, 2015, 2016) Ennek keretei között a menedzsment várható kihívásaira is választ kaphatunk.

1. ábra: Az innovációs gazdaság kihívásainak összefüggő rendszere

Forrás: DINYA, 2016

A SMALLEY-féle eredeti elképzelés nemcsak a legfontosabb 10 globális kihívást, hanem azok rangsorát is megadta ebben a sorrendben: energia – víz – élelem – környezet – szegénység – betegség – terror – oktatás – demokrácia – demográfia. A rangsor azon alapul, hogy az előbbre rangsorolt kihívások megválaszolása nélkül a mögötte állókra érdemi válasz nem (csak átmeneti válasz) adható. Mindez korrektnek minősíthető, de az ismeretek gyarapodása indokoltá teszi az alábbi kiegészítéseket:

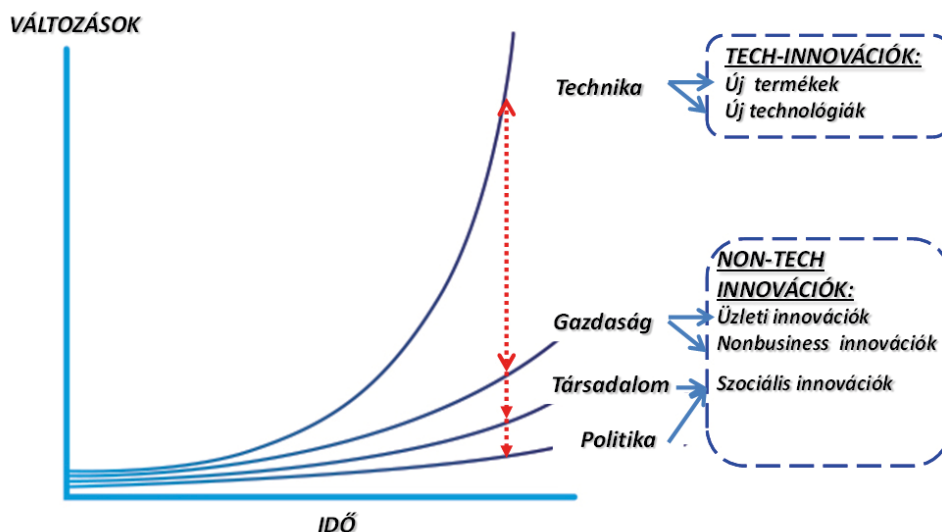
- A tényezők közti kapcsolat nem pusztán egyirányú (a fontosabbtól a kevésbé fontos felé haladván), hanem kölcsönhatások (oda-vissza csatolások) szövevényes rendszerét képezi, amelynek alapos feltárásával még lényegében adósak vagyunk (ezt jelképezi a tényezők közti komplex hálózat). A különféle prognózisok ellentmondásait is kiszűrni igyekvő kutatásaink összegzéseként igen fenyegető scénáriókat kaptunk, de ezek tárgyalása most nem képezi elemzésünk tárgyát.
- Kimaradt két fontos háttértényező: az élesedő verseny a természeti erőforrásokért (annak változatos – viszonylag békés, illetve háborús – formáival) és a technikai fejlődés. Ez utóbbi legalább két területen fokozza a kihívások komplexitását: egyrészt a változások exponenciális felgyorsítása, másrészt az externális hatások (+/-) felerősítése révén.
- Ennek a következménye, hogy sorra-rendre szembesülünk olyan komplex kihívásokkal, melyek megválaszolása momentán minden jel szerint meghaladja a kompetenciánkat: például a növekvő társadalmi feszültségek, az állandósuló gazdasági válság, a globális politikai válságok vagy éppen a migrációs válság és a növekvő fenntarthatósági kihívások.
- Az eredeti listán szereplő, látszólag egyértelmű kihívások (tényezők) jóval árnyaltabb értelmezése sem mellőzhető, mert idők során egyre többet tudunk meg ezek tartalmáról, összetettségéről, és folyamatosan újabb fogalmak is megjelennek velük kapcsolatban. Ezekre utalunk a tényezők mellett feltüntetett „hívószavakkal”, amelyek úgyszintén további tisztázó kutatások igényét vetik fel. A teljes kifejtés igénye nélkül csak jelzésként:
 - Energia „trilemma”: egyidejűleg három kapcsolódó probléma megoldása a feladat – (1) átállás a megújuló energiaforrásokra, (2) globális energiarendszer kiépítése és hozzáférés biztosítása, (3) biztonságos energiaellátás.
 - Vízhozzáférés és -minőség: az elvárható minőségű (és mennyiségű) víz eljuttatása minden társadalmi-gazdasági szereplőhöz és a klímaváltozás sújtotta ökoszisztémákhoz.
 - Élelemellátás és -mennyiség: az éhezés és egyidejűleg az élelmiszerparazlárás globális megszüntetése és a gyorsan növekvő népesség ellátása.

- Környezeti erőforrások és -fenntartás: észszerű gazdálkodás a korlátozott természeti erőforrásokkal (termőföld, nyersanyagok, ökoszisztémák stb.), azok fenntartható használatának megoldása.
- Polarizáció és „titty-tainment”: a társadalmi rétegek, régiók életszínvonalá és esélyei közti szakadékok folyamatos szélesedését meg kell állítani – és mindezt abban a szituációban, amikor az emberiség ellátásához elegendő lesz a 20% munkája, míg a másik 80%-nak mindössze a „lét-pénz” jutna („titty-tainment”, laza fordításban „cumiztatás”, MARTIN–SCHUMANN, 1997).
- Létminőség és egészség: globális paradigmaváltás az egészségügyben – a betegség mennyiségének csökkentése helyett a hangsúlyt az egészség mennyiségének a növelésére helyezni.
- Globális és helyi biztonság: a növekvő társadalmi feszültségek miatt világonk egyre kevésbé biztonságos (terrorizmus), érezhetően csökken a helyi köz- (és vagyon-) biztonság is. (BEINHOCKER–HANAUER, 2014)
- Oktatás széles alapokon és „kultúra”: az információ túltermelése és gyorsuló elavulása, valamint a szakmák folyamatos átalakulása miatt az oktatás súlypontját a konvertálható készségek, szemléletmód kialakítására kell(ene) helyezni, egyidejűleg erősítve a fenntarthatóságot preferáló értékrend (társadalmi kultúra) kialakítását.
- Globális „játékszabályok” és „haveri kapitalizmus”: az extrém mértékű tőke- és vagyonkoncentráció miatt a formális játékszabályokat gyakorlatilag a legerősebb üzleti érdekcsoportok határozzák meg a háttérben, és érvényesítik azt globális szinten („haveri kapitalizmus”, crony capitalism). Ez további polarizációt és feszültségnövekedést eredményez a világban, és ellenkező irányba mutat, mint amit a demokráciáról gondolkunk. (THE ECONOMIST, 2014)
- Torzuló „korfák” és urbanizáció: összességében gyorsul a túlnépeseedés, de emögött rendkívül heterogén a kép: a fejlődő országokban a demográfiai robbanás és a megapoliszok létrejötte, a fejlettekben az előregedő társadalom jelent fenyegetést a fenntarthatóságra, és az ezek kiegyenlítését célzó migráció (népvándorlás) kezelése is megoldhatatlannak tűnik.

Gondolhatnánk, hogy mindennek kevés köze van a szervezetek működéséhez, de ez tévedés. Szakértők felhívják a figyelmet, hogy a felsorolt területeken a változások nemcsak exponenciálisan gyorsulva jelentkeznek, de területenként eltérő is a sebességük: a leggyorsabb a technológiai fejlődés (technikai innovációk), ezt jóval

lomhábban képes követni a társadalom, a gazdaság, és még kevésbé a politikai intézményrendszer. (DELOITTE, 2014) Következésképpen köztük egyre nő a szakadék, ami beláthatatlan következményekkel fenyeget. (2. ábra)

2. ábra: Eltérő ütemű változások – növekvő innovációs szakadékok

Forrás: saját szerkesztés

A társadalom, a gazdaság és a politikai intézményrendszer felzárkóztatása az egyre gyorsuló technikai fejlődéshez (tech innovációkhoz) csak úgy lehetséges, ha ezekben a szférákban is felgyorsulnak a működési modelleket célzó innovációk. Tehát a gazdaság mindkét szektorában (az üzleti és a nonbusiness szektorban), a társadalom működésében (formális és informális „játékszabályok”) és természetesen a politikai „boszorkánykonyhákban” egyaránt (lásd például: a „haveri” kapitalizmus megfékezése vagy a globális koordináció). A fejlett(ebb) „kultúrájú” országokban már lassan evidenciának tekintik, hogy az innováció fogalma sokkal tágabb, mint pusztán a tech innovációk, azaz új termékek/szolgáltatások és/vagy új technológiák köre. Ehhez szorosan kapcsolódnia kell az újszerű üzleti modelleknek („piaci” megoldásoknak) és/vagy szervezési megoldásoknak (értékláncok, szervezetek). A társadalomban pedig a fenntarthatóságot célzó értékrendi paradigmaváltás megvalósítása elkerülhetetlen feladat (szolidaritás, kooperáció, felelős fogyasztás stb.). Minden reprezentatív nemzetközi összehasonlító felmérés szerint globálisan és nálunk, Magyarországon is ettől még igen messze állunk. A politikai innovációk

szükségességét talán egy SZENT-GYÖRGYI-idézet aktualizált változata illusztrálhatná: „Világunkat olyan döntéshozók uralják, akiknek az agya még az atomkor előtt megfagyott!” (SZENT-GYÖRGYI, 1989) Atomkor helyett stílszerűen mondhatnánk internetet is...

2. Szervezeti paradigmaváltás és a menedzsment

A legtöbb szakirodalom egyetért abban, hogy a „negyedik ipari forradalom” (más néven az innovációs gazdaság és társadalom) korszakába léptünk, amelynek következtében a globális, makro- és mikroszintű gazdasági és társadalmi szereplők innovációs paradigmaváltásra kényszerülnek. A paradigmaváltás miatt újra kell értelmezni az innováció és a versenyképesség klasszikus fogalmát és kapcsolatukat: mindkét fogalom jelentősen bővül, kapcsolatuk pedig komplexebbé válik. Az „innovációs gazdaságban” felértékelődik a nonbusiness és a nontech innovációk szerepe, azok összefonódása az üzleti és a tech innovációkkal, és a versenyképesség attól függ, ez miként érvényesül a különféle szintű K+F+I politikákban és menedzséri döntésekben. (JIN, 2005) Nemzetközi összehasonlító elemzésekkel már korábban kimutattuk, hogy Magyarország e téren a „gyenge” kategóriába tartozik. (DINYA, 2016) Többek között azért is, mert a fejlettebb országokhoz képest jelentős lemaradásunk van az innovációs gazdaság legfontosabb attribútumainak döntéshozói tudatosításában:

- „*Exponenciális*” szervezetek: gyorsuló változások, közösségi gazdaság és ehhez alkalmazkodó flexibilis struktúrák
- „*Határtalan*” szervezetek: innovációs ökoszisztémák, innovációs értéklán-cok és értékhálózatok
- „*Digitális*” gazdaság: nyitott innovációs rendszerek, innováció a közjavak (szabad hozzáférésű javak) sorában
- „*Tudásalapú*” verseny: innovációs portfóliók menedzselésére alapozva
- „*Nonbus és nontech*” innovációk: „3H” – „4H” – „5H” alapú komplex innovációk

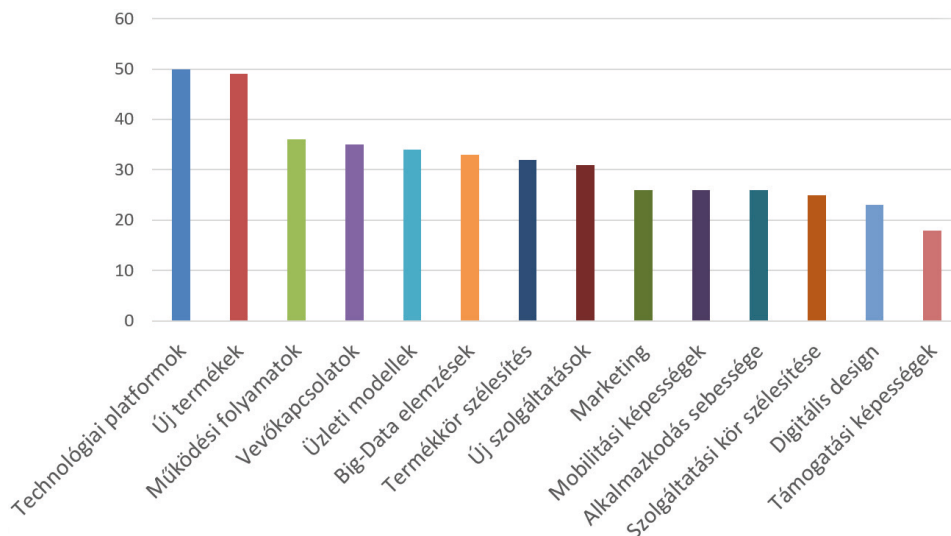
A Pricewater–Coopers idevágó jelentésében ez áll: „Bár az innováció a piaci verseny természetes velejárója, sőt hajtóereje, a közösségi gazdaságban a cégek működése számos problémát és szabályozási igényt vet fel, adózás és foglalkoztatás tekintetében szürke zónának tekinthető a szektor”. (PWC, 2015) Ez pontos megfogalmazása a nonbusiness innovációk iránti igényeknek – lévén, hogy a szabályozás, adózás, foglalkoztatás éppen a közszféra ilyen irányú innovációit jelenti. És ezzel még korántsem

ér véget a szükséges innovációk listája, további innovációk merülnek fel a munkahelyek biztonsága, a szervezetek menedzsmentje, a fogyasztói értékrend terén. (McKINSEY, 2014)

Nem véletlen, hogy a jelenlegi (2014–2020 közötti) EU-költségvetési időszakban, amikor az „intelligens szakosodási stratégia” (Smart Specialization Strategy – „S3”) kiemelt prioritást élvez, megjelent a nálunk még jószereével mindig nóvumnak tekintett, klasszikus „hármasspirál” (triple helix – „3H”) fogalmán is túllépve a „négyesspirál” (quadruple helix – „4H”), sőt az „ötösspirál” (quintuple helix – „5H”) fogalma is. (TEPERICS–DOROGI, 2014)

A technológiai fejlődés nemcsak a szervezetek alaptevékenységében nyit tág teret az innovatív alkalmazásokra, de a szervezetek működésének egészét, azaz üzleti modelljét is új alapokra helyezi. Ezekről a várható változásokról képet alkothatunk, ha alapul vesszük az üzleti szektor előrejelzéseit. A Boston Consulting Group (BCG) megkérdezte a leginnovatívabb vállalatok regionális és iparági reprezentatív vezetőinek 1500 fős mintáját, hogy várhatóan melyek lesznek a legfontosabb innovációs hajtóerők a következő 5 évben (BCG, 2015).

3. ábra: Legfontosabb szervezeti szintű innovációs hajtóerők 5 éven belül

Forrás: BCG, 2015

Ezek a következők:

- Többcélú platformok (Multipurpose Platforms): digitális és Big-Data-alapú technológiai platformok döntő szerepben – az általános célú technológiák (GPT-k) a termékeket-szolgáltatásokat és a működési módot egyaránt átformálják. Négy fő területük: költség- és időtakarékoság (automatizálás révén), üzleti folyamatok átalakítása, működési folyamatok és legfőképpen az üzleti modellek (új típusú termékek és szolgáltatások révén). Pl. az IBM a „Smarter Planet” kezdeményezés révén két év alatt 7 milliárd USD nagyságú üzletet generált, mert tevékenységek széles körében bevezette a „smart” technológiákat (a „smart grid”-től a „smart city” szolgáltatásokig).
- A többi terület jóval ezután következik – de nem függetlenül ettől! Ez azt jelenti, hogy a technológiai fejlődés (amely komplex – NBIC, exponenciális –, gyorsuló és GPT-jellegű) mindent magával húz a következő időszakban. Ehhez pedig a hagyományos szervezeteket (és szervezeti kultúrákat) is alkalmassá kell tenni, hogy ne akadályai, hanem segítői legyenek ennek a folyamatnak.

4. Vevőigények változása – új típusú üzleti modellek

Minden üzleti modell kiindulópontja a vevőigények pontos definiálása, majd ehhez illeszkedik a modell többi eleme. Az innovációs gazdaságban a vevőigények változása egyértelmű tendenciát mutat. (4. ábra) Ehhez még társítható a környezeti (fenntarthatósági) szempontokra érzékeny vevőszegmens globálisan folyamatosan növekvő aránya, amely 2014-ben 52% volt (60 országban végzett reprezentatív felmérés alapján, NIELSEN).

4. ábra: A vevőigények változása

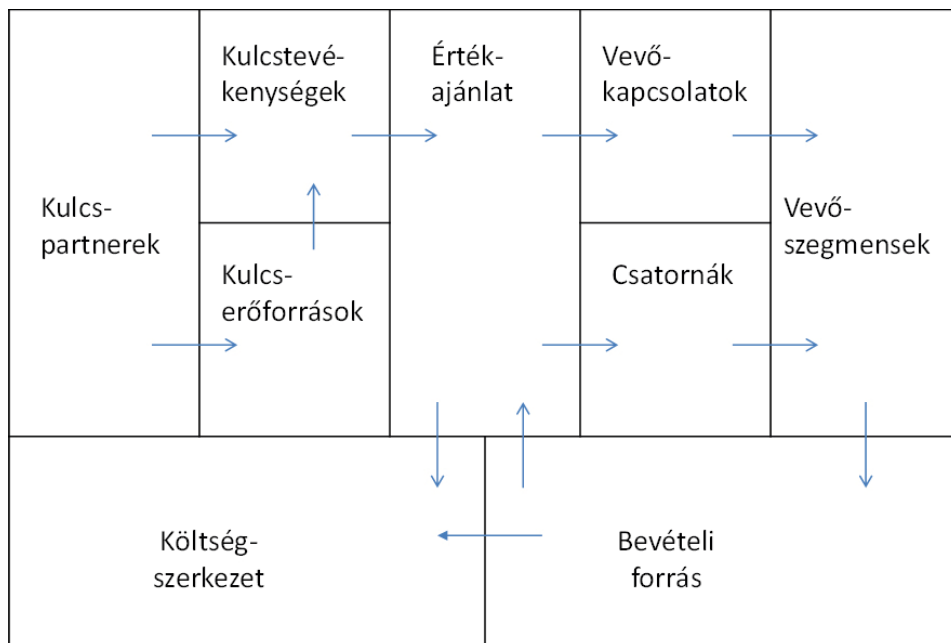

Forrás: saját szerkesztés
SANDERSE, 2014.
nyomán

Az üzleti modellek leggyakrabban idézett felépítése (OSTERWALDER et al., 2010, FOSTER et al., 2009) kilenc blokkot tartalmaz, és minden olyan kérdésre választ ad, amely arról szól, hogy egy szervezet a vevőit hogyan szolgálja ki, és eközben hogyan biztosítja folyamatos működését. (4. ábra) A sémában a nyilak az áruk/szolgáltatások és a pénz áramlását jelzik a modell szereplői között.

Az üzleti modell egyes tényezői értelemszerűek, helyhiány miatt ezért nem is részleteznénk őket. Még élénk vita van a nemzetközi szakirodalomban arról, hogy változatlan formában alkalmas-e ugyanez a modell a jövőbeni szervezetek „üzleti modelljének” felépítésére. Csatlakozunk azokhoz, akik úgy ítélik meg, hogy ehhez nem elegendő az egyes tényezők tartalmi átértelmezése (kibővített értelmezése), ezen túl *célszerű bevonnai újabb tényezőket is*, főként, ha figyelembe vesszük az externáliák internalizálására irányuló törekvéseket. A kapcsolódó kutatások széles körének feldolgozásával kialakított újszerű üzleti modellre vonatkozó koncepciónk az 5. ábra foglalja össze.

4. ábra: A klasszikus üzleti modell

Forrás: saját szerkesztés

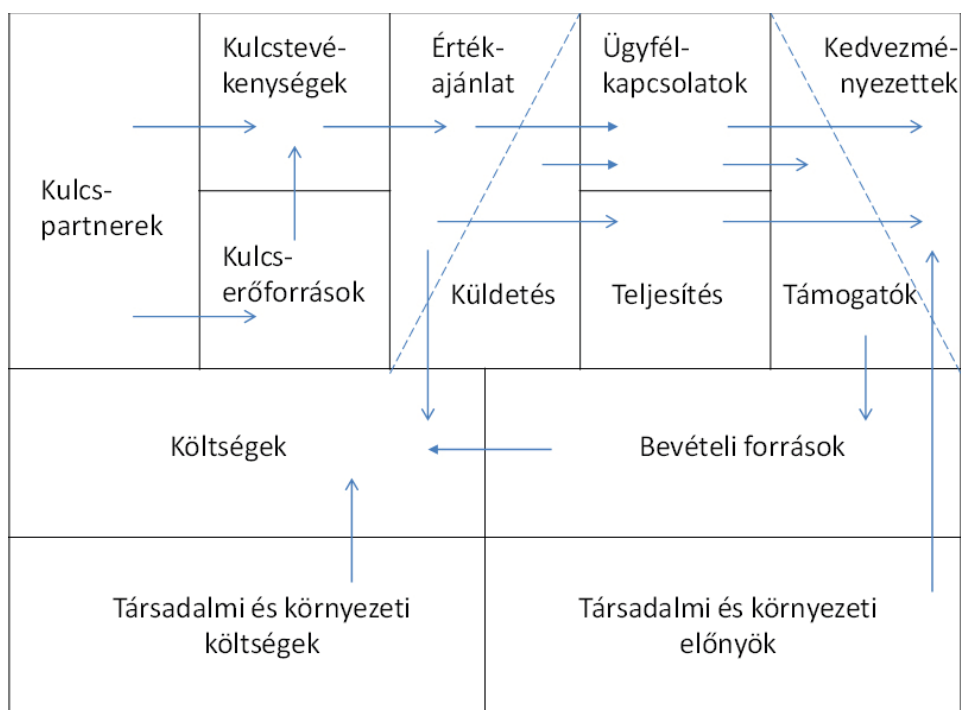
Miután ELKINGTON 1997-ben kidolgozta a „három alapvetés” (triple-bottom-line”, TBL) koncepcióját, amely a fenntarthatóság mérését célozta projektek és politikai döntések szintjén (SLAPER–HALL, 2011), ennek alkalmazása elterjedt a felelős üzleti vállalkozások körében. Itt a vállalkozás pénzügyi teljesítményének optimalizálása összhangban történik a társadalmi és a környezeti teljesítménnyel (Social Impact Assessment – SIA, Environmental Impact Assessment – EIA). Mindezt nem lehetetlen megoldani, elegendő csak utalni a MIGROS svájci üzletláncra, amely már 1990 körül kialakította a maga „Ökobilanz” elnevezésű rendszerét, amely a pénzügyi-társadalmi-gazdasági teljesítményt összevontan számszerűsítette az éves mérlegében. (KAIMER–SCHADE, 1994)

Ennek megfelelően az általunk javasolt üzleti modellben négy új elem is található: (5. ábra)

- *Társadalmi és környezeti költségek:* a szervezet által végzett tevékenység számszerűsített externális költségei.
- *Társadalmi és környezeti előnyök:* a szervezet által végzett tevékenység számszerűsített externális hasznai, amelyek a kedvezményezetteknek és/vagy társadalmi szinten jelentkeznek.
- *Küldetés:* a szervezet (tevékenység) társadalmi-környezeti missziója, amelynek célpontja a potenciális támogatói kör (gazdasági szereplők, természetes személyek), amely (akik) mobilizálható ennek segítségével a tevékenység pénzügyi és/vagy természetbeni támogatására.
- *Támogatók:* a szervezet (tevékenység) költségeinek fedezetét biztosító szereplők.

Az értékajánlat és a küldetés, illetve a kedvezményezettek és a támogatók között is van kapcsolódás, ezt próbálja érzékeltetni a szaggatott vonal. Az értékajánlat a küldetés megvalósításának eszköze, a támogatók pedig a szervezet közvetítésével szeretnének hozzájárulni egy bizonyos kedvezményezett kör problémájának megoldásához (enyhítéséhez).

5. ábra: Az üzleti modell új megközelítésben

Forrás: saját szerkesztés

Emellett természetesen módosul több ponton az üzleti modell eredeti tényezőinek tartalma is:

- „*Értékajánlat*”. Az üzleti modellekben ezalatt többnyire a vevőknek prezentált termék + szolgáltatás csomagot értik, de az új modellben javasoljuk a jóval életszerűbb (nem mellesleg a nonbusiness szervezetek üzleti modelljére is érvényes) megfogalmazást: *megoldást kínálni a kedvezményezett egy meghatározott problémájára*.
- „*Vevők*”. A vevők helyett célszerűbb *kedvezményezett ügyfelekről* beszélni, mert ugyan az értékajánlat célcsoportjait képezik, de körükben megjelennek olyanok is, akiknek fizetni (ellentételezni) nem kell (vagy csak részben) az igénybevett szolgáltatásért (termékért). A „*támogatók*” indirekt módon (a szervezet támogatásával) éppen ennek a lehetőségét teremtik meg.
- „*Bevételi források*”. A támogatóktól érkező minden olyan forrás (finansziális, természetbeni), amely a szervezeti működés *költségeinek fedezetéhez* hozzájárul, illetőleg azokat csökkenti (pl. szponzorok, pályázati konstrukciók stb.).

- „*Vevőkapcsolatok*”. Célszerűbb *ügyfélkapcsolatokról* beszélni, ami magába foglalja az ügyfelekkel és a támogatókkal kialakított kapcsolatrendszer egyaránt. A támogatók elérése technikai, szervezési szempontból is alapvetően eltérő az ügyfelekétől, hiszen esetükben a szervezet küldetésének teljesítéséhez szeretnék elnyerni a támogatást.
- „*Csatornák*”. Meghatározott szolgáltatások *teljesítéséről* van szó, amely történhet változatos formában, termékkel kapcsolódva, vagy anélkül, a szervezet telephelyén, vagy azon kívül (akár az ügyfél lakhelyén is).

A kulcspartnerek, kulcstevékenységek és kulcserőforrások tartalmilag ugyanazt jelentik, mint korábban. Az innovációknak tág tere nyílik az üzleti modell legtöbb tényezőjénél, beleértve magának az üzleti modell egészének az innovatív kialakítását is.

5. Összefoglalás

Az innovációs gazdaságban (és társadalomban) minden gazdasági (és társadalmi) tevékenység innovációs „kényszerpályára” kerül. A gyorsuló technológiai fejlődés, a többcélú technológiák egyidejű megjelenése és egymással történő összefonódásának következményei messze túlnőnek az üzleti célú innovációk kérdéskörén. Komplex megközelítés nélkül korlátozott innovációs erőforrásainkat egyoldalúan használjuk fel, és lemaradhatunk a gazdasági versenyképesség, a fenntarthatósági paradigmaváltás megvalósítása terén. Korábbi ilyen vonatkozású kutatásaink összegzése és széles körű nemzetközi irodalom feldolgozása révén arra kívántunk rámutatni, hogy nagy szükség lenne arra, hogy a tech innovációkon túl a szervezetek működésében is előtérbe kerüljenek az innovációk. Ezzel összefüggésben hangsúlyozzuk, hogy:

- Eltérően a hazai innovációs politika jelenlegi fókuszától nem elég a „tisztán” üzleti, vagy tech innováció támogatása, a nonbusiness és nontech innovációk egyaránt a fenntartható versenyképesség szükséges feltételét képezik.
- A gazdasági versenyképesség elégséges feltétele az innovációk egységes, komplex rendszerben történő megvalósítása.
- Ennek hiányában a versenyképesség fenntartása és/vagy a felzárkózás a fejlett gazdaságokhoz esélytelen, meglevő lemaradásunk konzerválódik, sőt növekszik.

Jelenlegi innovációs politikánk gyenge pontjai ebből a szempontból a következők:

- Az eddigi hazai innovációs politika túlságosan konzervatív, rövid távú és beszűkült volt. Konzervatív, mert a korszerű megközelítés hiánya legalább

két vonatkozásban megfigyelhető:

- Dominált a technokrata szemlélet – fókusz a tech innovációkon, figyelmen kívül hagyva a nontech innovációkat.
 - Dominált az üzleti szemlélet, figyelmen kívül hagyva a K + F + I rendszer komplex fejlesztését, beleértve az intézményi (szervezeti) szintű és nonbusiness jellegű rendszerinnovációkat.
- Rövid távú, mert hiányzott a stratégiai szemlélet a K + F + I rendszer formálásából (a K + F finanszírozás és a jogszabályi feltételrendszer a gyorsan és radikálisan változó aktuálpolitikai prioritások függvényeként, spontán módon alakult).
- Beszűkült, mert az innovációk menedzselésében nem jelent (nem jelenik) meg kellő hangsúllyal a komplex társadalmi felelősség (fenntarthatóság, externális hatások).

Fontosnak látjuk az új típusú üzleti modellek kutatása és gyakorlati alkalmazása terén a további kutatásokat, mert a már jól ismert klasszikus üzleti modellek csak körültekintő módosításokkal adaptálhatók a gyorsan átalakuló környezetben. Ezekre az innovációkra viszont elkerülhetetlenül szükség van, mert a fenntarthatósági kihívások többsége üzleti alapon nem válaszolható meg. Ez pedig feladja a leckét a szervezeteket irányító menedzsmentnek is.

Hivatkozások

- Beinhocker, E. – Hanauer, N. (2014): Capitalism redefined. Democracy – A Journal of Ideas, Issue 31, Winter 2014.
- Deloitte (2014): Government and the impact economy (A GovLab study, Deloitte and Touche Ltd., UK, p. 1–15.)
- Dinya László (1999): Marketing és közszolgáltatások (Marketing & Menedzsment, ISSN 1219-03-49, 5. sz., 8–10. p.)
- Dinya L. et al. (2004): Nonbusiness marketing és menedzsment. KJK-Kerszöv Könyvkiadó, 2004., Budapest, ISBN 963 224 787 6, 1–416. p.
- Dinya L. (2008): Szervezetek sikere és válsága. Akadémiai Kiadó, Budapest, ISBN 963 05 8274 0, 1–363. p.
- Dinya László (2012): Fenntarthatóság alulnézetben – a fenntartható kistérség modellje („A Falu”, ISSN 02737-4323, XXVII. évf. 1. sz., 29–40. p.)
- Dinya László (2013): „Zöld” prioritások érvényesítése a megyei szintű területfejlesztési stratégiákban (Journal of Central European Green Innovation 1 (1), HU ISSN 2064-3004, pp. 21–33.)

- Dinya László (2015): Nonbusiness innovációk a gazdaságban (Journal of Central European Green Innovation 3 (4), HU ISSN 2064-3004, pp. 13–32.)
- Dinya László (2016): Fenntarthatóságot szolgáló komplex innovációk („Innovációs kihívások és lehetőségek 2014–2020 között” tanulmánykötet, szerk.: Takácsné Dr. György Katalin, XV. Nemzetközi Tudományos Napok, Gyöngyös – KRF, ISBN 978-963-9941-92-2, 2016. március 30–31., p. 323–336.)
- Foster, W. L. – Kim, P. – Christiansen, B. (2009): Ten Nonprofit Funding Models. Stanford Social Innovation Review, Spring 2009, p. 32–39.
- Jin, Zhouying (2005): Global Technological Challenge – From Hard Technology to Soft Technology (Intellect Books, Bristol – UK, ISBN 1-84150-124-7)
- Kaimer, M. – Schade, D. (1994): Ökobilanzen – Umweltorientierte Informations- und Bewertungsinstrumente (Arbeitsbericht, Akademie für Technikfolgenabschätzung in Baden-Württemberg / Stuttgart, Nr. 4 / März 1994, ISBN 3-930241-04-8, p. 1–94.)
- Martin, H-P. – Schumann, H. (1997): The Global Trap: Globalization and the Assault on Democracy and Prosperity (New York: St. Martin Press)
- Martin, R. L. – Osberg, S. (2007): Social Entrepreneurship – The Case for Definition. Stanford Social Innovation Review, Spring 2007, p. 29–39.
- McKinsey & Company (2014): Management – The next 50 Years. McKinsey Quarterly, Number 3, New York – USA, pp. 1–180.
- Osterwalder, Alexander – Pigneur, Yves – Clark, Tim (2010): Business model generation – a handbook for visionaries, game changers, and challengers (Hoboken, NJ: Wiley)
- Schumpeter, J. (1980): A gazdasági fejlődés elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1–194. p.
- Smalley, R. E. (2005) ‘Future Global Energy Prosperity: The Terawatt Challenge’, MRS Bulletin, Vol. 30, June 2005, pp. 412–417. <http://dx.doi.org/10.1557/mrs2005.124>.
- Slaper, Timothy F. – Hall, Tanya J. (2011): The triple bottom line – what is it and how does it work? (The Indiana Business Review, 86(1), 4–8.)
- Szent-Györgyi Albert (1989): Az örült majom (Magvető Kiadó, Budapest, p. 1–108)
- The Economist (2014): The countries where politically connected businessmen are most likely to prosper (March 15th 2014, <http://www.economist.com/news/international/21599041-countries-where-politically-connected-businessmen-are-most-likely-prosper-planet>)
- Teperics Károly – Dorogi Zoltán (2014): Az egyetemek gazdasági és regionális hatásai. Educatio 2014/3. pp. 451–461.

AZ ÁLLAMADÓSSÁG HATÁSA A GAZDASÁGI TELJESÍTMÉNYRE

DEDÁK ISTVÁN

Eszterházy Károly Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
dedak.istvan@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A tanulmány az államadósság és a költségvetési deficit gazdasági teljesítményre gyakorolt hatását vizsgálja. Bemutatja, hogy az államadósság szerepének megítélése alapvetően attól függ, hogy milyen a konjunkturális helyzet a gazdaságban az államadósság felhalmozódása idején. Ennek tükrében részletesen elemzi az európai válságkezelés folyamatát, annak teoretikus alapjait. A tanulmány második felében az államadósság hosszú távú hatásaira fókuszálva az adósságdinamikai és növekedésméleti összefüggések egybekapcsolásával egy egyszerű neoklasszikus növekedési modell keretében vizsgálja az adósság hatását a steady-state jövedelemszintre.

Kulcsszavak: államadósság, likviditási csapda, válságkezelés, neoklasszikus növekedési modell

1. Bevezetés

Az államadósság gazdaságra gyakorolt hatásának elemzése a közgazdaságtan egyik legfontosabb, legtöbb vitára okot adó területe. Az államadóssággal kapcsolatos kihívásokra adott válaszok ugyanakkor jelentős szerepet játszanak a gazdaságpolitika formálásában és ezáltal a gazdasági teljesítmény alakulásában.

Szembevetendő példái ennek a 2008-ban kitört globális pénzügyi válságra adott gazdaságpolitikai válaszok, amelynek tekintetében markáns különbség figyelhető meg az Egyesült Államok és az Európai Unió válságkezelése között. Miközben az USA a válság elleni küzdelemben államadósságot és költségvetési deficitet növelő, maszszív keynesi keresletélénkítő politikát folytatott – vagyis tulajdonképpen a standard

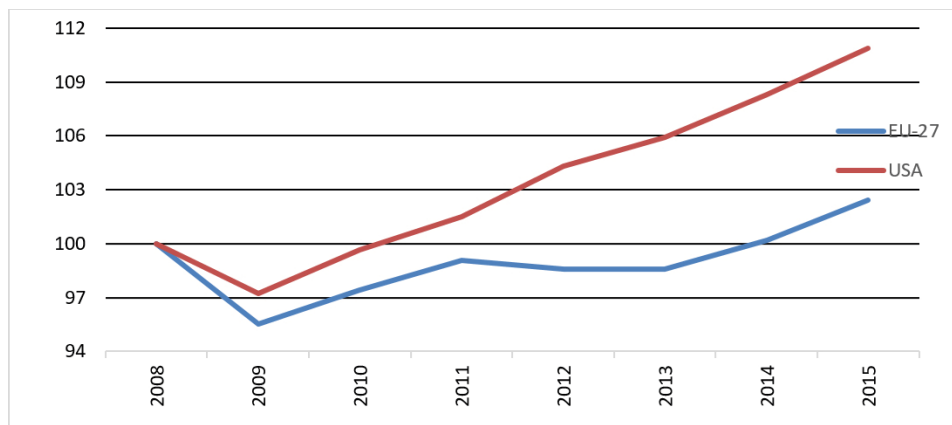
tankönyvi receptet követte –, aközben az EU a válság elleni küzdelem fókuszába az államadósság lefaragását állította. Nyolc évvel a válság kitörése után az eredmények tekintetében azt látjuk, hogy az amerikai gazdaság teljesítménye messze lekörözte az Európai Unióét. S a kérdés az, hogy az EU gazdaságpolitikuskait mi vezette arra a meggyőződésre, hogy az államadósság súlyos teher, s a válságkezelés középpontjába az államadósság lefaragását, s nem a munkanélküliség, valamint az alacsony gazdasági növekedés elleni küzdelmet kell állítani.

A tanulmány felépítése a következő. Először röviden áttekintjük az EU-ban 2010-ben végrehajtott gazdaságpolitikai fordulat okait. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy az államadósság gazdasági teljesítményre gyakorolt hatása miért egészen más válságban, mint potenciális GDP mellett működő gazdaságban, azaz kedvező konjunkturális viszonyok mellett. Végezetül egy egyszerű neoklasszikus növekedési modellben vizsgáljuk az államadósság terhét az adósságdinamikai és növekedésméleti összefüggések összekapcsolásával.

2. A gazdaságpolitikai fordulat okai

A válságkezelés folyamán az USA gazdasági teljesítménye 2015-re rendkívül jelentős mértékben – kicsivel több mint 8%-kal – múlta felül az államadósság elleni küzdelmet a válságkezelés középpontjába állító Európai Unió teljesítményét (1. ábra).

1. ábra: Az USA és az EU gazdasági teljesítményének alakulása

Forrás: Eurostat

És miért maradt le az Európai Unió ilyen jelentősen? Az okok sokrétűek (az eurózóna mint optimális valutaövezet kérdésének feszegetésétől kezdve egészen a közgazdaság-tudomány állapotáig bezárólag), ám az biztosan állítható, hogy az európai válságkezelésben 2010-ben beállt fordultnak – amelynek alapjait Torontóban a 20 fejlett ország részvételével tartott csúcstalálkozón kövezték ki – megkerülhetetlen jelentősége van.

A fordulat veleje, hogy megváltoztak a gazdasági kihívások. A gazdaságok felépülőben vannak, a növekedés újra megindult, a munkanélküliség csökkenő pályán van, és ez 2010-ben valóban így is volt. Nincs tehát szükség további gazdaságélénkítésre, a növekedés fiskális támogatására, sőt annak határozott visszafordítása a „helyes irány”, ahogyan azt a találkozó résztvevői ki is nyilatkozták: „A fejlett országok olyan fiskális terv mellett kötelezték el magukat, amely a költségvetési deficiteket legalább megfelezi 2013 végére”.

A valódi ellenség most már az államok eladósodása, mert a kormányzati adósságok fenntarthatatlan pályára kerültek, s ebből eredően a prosperitáshoz a befektetők és a pénzügyi piacok bizalmának helyreállításán keresztül vezet az út – hangzott a verdikt. Jean Claude Trichet (2010), az EKB egykori elnöke ezzel kapcsolatosan így fogalmazott: „Szilárd meggyőződésem, hogy a jelenlegi körülmények között a bizalmat eredményező politika segíti, nem pedig hátráltatja a növekedést, mert ma a bizalom a kulcs tényező... Az a nézet, hogy a szigorító intézkedések stagnálást idéznek elő, helytelen.”

A közismerten szigorpárti Trichet próféciaját követő harmadik évben azonban „bizalomtündér” sehol, a tartós stagnálás és ezáltal az „elveszett évtized” rémképe pedig ma már nem egy lehetséges, hanem a legnagyobb realitással bíró forgatókönyv.

Az igazán releváns kérdés azonban az, hogy a fiskális szigor irányába történő fordulat miért következett be akkor, amikor a 2009-es súlyos visszaesést követően a gyógyulás éppen csak megindult, a munkanélküliség magas volt, a monetáris politikát pedig a likviditási csapda fogsága kötötte – és köti ma is – gúzsba.

A markáns gazdaságpolitikai fordulatban közgazdasági és emberi tulajdonságokból eredő pszichológiai okok egyaránt jelen voltak, és ez utóbbiak szerepe egyáltalán nem lebecsülendő a történések megértésében. Az adósságtól való félelem az emberi természetben gyökeredzik. Mindenki tudja, hogy mit jelent az, ha a háztartásoknak adóssága van. Azt vissza kell fizetni, vagyis jövőben jövedelmeink egy részét

nem lehet szabadon elkölteni, ehelyett adósságtörlesztésre kell fordítani. Nemfizetés esetén vagyontárgyainkkal felelünk a tartozásért, így kisebb örökséget hagyhatunk gyermekeinkre. Mindezek az aggodalmak természetesen kiterjeszthetők az állam adósságára is, például úgy, ahogyan a brit miniszterelnök, David Cameron (2013) fogalmazott: „Az államadósság ugyanolyan, mint a folyószámlahitel: vissza kell fizetni.” De akár tekinthetünk rá úgyis, mint a generációk közötti szolidaritás felrúgására: a mai adósságunk a jövő generációjának a terhe.

Mindezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy az adósság elleni küzdelem irányába történő fordulatot a (gazdaság)politikuskoknak könnyű kommunikálni, sőt a program számára társadalmi támogatottságot találni is egyszerű, nincs szükség szofisztikált közgazdasági érvelésre. Hiszen a nagyközönség olyan célkitűzés megfogalmazásával találkozik, amelynek igazságtartalmáról ő maga is meg van győződve, személyes vagy akár ismerősei tapasztalatain keresztül. Az adósságtól való félelem sokunknak a génjeibe van programozva. Természetes emberi reakció, hogy ha „baj van”, a háztartásnak összebb kell húzni a nadrágszíjat, miért ne lenne ez így az államok esetében is?

Annak felismerése, hogy valami még sincs rendben, a többség számára csak évekkel később derül ki, amit az elhúzódó recesszióval együtt járó szenvedés tesz láthatóvá. Valahogy nem akarnak a dolgok rendbe jönni. Ráadásul az sem világos – a közgazdaságtan jól ismert aforizmáját használva –, hogy hogyan lehet a pokolhoz vezető út az adósságelfaragás jó szándékával kikövezve. És tulajdonképpen itt érkeztünk el a problémák velejéhez, az államadósság terhének közgazdaság értelmezéséhez.

3. Az államadósság hatása válságban

Makrogazdasági szinten és különösen a likviditási csapda világában az államadósság és a költségvetési deficit kérdése a köznap gondolkodáshoz képest egészen más képp fest. Az egyéni szinten megjelenő racionalitás és az abból táplálkozó kollektív bölcsesség többsége a gazdaság egészét tekintve – s a gazdaságpolitika formálása szempontjából ez az, ami releváns – egész egyszerűen nem igaz. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az államadósság, illetve a költségvetési deficit következményeit illetően a lehető legszigorúbban különbséget kell tenni aközött, hogy az milyen konjunkturális viszonyok között jön létre. Az államadósság gazdasági szerepének megítélése körüli zűrzavar jelentős részben ennek a különbségtételnek az elmulasztásából táplálkozik.

Amikor az adósságról nem egyéni szinten (tehát például nem egy háztartás szemszögéből) gondolkodunk, az első összefüggés, amit említeni érdemes, az az, hogy globális szinten a nettó adósság zéró. Ez nem a gazdaság működéséről tett állítás, hanem egyszerű elszámolásazonosság. Valamely gazdasági szereplő adóssága ugyanis mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyona. Ami az államoknak állampapír formájában megtestesülő adósság, az más gazdasági szereplőknek pénzügyi vagyon. Ugyanez a helyzet a pénz formájában meglévő vagyon esetében is, hiszen a pénz keletkezését tekintve hitelpénz. Amennyi pénz van a gazdasági szereplők birtokában, más valakiknek fillérre pontosan akkora a tartozása. Ebből következően, amikor valamely gazdasági szereplő leépíti adósságát, az mindig más gazdasági szereplő pénzügyi vagyonának csökkenésével és/vagy eladósodásának növekedésével jár együtt.

Ám ennek ellenére az adósság leépítése (akár állami, akár magán) normál konjunkturális viszonyok közepette nem jelent problémát. A kamatláb csökkenése (és/vagy a valuta leértékelődése) biztosítja azt, hogy a költekezését visszafogó és az adósságát lefaragó szereplők helyébe más – a múltban kevésbé eladósodott – szereplők költekezése, illetve adóssága lépjen.

A gond akkor jelentkezik, amikor a kamatláb elérte a zéró alsó korlátot (zero lower bound – ZLB), azaz beállt a likviditási csapda, továbbá a válság globális, vagyis nincs mód a problémának a fizetési mérleg többletén keresztül történő orvoslására. Európa, az USA és Japán nem rendelkezhet egyidejűleg fizetésimérleg-aktívummal, mert ami az egyik országban szufficit, az a másikban deficit.

Az államadóssággal kapcsolatosan a legfőbb problémát a közvélemény (s gyakran még a közgazdászok egy része is) azzal azonosítja, hogy az államadósságot – éppen úgy, mint a magánadósságot (lásd korábban David Cameron véleményét) – vissza kell majd fizetni, így az valójában az „unokáinkat” terheli. Ez a magánadósság analógiáján alapuló – ám a gazdaságpolitika formálásában mégis fontos szerepet játszó – okfejtés az államadósság tekintetében és makrogazdasági szinten vizsgálva nem állja meg a helyét.

Először is: az államok – szemben például a háztartásokkal – elméletileg végtelen hosszú ideig élnek, így bár a lejáró állampapírokat visszafizetik, de úgy, hogy helyette új papírokat bocsátanak ki, s azzal a lejáró adósságot refinanszírozzák. Vagyis az adósság görgetésével megtehetik azt, amit a háztartások nem.

Másodszor: lehet az állam adóssága 50 év múlva mondjuk a GDP 90%-a? Miért ne lehetne? Nagy Britannia adóssága például az elmúlt 300 év folyamán átlagosan 110% felett volt, és sohasem esett be 20% alá. Ezeknek a megállapításának a közgazdasági alapját a kormányzat intertemporális korlátja adja meg, amely a következőképpen fejezhető ki.

Az államadósság változása a költségvetési deficit összegével egyenlő, azaz:

$$\dot{B} = rB(t) - [T(t) - G(t)] \quad (1)$$

Ahol: B – az államadósság; r – a reálkamatláb; T – az adóbevételek; G – a kormányzati kiadások; t – az idő; a változó feletti pont az idő szerinti deriváltat jelöli.

A differenciálegyenlet megoldva:

$$B(t) = B(0)e^{rt} - e^{rt} \int_0^t [T(s) - G(s)]e^{-rs} ds \quad (2)$$

Az egyenlet mindkét oldalát a GDP értékével elosztva és feltételezve, hogy az adósság/GDP ($B(t)/Y(t)$) valamilyen tetszőleges értéken stabilizálódik:

$$b = \frac{B(t)}{Y(t)} = \frac{B(0)}{Y(t)} e^{rt} - \frac{1}{Y(t)} e^{rt} \int_0^t [T(s) - G(s)]e^{-rs} ds \quad (3)$$

A (3) egyenletet rendezve a kormányzat intertemporális korlátjának teljesülését kapjuk:

$$B(0) = \int_0^t [T(s) - G(s)]e^{-rs} ds \quad (4)$$

A (4)-ből következően, ha az adósság/GDP hányados egy tetszőleges szinten stabil, akkor a kormányzat intertemporális korlátját a kormányzat nem szegi meg, az államadósság a GDP-hez mérten bármennyi ideig fennállhat, az adósság visszafizetésére (nullára történő leszorítása) nem szükséges.

Az államadósság terhet tovább vizsgálva szem előtt kell tartani, hogy az állam adóssága egyúttal más gazdasági szereplőknek a pénzügyi vagyona. Meglehet, nagyobb adósságot hagyunk gyermekeinkre, ám annyiival nagyobb vagyont is, ahogyan azt Robert Skidelsky (2012) kiválóan megfogalmazta: „Az államadósság nem nettó teher a jövő generációi számára. Még ha esetleg okoz is jövőben adóemelést, az pusztán egy transzfer az adófizetőktől a kötvénytulajdonosok javára.”

(Ha a múltban a költségvetés deficitjét a folyó fizetési mérleg hiánya finanszírozta, akkor az érvelést árnyalni kell, erre azonban külön nem térek ki, mert e problémát a folyó fizetési mérleg többletével s nem az államadósság lefaragásával lehet orvosolni.)

A fentiekből eredően az államadósság valódi gazdasági terhét – a közfelfogástól eltérően – nem az adósság visszafizetése körül kell keresni. Ettől persze az adósságnak még létezhet terhe, és létezik is. S amikor erről gondolkodunk, határozottan különbséget kell tenni aközött, hogy az államadósság, illetve annak növekedése milyen konjunkturális viszonyok közepette jött létre: gazdasági prosperitás vagy pedig recesszió idején. Az államadósság körüli – sokszor süketek párbeszédére hasonlító – viták gyökerénél e különbségtétel elmulasztása húzódik meg.

Tekintsük az első esetet, vagyis amikor az állami költségvetés normál konjunkturális viszonyok között folytat deficitet – azaz államadósságot növelő – fiskális politikát. Standard közgazdasági összefüggés, hogy a deficit a növekvő kamatlábakon keresztül kiszorítja a vállalati beruházásokat, elszívja a finanszírozási forrásokat, ezáltal csökkenti a gazdaság növekedési potenciálját. A gazdaság kisebb GDP-t és kisebb társadalmi jólétet produkál ahhoz képest, mint ami a deficit, illetve az államadósság hiányában – *ceteris paribus* – lehetséges volna. Az államadósságnak ez a valódi terhe, és nem pedig az, hogy valamikor a távoli jövőben élő generációnak majd vissza kell fizetni. Mi több, azzal a meghökkentő helyzettel van dolgunk, hogy az államadósságnak az alacsonyabb gazdasági teljesítmény formájában jelentkező terhe nemcsak a jövő generációját sújtja, hanem folyamatosan „fizeti” a jelenlegi és a jövőbeni generáció úgyszintén.

Az államadósság terhének kérdése globális ZLB esetén, krónikus munkaerő- és kapacitásfelesleg mellett a fentiekől egészen eltérő képet mutat. Valami olyasmivel van dolgunk, mint a fizikában: a fénysebesség közelében más törvényszerűségek érvényesülnek, mint normál (hétköznapi) sebességviszonyok esetén.

Az államadósság terhének kérdése likviditási csapda esetében gyökeresen másképp vetődik fel, mint a normál konjunkturális körülmények között működő gazdaságban. Globális ZLB esetén ugyanis a deficit és az államadósság lefaragására törekvő gazdaságpolitika eredmények nem több beruházás és több munkahely, hanem több munkanélküli és alacsonyabb GDP lesz. Nem működnek ugyanis azok a mechanizmusok (lévén a kamatláb nem mehet zéró alá), amelyek normál esetben a költségvetési szigor következtében csökkenő keresletet ellensúlyozhatnak, annak helyébe léphetnének. Mi több, az elnyúló stagnálás és az azzal együtt járó – a perifériás országokban a

nagy válságot felülmúló mértéket öltő – munkanélküliség számos csatornán keresztül gyengíti a gazdaság hosszú távú növekedési potenciálját is, s így az adósság elleni küzdelmet ZLB idején fókuszba állító politika nemcsak a jelen, hanem a jövő generációját is terheli.

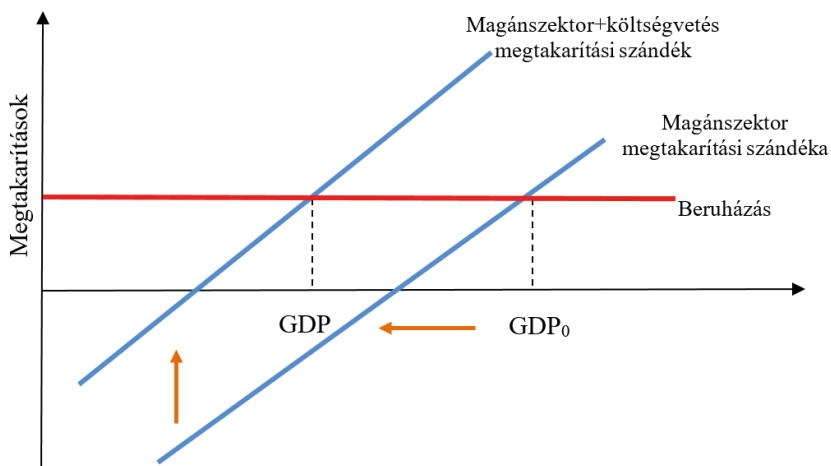
Az államadósságnak ezért recessziós helyzetben – *horribile dictu* – nem terhe, hanem haszna van. Úgy, ahogyan azt M. Wolf (2012) találóan megfogalmazta: „Szemben azzal, amit gyakran mondanak, a helyzet nem egyszerűen az, hogy nagyobb adósságot hagyunk a jövő nemzedékére. Nagyobb adósságot hagyunk hátra, ám nagyobb pénzügyi vagyont is, méghozzá abból a célból, hogy fenntartsunk egy erősebb gazdaságot a jelenben és a jövőben egyaránt.”

4. Adósságleépítés és megtakarítási paradoxon

Mindehhez jön hozzá, hogy a megtakarítások és az adósságleépítés kérdése makrogazdasági szinten teljesen eltér attól, mint amit az átlagpolgár „józan észre” alapozó tapasztalatai sugallnak. A gazdaság egészében a helyzet nem úgy néz ki, hogy ha a múltban jelentősen eladósodott magánszektor hirtelen (az ingatlanpiaci buborék kipukkanása következtében) az adósság leépítésére törekszik, akkor abba sikerrel vághat bele az állam is. Az ilyen gazdaságfilozófia mentén mindig csak a prognózisok lesznek fényesek. A gazdaság egészét tekintve az adósságleépítés nem pusztán szándék, eltökéltség és akarat kérdése. A megtakarítások alakulásának makrogazdasági szinten szigorú törvényszerűségei vannak, ráadásul ezek a törvények ZLB esetén kíméletlenek. Röviden a következőkről van szó.

Makrogazdasági azonosságok következtében a gazdaság egészében keletkező összes megtakarítás – bármi is van a gazdaságban – mindig megegyezik az üzleti szektor beruházásaival. ZLB esetén ebből a tényből egyenesen következik a megtakarítási paradoxon: a társadalomnak az a törekvése, hogy többet takarítson meg, miközben a beruházások értéke adott, szükségszerűen megghiúsítja önmagát: a nagyobb megtakarítási szándék a gazdasági teljesítmény zsugorodására, elhúzódó recesszióra, fizetéseképtelenségre és semmivel sem több megtakarításra vezet.

2. ábra: A megtakarítási paradoxon likviditási csapdájában

Forrás: Dedák (2013)

Vagyis a zero, illetve ahhoz közeli kamatlábak világában nem létezik olyan út, melynek mentén a korábban jelentős adósságot felhalmozó háztartások és vállalatok az adósságaik leépítésére, „pénzügyi egészségük” helyreállítására törekednek, s ezzel egyidejűleg megtehetik mindezt az államok is. Ha a törekvés mégis megvan rá, akkor az eredmény a gazdaság gyenge teljesítménye és munkanélküliség formájában olyan helyzet kialakulása, amely megghiúsítja némely gazdasági szereplő adósságleépítési szándékát.

Tulajdonképpen az a tény, hogy a jelentős fiskális kiigazítások ellenére ma az euró-zóna országainak államadóssága (93,4%) lényegesen nagyobb, mint 2010-ben volt (80%), s mindez a hatodik évébe lépő súlyos recesszióval párosul, azt jelenti, hogy a megtakarítási paradoxon revánsot vesz az őt negligálókon.

A 2010-es válságkezelési fordulatnak a növekvő államadósságokhoz kapcsolódó fenntarthatósági és finanszírozási félelem további fontos oka volt. Az EU-27 országok eladósodása 3 év alatt 59%-ról 80%-ra növekedett 2010 végére, és ebben a válság következtében csökkenő adóbevételek valamint a számos országban végrehajtott bankmentő akciók egyaránt szerepet játszottak. Mindehhez jött hozzá a perifériás országokból megindult pánikszerű tőkemenekülés, ami ezekben az országokban az állampapírok kockázati prémiumának jelentős növekedéséhez és súlyos finanszírozási problémákhoz vezetett.

A verdikt úgy tűnt, nyilvánvaló: az államok eladósodása nem fenntartható pályára került, a kockázati prémiumok csökkentéséhez, a befektetői bizalom visszaszerzéséhez a deficit és az államadósság csökkentésére van szükség, melynek egyetlen módja az általános fiskális szigor irányába történő fordulat. Valóságos intellektuális támfalként érkezett mindehhez Reinhardt-Rogoff (2010) futótűzként terjedő híres – ami azóta a feltárt fatális Excel hiba, és az elemi súlyozási baklövés következtében ma már inkább hírhedt – tanulmánya, mely szerint az eladósodásban a 90%-os szint küszöbértéknek számít, ugyanis azon túl a növekedés jelentős lassulása várható. Nem meglepő mindennek tükrében az EU pénzügyi biztosának, Olli Rehnnek (2013) a kijelentése: „Nem oldhatjuk meg a növekedési problémáinkat oly módon, hogy új adósságokat halmozunk régi adósságainkra. John Maynard Keynes maga sem lenne keynesiánus a jelenlegi helyzetben.”

Tegyük félre most azt a tényt, hogy amikor 1936-ban – az egyébként angol nemzetiségű Keynes – Általános Elmélete megjelent, Nagy Britannia államadóssága 150% felett volt. Ez azonban nem akadályozta meg Keynest abban, hogy a súlyos válság leküzdése és a növekedés előmozdítása érdekében aktív és átmenetileg a deficitet növelő fiskális politika mellett érveljen. Azonban ehelyett most összpontosítsunk inkább az államadósság fenntarthatóságára.

A teoretikus közgazdaságtan az államháztartás intertemporális költségvetési korlátjából kiindulva arra jut, hogy az államadósság fenntartható akkor, ha a jövőbeni – elméletileg végtelen időhorizontra számított – elsődleges költségvetési szufficitek jelenértéke legalább akkora, mint a ma meglévő államadósság. A fenntarthatóságnak ezzel az eredményével viszont a jelenlegi gondok közepette nem sokra megyünk, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az előttünk álló idő elég hosszúnak tűnik ahhoz, hogy az államadósság elleni frontális háborút ne okvetlenül az évszázad válságának kellős közepén kelljen megvívni.

A szigorpárti fordulat megértését illetően ezért nem is az államadósság fenntarthatósági, hanem sokkal inkább a finanszírozási problémáinak van szerepe. A válság kitörésével masszív tőkemenekülés következett be a perifériás országokból, ami a kockázati prémiumok emelkedéséhez, államadósságok refinanszírozási nehézségeihez, olykor ellehetetlenüléséhez (Spanyolország, Görögország) vezetett. A „piacok” ítéletét lehetett úgy is olvasni, ahogyan azt az európai politikusok s a közgazdászok egy része tette: a kockázati prémiumok csökkentéséhez, a befektetői bizalom helyreállításához javulást kell elérni az államadósság meghatározó pályák fundamentumaiban. Európa „hellenizálódásának” megakadályozása érdekében a deficitek lefaragására és fiskális szigorra van szükség.

Ám lehetett gondolni erre is: ZLB esetén a befektetői pánik nem jó iránytű a gazdaságpolitika formálásához (DeGrauwe [2012]). Ugyanis a befektetői félelem által vezérelt racionalitás és a társadalom egészének jólétét szem előtt tartó makrogazdasági racionalitás nem esik egybe egymással. A „piacok” által követelt általános megszorítás az egész kontinensre kiterjedő recessziót, a perifériás országokban mérhetetlen szenvedést s mindennek a tetejébe a gazdaságok lassulása következtében az eredeti célkitűzés – az állami eladósodás csökkentése – megghiúsulását hozza majd magával, ezért az államadóság finanszírozási problémáira más megoldást célszerű találni.

És valóban, amikor 2012 nyarán az EKB végre – más országok jegybankjaihoz hasonlóan – eleget tett a történelem által ráruházott feladatának, és meghirdette korlátlan kötvényvásárlási programját, a kockázati prémiumok hirtelen és drasztikus mértékben csökkentek anélkül, hogy a gazdasági fundamentumokban változás következett volna be. Sőt, az EKB fellépése következtében ma a finanszírozási gondok által leginkább sújtott perifériaországok 2010-hez képest lényegesen kisebb költséggel finanszíroznak lényegesen nagyobb államadósságot. Ezzel összefüggésben az IMF közelmúltban tartott konferenciáján Oliver Blanchard (2013) így fogalmazott: „... nagyon fontos, hogy legyen egy végső hitelező, amely kész arra, hogy szükség esetén hitelezzen ne csak a pénzüzeteknek, hanem a kormányzatoknak is. Az eurózóna periféria országainak állampapír-piaci fejleményei – az EKB kötvényvásárlási programjának meghirdetése előtt, illetve után – összességében meggyőző bizonyítékul szolgálnak minderre.”

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy az Európai Unióban nemhogy a válságkezelés finomhangolását, de még az irányát sem sikerült eltalálni. A 2010-ben éppen csak meginduló gazdasági növekedést átmenetileg tovább támogató, a magán-szektor adósságának leépítését segítő fiskális politikára lett volna szükség. Annak gondos mérlegelésére, hogy mely országokban van lehetőség és szükség a fiskális stimulus időbeni elhúzására, illetve melyek azok, amelyekben – a versenyképességi és a fizetésimérleg-problémák miatt (perifériaországok) – valóban elkerülhetetlen a körültekintő fiskális konszolidáció. Ehelyett jött az általános fiskális szigor, a munkanélküliség visszaszorítása helyett az államadósság elleni küzdelem, valamint az adósság démonizálása. Jött továbbá a 3%-os deficitkritériumhoz való megszállott ragaszkodás, amelynek üzenete valami ilyesmi: vezessünk autót ónos esőben és verőfényes napfényben ugyanúgy. S a sors keserű ironiája, hogy miközben mindez a jövőbeli generációk érdekeire való hivatkozással történt, aközben az elhúzódo recesszió a gazdaság hosszú távú növekedési potenciálját rombolva a jövő generációját éppen úgy terheli, mint a ma élőt.

A válság kitörését követő hatodik évben már nemcsak azt tudjuk, hogy a fiskális szigoron alapuló politika szinte minden fronton csak kudarcot mutat, véget nem érőnek tűnik, hanem azt is, hogy mekkorák az elveszett GDP-ben mérhető veszteségek.

1. Táblázat: A fiskális kiigazítás hatása a reál GDP-re néhány EU-országban

	Kumulatív fiskális kiigazítás (2011–2013) a potenciális GDP-hez képest	A GDP-re gyakorolt kumulatív hatás (2011– 2013)
Németország	2,61%	8,1%
Franciaország	3,68%	9,1%
Olaszország	3,95%	9,0%
Írország	4,04%	8,4%
Spanyolország	4,45%	9,7%
Portugália	6,73%	15,3%
Görögország	8,91%	18,0%

Forrás: European Commission (2013), Economic Papers 506.

Az államadósság kérdése makrogazdasági szinten rendkívül bonyolult, ZLB esetén pedig különösen az. Azok a köznapis bölcességek, amelyek az egyének – illetve a laikusok – részéről racionálisnak, a józan ésszel és a hétköznapi tapasztalatokkal egybevágónak tűnnek, makrogazdasági szinten jórészt hamisak, vagy más törvényszerűségeknek engedelmességek.

Mindezzel kapcsolatosan Paul Krugman (2012) meglehetősen elkeseredett hangvételű írásában az USA-ra vonatkozóan – ám mások számára is tanulságosan – így fogalmaz: „Senki sem érti az adósságot... És a valódi problémákról elterelt figyelem sokat elárul politikai kultúránkról, különösen arról, hogy mennyire nincs tisztában a kongresszus az átlag amerikai polgár szenvedésével. Ám felfed valami mást is: amikor az emberek D.C.-ben a deficitről és az adósságról beszélnek, lényegében fogalmuk sincs arról, amiről beszélnek – és az emberek, akik a legtöbbet beszélnek róla, a legkevesebbet értik belőle.”

5. Az államadósság hatása a potenciális GDP mellett működő gazdaság esetén

Az államadósság hatása a gazdaság teljesítményére teljes foglalkoztatás mellett az eddig tárgyalattól gyökeresen eltér. Potenciális kibocsátás mellett ugyanis a költségvetési deficit nem nagyobb megtakarításra és nagyobb GDP-re vezet, hanem a megtakarítások és a hosszú távú jövedelemszint csökkenését idézi elő. A magyarázat az, hogy a teljes foglalkoztatás mellett – távol a likviditási csapda világától – a költségvetési deficit növeli a pénzpiaci kamatlábat, elszívja a megtakarításokat a magánberuházások elől, a kisebb beruházás pedig csökkenti a gazdaság növekedési potenciálját.

A kérdés nyilvánvalóan az, hogy a deficit mennyire erőteljesen csökkenti a gazdaság teljesítményét, továbbá mitől függ a hosszú távú jövedelemszintre gyakorolt hatás. A növekedési szakirodalom alapján erre alapvetően két – tulajdonképpen a szélső eseteket meghatározó – válasz adható.

A háztartások intertemporális optimalizálásán és altruista viselkedésén alapuló növekedési modellekben – amelyeknek az alaptípusa a Ramsey–Cass–Coopmans (RCK)-féle növekedési modell – az államadósságnak egyáltalán nincs terhe, azaz a költségvetési deficit és a felhalmozódó államadósság nem vezet a gazdaság teljesítményének csökkenésére. Ennek az a magyarázata, hogy az RCK-modellben érvényesül a ricardoi equivalencia, azaz a háztartások az intertemporális optimalizálásból eredően a költségvetési deficit nagyságával növelik a megtakarításaikat, ezért a deficit nem szorítja ki a magánberuházásokat, nem vezet a hosszú távú jövedelemszint csökkenéséhez.

A másik szélsőséges esetet az exogén és konstans megtakarítási rátával dolgozó növekedési modellek (Solow-modell) adják, amelyek esetében teljes kiszorítási hatás következik be, s a gazdaság alacsonyabb jövedelemszintet biztosító pályán halad az államadósság következtében. A továbbiakban ez utóbbi elemzésére térünk rá, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az államadósság terhének felső határát fogjuk megragadni az exogén megtakarítási rátát feltételező Solow-modell segítségével.

Az államadósság terhének meghatározása lényegében az adósságdinamikai és növekedésméleti összefüggések egybekapcsolását igényli. Intuitíve a következőkről van szó. 1. A költségvetési deficit determinálja az államadósság dinamikáját. 2. A deficit egyúttal hatással van a megtakarítási rátára, ami a növekedésméleti összefüggéseken keresztül befolyásolja a steady-state jövedelemszintet. 3.

Az 1. és 2. pont eredményeit felhasználva kapcsolatot tudunk teremteni az államadósság nagysága és a gazdasági teljesítmény között, ami lehetővé teszi az államadósság terhének (pontosabban a teher felső határának) meghatározását.

Adósságdinamikai összefüggések következtében, ha a költségvetési deficit/GDP hányados konstans, akkor az állami eladósodás a GDP-hez képest az induló helyzet-től függetlenül a következő szinten stabilizálódik:

$$b = \frac{\mu}{g} \quad (4)$$

Ahol: μ – a deficit/GDP érték; g – a gazdasági növekedés üteme.

A (4) egyenlet alapján minél nagyobb a deficit/GDP, és minél kisebb a gazdasági növekedés üteme, annál nagyobb lesz az adósság/GDP hányados.

A neoklasszikus növekedésméleti összefüggések alapján a steady-state jövedelem a következő formát ölti:

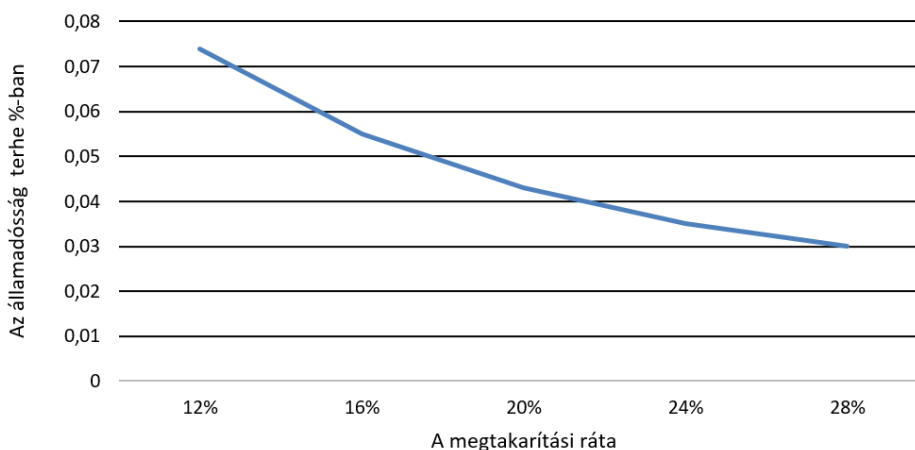
$$y^* = \left[\frac{s}{n+g+\delta} \right]^{\frac{\alpha}{1-\alpha}} \quad (5)$$

A jelölések a standard növekedésméleti szimbólumokat követik: y – az egy effektív főre jutó kibocsátás; n – a népesség növekedési üteme; δ – az amortizációs ráta; α – a tőke termelési részesedése a jövedelemből.

Vizsgáljuk egy 80%-os államadósság hatását a steady-state jövedelemszintre. Mivel g értéke hosszú távon 2% körüli, így a deficit/GDP értéke az (5) alapján 1,6%. Az $n + g + \delta$ értéke a zero népességnövekedéssel rendelkező országokban 6% körüli, míg az α értékét a szakirodalomnak megfelelően kalibráljuk 1/3-ra. Teljes kiszorítási hatást feltételezve a magánszektor megtakarítási rátáját a költségvetési deficit egy az egyben csökkenti. A fenti paraméterek mellett az államadósság gazdasági teljesítményre gyakorolt hatását a következő ábra szemlélteti.

Az ábra legfontosabb tanulsága, hogy az államadósság terhe nem konstans, hanem országról országra változik, s mértéke erőteljesen függ a megtakarítási ráta nagyságától. A fejlett országok általában magas – 20% feletti – megtakarítási rátával rendelkeznek, s az ilyen országokban az államadósság éves terhe nem túl jelentős, 5% alatti. A szegényebb országokban viszont a megtakarítási ráta kisebb, és ez lényegesen kedvezőtlenebb hatást gyakorol a gazdaság teljesítményére.

3. ábra: A 80%-os államadósság hatása a gazdasági teljesítményre

Forrás: saját számítás

Végezetül említeni kell, hogy egy szofisztikáltabb elemzés felölelné a népesség növekedési ütemében meglévő különbségeket is, valamint figyelembe venné, hogy a neoklasszikus modellekben a humán tőke is fontos szerepet játszik az egyes országok növekedési teljesítményében. Mindezen változók elemzése természetesen módosítaná az államadósság fentebb kalkulált terhét is, ám az eddig leszűrt legfontosabb konklúziót nem változtatná meg. Azt, hogy az államadósság terhe jóval kisebb a gazdag, magas megtakarítási rátával rendelkező országokban, mint a fejletlen és alacsony megtakarítási rátát felmutató gazdaságokban. E rendkívül fontos témakör további részletekbe menő tárgyalása azonban már meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit.

Konklúziók

Az államadósság gazdasági teljesítményre gyakorolt hatása meglehetősen komplex, s alapvetően attól függ, hogy milyen konjunkturális helyzetben halmozódik fel az államadósság. A jelenlegi válságos időkben az államadósságnak – a keynesi közgazdasági elmélet tanításaiból következően – nem terhe, hanem haszna van. Ugyanis amikor gazdaságok a kamatláb tekintetében elérték a zéró alsó korlátot, azaz beállt a likviditási csapda, akkor a válságból való kilábalás kulcsa a fiskális politika kezében van. Egy átmenetileg aktív – költségvetési deficitet és államadósságot növelő – fiskális

politika segíthet a gazdaság motorjainak felpörgetésben egészen addig, amíg a magán-szektor át nem veszi újra a motorok járatásának szerepét. Az általános költségvetési szigor s az államadósságok lefaragását prioritássá kitűző gazdaságpolitikának csak ezután szabadna jönnie.

A potenciális kibocsátás elérése esetén az államadósság GDP-re gyakorolt hatása alapvetően másként fest. Az államadósság beruházásokat és tőkeállományt szorít ki, s a gazdaság ennek következtében egy alacsonyabb jövedelemszintet jelentő steady-state helyzethez konvergál. Az egyszerű neoklasszikus növekedési elméleti modellt felhasználva az a tanulság adódik, hogy az államadósság terhe a fejlett országok tekintetében egyáltalán nem súlyos, és még egy viszonylag magas – 80% körüli – adósságállomány sem képes jelentős csökkenést előidézni a gazdaság teljesítményében. Az eredményeket azonban kellő óvatossággal érdemes kezelni, mert a humán tőkével kibővített növekedési modell az államadósság nagyobb terhét vetíti előre. Ennek részletes vizsgálata azonban jövődöbéli kutatások tárgyát képezi.

Hivatkozások

- BLANCHARD, O. (2013): Monetary Policy Will Never Be the Same. IMF Home Page, 19 November
- CAMERON, D. (2013): David Cameron Tells Porkies about Britain's National Debt. The Spectator, 26 January
- DEDÁK ISTVÁN (2013): Válságkezelés: mi ellen küzdünk valójában? Portfolio.hu, 2013. december 3.
- DE GRAUWE, P. – YUEMEI JI, (2013): Panic-driven austerity in the Eurozone and its implications. <http://www.voxeu.org>, 21 February
- FAMA, F. E. (2012): An Experienced View on Markets and Investing. Financial Analysts Journal 68(6), 15-19.
- KRUGMAN, P. (2012): Nobody Understands Debt, The New York Times, 2 January
- LAGARDE, C. (2013): Katasztrófális következménye lenne az adósságplafon-kudarcnak. (<http://inforadio.hu/gazdasag/hir-541223>)
- REHN, O. (2013): Is Olli Rehn Talking to Lord Keynes about Fiscal Policy? Econspak, 4 March <http://econospeak.blogspot.hu/2013/03/is-olii-rehn-talking-to-lord-keynes.html>

- REINHARDT, C. M. – ROGOFF, K. (2010): Growth in a Time of Debt. NBER Working Paper, No. 15639.
- SKIDELSKY, R. (2012): Does Debt Matter? <http://www.project-syndicate.org>, 20 January
- TRICHET, J. C. (2010): Interview with La Republicain, 24 June
- WOLF, M. (2012): Getting out of Debt by Adding Debt. <http://blogs.ft.com/martin-wolf-exchange>, 25 July

A TECHNOLÓGIA DIFFÚZIÓJÁT BEFOLYÁSOLÓ FŐBB TÉNYEZŐK TÉRBELI SAJÁTOSSÁGAI AZ EURÓPAI UNIÓBAN

CSUGÁNY JULIANNA, TÁNCZOS TAMÁS

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
csugany.julianna@uni-eszterhazy.hu
tanczos.tamas@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A technológiai fejlődés egy olyan dinamikus folyamat, amely az új technológia alkalmazásán és széles körű elterjedésén keresztül, a termelékenységben is érezhető hatékonyságjavulás realizálódásával válik a növekedés motorjává. A technológiai haladás hatása makrogazdasági szinten tehát akkor érvényesül, ha az újdonságok elterjednek a gazdaságban, s emiatt a folyamat legfontosabb, ugyanakkor legösszetettebb része a diffúzió. Az országok technológiai fejlettségét jelentősen meghatározzák a diffúziót elősegítő tényezők országspecifikus jellemzői. A technológiák terjedésére ható tényezők vizsgálata során nem lehet kulcselemeket kiemelni, mint ahogy nem lehet ezen tényezőket elhatárolni a technológiai fejlődés többi szakaszától sem.

Jelen tanulmány célja, hogy feltárja a technológiák terjedését befolyásoló tényezők közül a humán erőforrás mennyiségi és minőségi jellemzőinek, a gazdasági nyitottság sajátosságainak, valamint a külföldi működőtőke és a technológia transzfer területi jellegzetességeinek térbeli különbségeit az Európai Unióban. Az európai integráció az országok szorosabb gazdasági és politikai együttműködése révén nagyobb potenciált biztosítana a diffúzió által lemaradó országokban a technológiai színvonal növelésére és az országok közötti technológiai konvergenciára, mely hozzájárulhatna a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklődéséhez is.

Kulcsszavak: diffúzió, humán erőforrás, gazdasági nyitottság, FDI, technológiatranszfer

1. Bevezetés

A technológiai fejlődés tradicionális megközelítése szerint három egymásra épülő folyamat lineáris modelljeként ábrázolható (Hall, 2005). Az első lépés az új technológia feltalálása, melyet a gyakorlatban történő alkalmazás követ, hatása a gazdasági kibocsátásban azonban csak akkor érvényesül, ha elterjed a gazdaságban. Ennek a három szakasznak a megkülönböztetése azért lényeges, mert, ahogy arra Kovács (2004) is rámutat, a szakirodalom az újítás folyamatára használt innováció kifejezést többféle értelemben alkalmazza. A szerző a fogalmi meghatározást pontosítva különbséget tesz innováció és innovációs folyamat között. Kovács (2004:53) értelmezésében az innováció az új ötlet első gyakorlati alkalmazása, míg az innovációs folyamat az új ötlet megszületésétől az első gyakorlati alkalmazáson és széles körű elterjedésén át a hatások érvényesüléséig tart. Ez utóbbinak köszönhetően valósul meg a technológiai haladás.

A három pillér közül makrogazdasági szempontból a terjedés a legfontosabb, Comin és Hobijn (2004a, 2010) számításai alátámasztják ugyanis, hogy *az országok között kimutatható jövedelmi különbségek legalább negyedét magyarázza az adaptációs különbségekből fakadó technológiai lemaradás*. Empirikusan igazolták azt is, hogy az országok között a technológiák alkalmazásának szintje jobban különbözik, mint a kibocsátás. A diffúzió ugyanakkor a legösszetettebb része a technológiai fejlődés folyamatának, kérdésként megfogalmazódik, hogy *a terjedés sebessége és módjai hogyan járulnak hozzá az országok között a technológiai fejlettségbeli eltérések kialakulásához*.

Az 1700-as évek végén az ipari forradalommal elkezdődött technológiai fejlődés történetében Nyugat-Európa fontos szerepet töltött be. Kezdetben Anglia, majd később Németország technológiai fölénye volt kimagasló, az IKT térnyerésével azonban az Egyesült Államok és Japán váltak technikai nagyhatalmakká. Az európai integrációs törekvések eredményeként létrejött Európai Unió tagállamai között a jelentős technológiai és jövedelmi egyenlőtlenségek állandósulni látszanak, Európa pedig egyre távolodik a világ technikai élvonalától.

Jelen tanulmány célja, hogy feltárja a technológiák terjedését befolyásoló főbb tényezők térbeli különbségeit az Európai Unióban. A szakirodalom alapján a humán erőforrásra, a gazdasági nyitottságra és az ennek köszönhetően kialakuló kereskedelmi kapcsolatokra, valamint a külföldi működőtőke- és az ennek mentén létrejövő technológiatranszfer-folyamatokra érdemes fókuszálni, mert ezek azok a területek,

melyek leginkább befolyásolják a diffúzió megvalósulását. Célunk rávilágítani arra, hogy ezen területek fejlesztésével az integráción belül a hatékonyabban megvalósuló technológiaáramlás hozzájárulhat a lemaradó országok felzárkózásához s ily módon a jövedelmi különbségek mérséklődéséhez is.

2. A technológia diffúziójával kapcsolatos főbb megfigyelések

A technológiai fejlődés megvalósulásának lényeges eleme a diffúzió, mely az a folyamat, melynek során az egyének és vállalatok adaptálják az új technológiát, vagy egy újjal helyettesítik a régit (*Hall, 2005:460*). Ezen definíció alapján *Hall (2005)* szerint a diffúzió nemcsak a konkrét innovációk terjedését jelenti, hanem beletartozik az innovációs folyamatot kiegészítő tanulás, imitáció és visszacsatolás is.

A technológiai rés az országok között az újdonság feltalálása, azaz az új technológia megjelenése és adott országban való elérhetősége és alkalmazása között eltelt idő változatossága miatt alakul ki (*Comin–Hobijn 2010*). A diffúzióval kapcsolatosan térben és időben a legszélesebb körű, szektorális és aggregát adatokat egyaránt tartalmazó empirikus elemzéseket *Comin és Hobijn* végezték. Első adatbázisuk (HCCTAD¹) segítségével, mely 23 vezető ipari ország 25 főbb technológiájának adatait tartalmazta 215 évre vonatkozóan, olyan országkeresztmetszeti és panelelemzéseket végeztek, mellyel a technológiák terjedésének leggyakoribb módját, valamint az adaptációt befolyásoló legfőbb tényezőket tárták fel (*Comin–Hobijn, 2004a*). Később egy kibővített adatbázis segítségével, a technológia diffúziójával kapcsolatos összefüggéseket részletesebben is vizsgálták. A CHAT² már 150 országra, 115 technológiára és mintegy 200 évre vonatkozóan összeállított adatokat tartalmazott, mellyel lehetőségük nyílt a terjedés sebességére vonatkozóan is elemzéseket végezni (*Comin–Hobijn–Rovito, 2006*).

A *Comin és szerzőtársai (2004a, 2006)* által összegzett empirikus tapasztalatok alapján az új technológiákat főként a magasabb jövedelmű országokban hozzák létre, s jellemzően nem szándékolt módon, egy ún. *trickle down*, azaz lecsurgó hatás eredményeként jut el az alacsonyabb jövedelműekbe. Ez a hatás lehetővé teszi a technológiailag lemaradó, kevésbé fejlett államok felzárkózását a vezetőkhöz. A technológiai

1 Historical Cross-Country Technology Adoption Dataset

2 Cross-Country Historical Adoption of Technology

konvergencia a szerzők számításai szerint a 20. században jelentősen felgyorsult az utóbbi években az információs technológiák immateriális jellegéből fakadó gyorsabb áramlásnak köszönhetően. Egy 15 technológiát, 166 országot és 200 év adatait tartalmazó mintában a szerzők azt is kimutatják, hogy egy technológia széles körű elterjedéséhez a feltalálásától számítva átlagosan 45 évre van szükség, mely időtartam a mai technológiák esetében már jelentősen lerövidült (*Comin–Hobijn*, 2010). A világszinten ilyen lassú terjedést későbbi számításaik alapján az országok között lévő földrajzi távolsággal is magyarázták (*Comin et al.*, 2012). A diffúzió nemcsak spontán módon mehet végbe, hanem tudatos tevékenység eredményeként is, ezért a technológia országok közötti terjedésénél különbséget teszünk a *trickle down*, illetve a szándékolt technológiaáramlás, a technológiatranszfer között. Fagerberg (1994) szerint két adottság szükséges ahhoz, hogy egy kevésbé fejlett ország alkalmazza a fejlettebb által kifejlesztett technológiát, amelyek közül az egyik a társadalmi képesség (*social capability*), azaz a már meglévő tudás átvételére, illetve az új tudás létrehozására irányuló képességek, míg a másik a technológiai egyezőség (*technological congruence*), azaz a kompatibilitási elvárások.

3. A technológia terjedésének kvantitatív megközelítése: a diffúziót befolyásoló főbb tényezők

A technológia terjedését befolyásoló tényezőket több szerző is próbálta csoportosítani. Ahogy azonban azt *Bodó* (2008:21) is megállapítja, a különböző klasszifikációk alapján nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy milyen tényezőktől függ igazán a terjedés, könnyebb lenne arra válaszolni, hogy mitől nem. A diffúziót befolyásoló tényezőket *Wejnert* (2002) három szempont szerint különítette el. Az egyik csoportot azok a mutatók alkotják, melyekkel az *innováció jellegzetességei* ragadhatók meg, az egyéni és társadalmi költségek, valamint az alkalmazás hasznai és költségei állíthatók szembe egymással. Külön csoportot alkotnak azok az indikátorok, melyek az *innovátorokat* jellemzik, s a széles körű alkalmazás valószínűségét befolyásolják. A harmadik csoportba a *környezeti tényezők* kerülnek, így az innováció földrajzi, gazdasági, társadalmi és globális jellemzői.

Comin–Hobijn (2004b) a *trickle down* diffúziót panelelemzéssel vizsgálták, arra keresve a választ, hogy mely tényezők magyarázhatják a technológiaalkalmazás miatti eltéréseket az országok között. Számításaik kiindulópontjaként az alábbi regressziós egyenlet szolgál:

$$Y_{ijt} = d_{jt} + \sum_{k=1}^m \beta_k X_{ijkt} + e_{ijt}$$

A modell függő változója az Y_{ijt} , amely j technológia i ország, t időben lévő alkalmazási szintje, d_{jt} dummy változó, mely az adott technológia, adott időben való alkalmazását méri, X a technológia adott országbeli alkalmazását meghatározó ország-specifikus tényezőket jelöli. $Y_{ijt} - d_{jt}$ mutatja a technológiaalkalmazási részt, mely az adott ország sajátosságai miatt alakul ki.

A modellben a technológiaalkalmazás magyarázó változói:

1. a reál GDP
2. az alapfokú és középfokú oktatásban résztvevők számával mérhető *humántőke-ellátottság*
3. a *kereskedelem*, mely az export és import GDP-n belüli arányával (nyitottság) és a kereskedelmi partnerek számával mérhető
4. az *intézmények*, köztük a kormányzás formája és a jogalkotási hatékonyság, valamint
5. a korábbi technológiákhoz való kapcsolódást mérő technológiai *interakciók*.

Ez az elemzés is rámutat arra, hogy a technológia terjedésében a humán erőforrás, a kereskedelmi kapcsolatok és az intézmények kiemelten fontosak.

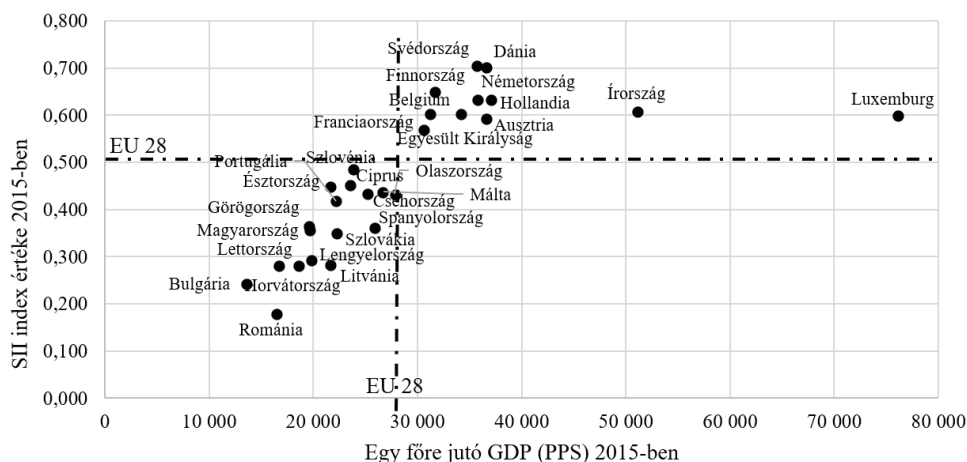
A humán tőke és a tudás az új növekedésméleti modellekben is kiemelt figyelmet kap, s hozzá kapcsolódóan a malthusi hagyományokhoz visszatérve a népesség gazdasági növekedésben betöltött szerepének vizsgálata is. *Jones és Romer* (2010) népességnövekedés melletti érvelése azon alapszik, hogy több ember több új ötletet tud létrehozni, s ily módon több újdonság születik. A 20. század második felének globalizációs és integrációs hulláma azáltal is ösztönzi a növekedést, hogy az emberek közötti interakciók megkönnyítésével az ötletek s ily módon a tudás és technológia áramlását is lehetővé teszik. A népességnövekedés a technológiai fejlődés közötti kapcsolat megítélése a szakirodalomban sem egységes, mert egyrészt a „*több ember, több ötlet*” következtetés alapján meggyőzőnek tűnik a pozitív irányú összefüggés. Ezzel szemben a technológiai fejlődést alapvetően munkamegtakarítónak tekintjük, s ez napjainkban még inkább így van, továbbá nem kimutatható, hogy a gyakorlatban is alkalmazható ötletek száma a népesség növekedésével párhuzamosan egyértelműen nő. A humán erőforrás fontos eleme a technológiai fejlődésnek, de elsősorban a humán tőke, s nem a munka mennyisége. A humán tőke azoknak a készségeknek és képességeknek az összessége, melyek lehetővé teszik, hogy az emberek új ötleteket s új tudást hozzanak létre.

A lemaradó országok számára a kereskedelem, a közvetlen külföldi tőkeberuházások (FDI), valamint a spillover folyamatok révén megvalósuló tudásáramlás teremti meg a lehetőséget arra, hogy az új technológia beáramoljon. *Holmes és Schmitz* (2001) szerint a kereskedelemnek kettős hatása van a technológia országok és szektorok közötti áramlásában. A *push hatás* esetében import révén, a fejlettebb technológiával készült termékek behozatalával válik elérhetővé az újabb technológia a gazdaságban, s így emelkedik a technológiai színvonal. Ez a hatás érvényesül a spillover esetében is. A *pull hatás* ezzel szemben azon alapul, hogy bár a hazai gyártók jelentős erőforrásokat fordítanak arra, hogy külföldi versenytársaikat távol tartsák az általuk alkalmazott technológiától, ez sem elegendő a másolás megakadályozásához. A hazai gyártók ezért védekezés helyett produktívabb innovatív tevékenységre váltanak, mely lehetővé teszi nemzetközi versenyképességük fenntartását. A *pull hatás* modellezése rávilágít arra, hogy a kereskedelemnek a technológia alkalmazására gyakorolt hatása teljesen nem építhető be a kereskedelmi döntésekbe, s emiatt a nyitottság a hatékonyság ellen is hathat.

4. Az Európai Unió tagállamainak gazdasági és technológiai fejlettsége

Az Európai Unió tagállamainak innovációs és gazdasági teljesítményében is jelentős differenciák figyelhetők meg. Az európai országok innovációs teljesítményének mérésére az Európai Unió innovációs felmérésének (*Community Innovation Survey*, CIS) eredményeiből alkotott összetett innovációs mérőszámot (*Summary Innovation Index*, SII) alkalmazzák jellemzően. Az SII három oldalról közelíti az innovációt, s az innovációs hajtóerők, a vállalati tevékenység és a kibocsátás területén összesen 8 dimenzió mentén 25 mutatóval ragadja meg az országok innovációs teljesítményét, melyek segítségével az erősségek és gyengeségek feltérképezhetők (*Hollanders–Es–Sadki–Kanerva*, 2015). A mutató lehetővé teszi országgrangsorok készítését, valamint az egyes területek országok közötti összehasonlítását is. Az 1. ábra az EU 28 tagállamának vonatkozásában az összetett innovációs mérőszám és az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson számított GDP közötti összefüggést szemlélteti. Az EU 28 tagállamára vetített fajlagos GDP értéke 28 900 €, míg az SII átlaga 0,521.

1. ábra: Az egy főre jutó GDP (PPS) és az összetett innovációs mérőszám (SII) összefüggése az Európai Unió tagállamaiban 2015-ben

Forrás: EIS (2016) és Eurostat (2017) alapján saját szerkesztés

A jövedelmi és technológiai fejlettség feltételezhetően szoros összefüggése alapján mindkét területen Nyugat-Európa országai teljesítenek jobban, míg a mediterrán és a 2000-es években csatlakozott közép-kelet-európai tagállamok átlag alatti értékei jelzik, hogy a magasabb jövedelmű országok innovációs aktivitása jobb, míg az alacsonyabb jövedelmű országokban az innovációs teljesítmény mérsékeltebb. Ez alapján a fejlett országok jellemzően innováció-vezéreltek, míg a fejlődőekben inkább a technológiai követés, azaz az imitáció jellemző. Mindkét mutató tekintetében átlag feletti értékkel rendelkeznek az EU skandináv államai, így Svédország, Finnország és Dánia, valamint Németország, Hollandia és Írország. Az EU legfrissebb innovációs eredménytáblája (EIS 2016) alapján is ezen országok alkotják az innovációs vezetőik csoportját, míg Franciaország és az Egyesült Királyság alig lemaradva tőlük szintén innovatív nagyhatalmaknak tekinthetők. A továbbiakban az eltérések okaira keressük a választ a technológiák terjedését befolyásoló főbb tényezők térbeli jellegzetességeinek vizsgálatával.

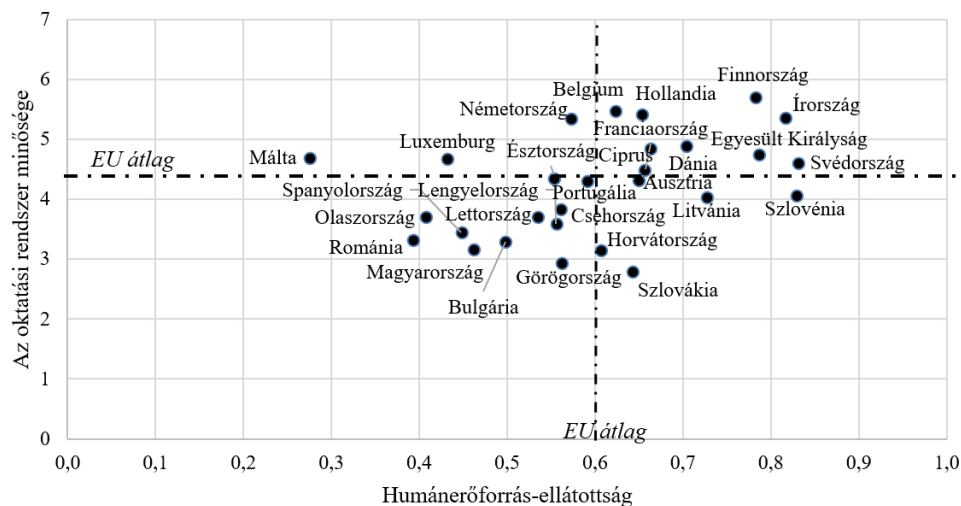
5. A technológia terjedését befolyásoló tényezők empirikus vizsgálata az Európai Unióban

A humán erőforrás a technológia létrehozása és terjedése szempontjából egyaránt fontos. A K + F + I intenzitásának mérésénél ezen a területen a nemzetközi szervezetek

jellemzően abszolút adatokat használnak, azaz legtöbb esetben az oktatásban résztvevők számát, valamint a kutatók, mérnökök és PhD-hallgatók számát elemzik. A humán tőke szerepét hangsúlyozó modellekben ugyanakkor a technológia jellemzően indirekt módon, a tudáson keresztül jelenik meg. *Krugman* (1979) is hangsúlyozza, hogy innováció azokban a fejlett országokban születik, ahol rendelkezésre áll az új ötletek megszületéséhez szükséges tudás és szakértelem, valamint a materiális erőforrások, amelyek megfelelő intézményi háttérrel egészülnek ki. Mivel a technológiában lényegében tudás halmozódik fel, ezért a humán tőke felhalmozását ösztönző oktatás fontos szerepet tölt be a technológiai fejlődés realizálódásában. A kelet-ázsiai gazdasági csodák vizsgálatával *Lucas* (1993) jut arra a következtetésre, hogy hosszú távon a jövedelmek alakulása a humán tőke kezdeti állományával arányos, vagyis a termelékenység növekedésében az emberi erőforrásnak kiemelkedő szerepe van, tehát az országok között kialakult életszínvonalbeli különbségekben lényegében a humán tőke eltérései tükröződnek. A vintage human capital modellek (*Chari-Hopenhayn*, 1991; *Brezis–Krugman–Tsiddon*, 1993) is a humán tőkének az adaptáció folyamatában betöltött szerepére világítanak rá. Minden újdonság specifikus tudást igényel, mely minden időszakban, minden technológia esetében más és más. Ha új technológiát alkalmaznak a gazdaságban, a régi tudás elvész, mert a régi technológiáról rendelkezésre álló tapasztalat nem használható fel az újnál. Ezen közelítés mentén a technológia materiális részének önmagában történő adaptálásával nem realizálható a technológiai fejlődés, szükség van a működtetéshez különböző képességű emberekre is, ezért kerül a középpontba a humán tőke.

Az európai összetett innovációs mérőszám innovációs hajtóerők pillérének kiemelt területe a humán erőforrás, mely az innovációs szempontból releváns, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket számszerűsíti normalizált formában. A tudás felhalmozásának legegyszerűbb módja a tanulás, melyben az oktatás fontosságát emelte ki *Nelson és Phelps* (1966). Ennek oka, hogy a technológiai haladáshoz szükséges magasabb szintű tudás létrehozásának feltétele a jól képzett munkaerő, melyhez alapvető a jó oktatási rendszer. A szerzők fontos feltevése, hogy egy jobban képzett menedzser gyorsabban vezeti be az új termelési technikákat, s jobb innovátor, ezáltal az oktatás közvetett módon gyorsítja a technológia diffúzióját. Ez teremti meg a kutatás-fejlesztési tevékenység humán infrastruktúráját, s az oktatási rendszer színvonala jó proxyja az emberi tényező minőségi jellemzői számszerűsítésének. A Világgazdasági Fórum által összeállított globális versenyképességi indexben az oktatási rendszer minősége 1-től 7-ig terjedő skálán mérhető mutató. Az EU tagállamai a humán erőforrás mennyiségi és minőségi jellemzői mentén a 2. ábrán látható módon csoportosíthatók.

2. ábra: A humánerőforrás-ellátottság és az oktatási rendszer minőségének összefüggése az Európai Unió tagállamaiban (2015)

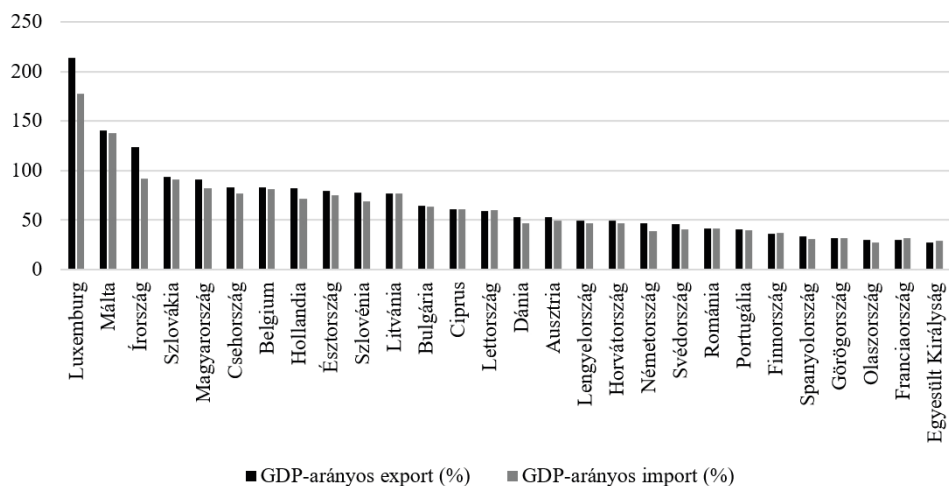
Forrás: WEF (2016) és EIS (2016) alapján saját szerkesztés

A humánerőforrás-ellátottság normalizált változójának átlagos értéke a 28 tagállamra vetítve 2015-ben 0,6 volt, míg az oktatási rendszer minőségét jelző változó átlaga 4,226. Mindkét területen átlag feletti értékkel jellemzően Európa vezető innovátorai rendelkeznek, ugyanakkor ezen mutatók tekintetében már nemcsak azonos irányú csoportosulás figyelhető meg. Az oktatási rendszer gyengébb minősége jobb humánerőforrás-ellátottsággal párosul Szlovéniában, Litvániában, Ausztriában, Szlovákiában és Horvátországban is, míg a jó oktatási rendszer alacsonyabb humánerőforrás-ellátottságot eredményez a kisebb európai államokban. Mindkét területen átlag alatti értékkel rendelkezik Olaszország, Spanyolország mellett a legtöbb újonnan csatlakozó közép-kelet-európai ország. Ez alapján megállapítható, hogy a humán erőforrás területén megfigyelhető különbségek is alátámasztják az innovációs és gazdasági teljesítményben megmutatkozó differenciákat.

Az európai integrációban fontos a külkereskedelem szabadsága, hiszen az integrált belső piacon rejlő lehetőségek a technológia országok közötti áramlásán keresztül a jövedelmi különbségek mérséklődéséhez vezethetnek. Barro-Sala-i-Martin (1997) rámutat arra, hogy az innovációt olcsóbb átvenni és utánozni, mint előállítani, így Vernon termékéletciklus modelljéhez hasonlóan az újítások leginkább a fejlett országokból érkező import révén kerülnek a technológiai követő országokba.

A külkereskedelemhez kötődő áruforgalom és kapcsolatok nyomán fellépő *spillover* hatások és technológiatranszfer folyamatok technológiai haladást generálnak, amely a fogadó ország gazdaságát fellendíti, így áramlanak az újdonságok a fejlődő gazdaságokba (Fagerberg 1994). Emiatt érdemes megvizsgálni, hogy milyen összefüggések mutathatók ki a gazdasági nyitottság és a kereskedelmi intenzitás, valamint a technológiai-gazdasági fejlettség között. A 3. ábra az EU tagállamok GDP-arányos export és import adatait szemlélteti.

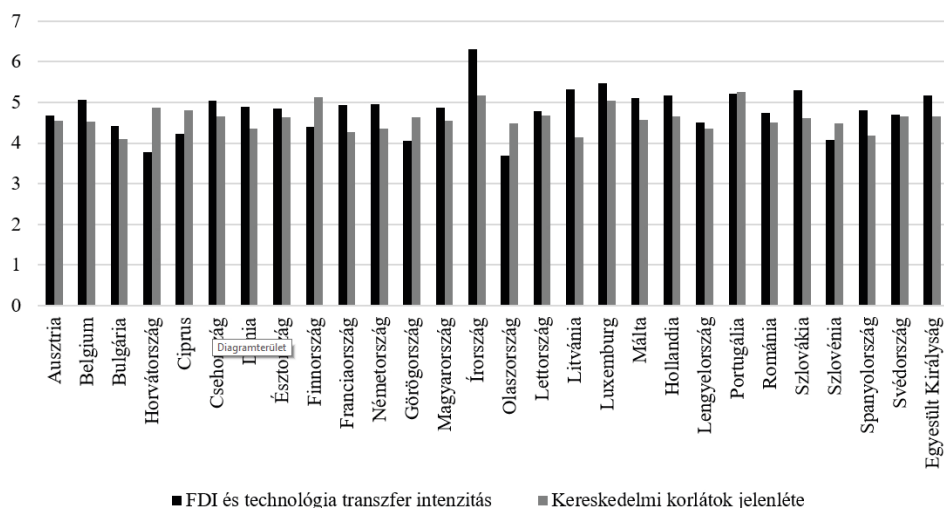
3. ábra: A GDP-arányos export és import alakulása az Európai Unió tagállamaiban 2015-ben

Forrás: Világbank (2017) alapján saját szerkesztés

A gazdasági nyitottság tekintetében magasabb értékkel a technológiai követő országok rendelkeznek, míg a fejlettebb gazdaságokban mind a GDP-arányos export, mind a GDP-arányos import mutatója alacsonyabb. Ez alátámasztja, hogy a kis országok nyitottabbak, s ez lehetőséget teremt a fejlettebb országokból érkező termékeken keresztül a technológia áramlására is. Érdemes ezért megvizsgálni azt is, hogy az egyes országokban a kereskedelmi korlátok mennyire vannak jelen, s ezzel együtt mennyire intenzív a működtőke-áramlás és a technológiatranszfer. E két terület sajátosságait szemlélteti az EU tagállamaiban a 4. ábra.

4. ábra: A kereskedelmi korlátok jelenléte, valamint a külföldi működőtőke (FDI) és a technológiatranszfer intenzitása az Európai Unió tagállamaiban (2015–2016)

Forrás: WEF (2016) alapján saját szerkesztés

A kereskedelmi korlátok jelenléte mutató tekintetében nincs szignifikáns különbség a tagállamok között, ugyanakkor az egységes belső piac ellenére az országok intenzíven próbálják nem tarifális eszközökkel védeni a hazai piacukat. Ez az indikátor is a Világgazdasági Fórum Globális Versenyképességi Indexének egyik komponense, mely az importot korlátozó nem vámjellegű korlátok jelenlétét számszerűsíti egy hétfokozatú skálán. Az FDI és a technológiatranszfer tekintetében szintén nem mennyiségi alapú a közelítés, kvalitatív oldalról az intenzitás hasonlítható össze, mely Írország tekintetében kimagasló. Olaszország és Horvátország rendelkezik a legalacsonyabb értékkel, s megállapítható az is, hogy az imitátor országokban ezen mutató értékei jellemzően magasabbak.

6. Konklúzió

A tanulmány a technológiák terjedésére ható főbb tényezők területi jellegzetességeinek vizsgálatát tűzte ki célul, választ keresve arra, hogy mely területek fejlesztésére lenne szükség a kevésbé fejlett tagállamok technológiai és gazdasági felzárkózásának elősegítéséhez. Az Európai Unió tagállamaiban az integrációból fakadó gazdasági nyitottság a külkereskedelem által generált technológiatranszfer

folyamatok révén lehetővé teszi a technikai nagyhatalmakban megszülető új technológiák bevezetését a kevésbé fejlett országokban is. A műszaki fejlődés lehetőséget teremt a termelékenység és ezáltal a kibocsátás növelésére, amely az európai integráció országaiban a jövedelemegyenlőtlenségek mérséklődéséhez is vezethetne. A vizsgált tényezők közül a humán erőforrás területén mutatkozott a legnagyobb különbség a tagállamok között, míg a kereskedelem és a külföldi beruházások vonatkozásában nincs igazán szignifikáns különbség. Ez utóbbi tényezők tehát kevésbé determinálják a tagállamok fejlődési lehetőségeit, valamennyi országban adottak a technológia áramlásához a külkapcsolati feltételek, ugyanakkor a diffúzió mégsem hatékony.

A szabadkereskedelmet preferáló gazdasági integráció országaiban a diffúzióra ható tényezők összefüggéseinek vizsgálata azért is lényeges, mert a tudatos kutatás-fejlesztés eredményei a termelésben hasznosulnak, s a kereskedelem élénkíti a technológiaáramlást, a túlsordulási hatások pedig segíthetik a növekedést. Az európai integráció a technológiaáramlási folyamatok révén, a közös piac előnyeit kihasználva lehetőséget teremthetne a kevésbé fejlett, jellemzően technológiai követő országok gazdasági és technikai felzárkózására. Ennek ellenére bár a gazdasági kapcsolatok az országok között megvannak, a hatékony technológiaáramlás mégsem megy végbe, melynek okait az intézményi környezet sajátosságaiban lehetne keresni, mely a kutatás folytatását vetíti előre.

Hivatkozások

- Barro, R. J. – Sala-i-Martin, X. (1997): Technological Diffusion, Convergence, and Growth. *Journal of Economic Growth*, Vol. 2, 1:1–26.
- Bodó Borbála (2008): Az innováció diffúziós modelljei. In: Buday-Sántha Attila – Zemlényiné Bartha Júlia (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális politika és gazdaságtan. Doktori Iskola Évkönyv 2008. Pécs
- Brezis, E. S. – Krugman, P. R. – Tsiddon, D. (1993): Leapfrogging in International Competition: A Theory of Cycles in National Technological Leadership. *The American Economic Review*, Vol. 83, 5: 1211–1219.
- Chari, V. V. – Hopenhayn, H. (1991): Vintage Human Capital, Growth, and the Diffusion of New Technology. *The Journal of Political Economy*, Vol. 99, 6: 1142–1165.

- Comin, D. – Dmitriev, M. – Rossi-Hansberg, E. (2012): The Spatial Diffusion of Technology. NBER Working Paper No. 18534. URL: <http://www.nber.org/papers/w18534>, Letöltve 2013. 01. 02-án
- Comin, D. – Hobijn, B. – Rovito, E. (2006): Five Facts You Need to Know about Technology Diffusion. NBER Working Paper 11928, January.
- Comin, D. – Hobijn, B. (2004a): Cross-country technology adoption: making the theories face the facts. *Journal of Monetary Economics* 51, 39–83.
- Comin, D. – Hobijn, B. (2004b): Neoclassical Growth and the Adoption of Technologies. NBER Working Paper 10733, August. URL: <http://www.nber.org/papers/w10733.pdf> Letöltve 2011. 10. 31-én
- Comin, D. – Hobijn, B. (2010): An Exploration of Technology Diffusion. *American Economic Review* 100, December, 2031–2059.
- European Innovation Scoreboard (EIS) 2016: <http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards/> Letöltve: 2017. február 3-án
- Eurostat (2017): <http://ec.europa.eu/eurostat/> Letöltve: 2017. február 4-én
- Fagerberg, J. (1994): Technology and International Differences in Growth Rates. *Journal of Economic Literature*, Vol. 32, 3:1147–1175.
- Hall, B. H. (2005): Innovation and diffusion. In: Fagerberg, J. – Mowery, D. C. – Nelson, R. R.: *The Oxford Handbook of Innovation*, 17. fejezet, 459–484., Oxford University Press, Oxford.
- Hollanders, H. – Es-Sadki, N. – Kanerva, M. (2015): Innovation Union Scoreboard 2015. Report. http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/facts-figures/scoreboards/files/ius-2015_en.pdf Letöltve: 2016. április 14-én
- Holmes, T. J. – Schmitz, J. A. (2001): A gain from trade: from unproductive to productive entrepreneurship. *Journal of Monetary Economics*, 47, 417–446.
- Jones, Ch. I. – Romer, P. M. (2010): The New Kaldor Facts: Ideas, Institutions, Population, and Human Capital. *American Economic Journal: Macroeconomics*, Vol 2, 1:224–245.
- Kovács György (2004): Innováció, technológiai változás, társadalom: újabb elméleti perspektívák. *Szociológiai Szemle*, 3:52–78.
- Krugman, P. (1979): A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income. *The Journal of Political Economy*, Vol. 87, 2:253–266.
- Lucas, R. E. (1993): Making a Miracle. *Econometrica*, Vol. 61, 2:251–273.
- Nelson, R. R. – Phelps, E. S. (1966): Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth. *The American Economic Review*, Vol. 56, 1/2:69–75.
- Világbank (2017): World Government Indicators. <http://data.worldbank.org/> Letöltve: 2017. február 4-én

- Wejnert, B. (2002): Integrating Models of Diffusion of Innovations: A Conceptual Framework. *Annual Review of Sociology*, Vol. 28:297–326.
- World Economic Forum (2016): Global Competitiveness Index. [adatbázis] <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/> Letöltve: 2016. március 29-én

A STRATÉGIAI TERVEZÉS ÁTALAKULÁSA VÁLSÁGOK ÉS VIS MAIOR HELYZETEK KÖVETKEZTÉBEN

DOBÓ MARIANNA

Eszterházy Károly Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Társadalomtudományi Intézet
dobo.mariann@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A természeti katasztrófák által okozott társadalmi krízisek kezelése és megoldása módszertanának elemzése fontos terület mind a központi, mind a helyi tervezési és döntéshozatali folyamatban. A téma mindenkori aktualitását pontosan az a körülmény adja, hogy míg a válsághelyzetekre történő felkészülés egyre sürgetőbbé vált, a vis maior helyzetek előrejelzése, és ebből következik, hogy a felkészülés/tervezés csaknem lehetetlen. A természeti katasztrófák ritkán jelezhetők előre – nem ismert a pontos helye, ereje, lefolyása, hatása. Napjainkban az időjárás okozta veszélyhelyzetek kezelése ismét (ismételten újra és újra) nagy feladatok elé állítja a katasztrófavédelem minden szereplőjét központi és helyi szinten egyaránt. A helyi döntési folyamatok feltárása mellett fontossá válik a nemzetközi körülmények ismerete, valamint a központi döntések körülményeinek vizsgálata is.

Jelen tanulmányban bemutatom, hogy a bekövetkezett válsághelyzet milyen változtatást eredményezett kényszerűségben a településeken a katasztrófákra való felkészülésben, milyen hatással volt a szervezeti szintek későbbi működése/működtetése során mind a nemzetközi jogszabályok alkalmazása következtében, mind a központi döntéshozatal tekintetében³.

Kulcsszavak: válság, vis maior, tervezés, döntéshozatali folyamat

3 Bővebben: Hatások és kényszerek. Központi döntési folyamatok a vis maior helyzetek megoldásában. Eger, 2016.

1. Bevezetés: Válság – vis maior – katasztrófa – katasztrófavédelem

A válság fogalma és jelensége a társadalmak számára természetes, megjelenése esetén mégis nehezen lesz úrrá azon. Tanulmányom bevezető részében a válság, *krízis*, *vis maior* fogalmak elemzése mellett fel kívánom tární a folyamat okozta hatásokat és kényszerhelyzeteket is, megteremtve az empirikus kutatás kereteit a válságválaszok és a krízismenedzsment sajátosságainak vizsgálatához. Az elméleti keretek feltárásán keresztül keresem azokat a pontokat a döntéshozatali folyamatokban, amelyekben tetten érhető a döntési szereplők vis maior helyzet iránti attitűdje.

A válság, a krízis és a vis maior szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mégis jól elkülöníthetők tartalmilag, megjelenési formáikat, hatásaikat tekintve is. Mindnek eredője az a konfliktus, amely egy korábban megszokott „rendet” tesz próbára.

Caplan (Caplan, 1964) véleménye szerint válság akkor következik be, amikor az egyének szembesülnek azokkal a problémákkal, amelyeket nem lehet megoldani, amelynek kikerülése és növekedése is feszültséget okoz. James és Gilliland (James és Gilliland, 2005) azokat az eseményeket vagy helyzeteket tekintik válságnak, amelyek megélése, feldolgozása elviselhetetlenül nehéznek bizonyulnak, és meghaladják az egyén – és a közösség – rendelkezésére álló erőforrásait. Hasonlóképpen határozza meg Roberts (Roberts, 2000) is, olyan esemény vagy helyzet, amely jelentős problémát okoz, melyet nem lehet orvosolni a megszokott stratégiákkal.

Noszkay Erzsébet (Noszkay, 2012) fogalmi meghatározásának középpontjában az a válságkoncepció áll, miszerint előre nem tervezett és nem kívánatos jelenségről van szó, amely e két jellegéből adódóan a rendszer szétesésének irányába mutat, veszélyezteti a rendszer alapvető céljainak teljesítését és akár a rendszer létezését is. Noszkay Erzsébet egyértelműen a káros oldalát emeli ki, véleménye szerint ezt a kóros állapotot a nem tervezettség erősíti leginkább, és az, hogy a szereplők spontán (kiszámíthatatlan) reakciói erőteljesek. Az időtényezőnek mindemellett nagy jelentőséget tulajdonít, elsősorban abban az esetben, ha a döntési vagy reagálási folyamat késlekedik.

A veszély és a veszély lehetősége a válságnak két olyan különböző karaktere, amely paradox módon egyszerre jellemzi a folyamatot. Amellett, hogy a válság megváltoztatja a rendszer működését, és így veszélyhelyzetet kelt, a válságkezelés biztosítja a lehetőségeket a tanulásra az új katasztrófakezelési képességek azonosítása során, az erőforrások mozgósítása terén. Potenciális *előnyök* között említhető

a rövid idő alatt bekövetkező gyors, bár fájdalmas változás lehetősége, a rejtett problémák feltárása, meghatározása, új figyelmeztetőrendszerek kifejlesztése, kivételes, innovatív vezetők feltűnése, a szervezet és működési rendszerének újraélesztése, hatékonyságának növelése. Azonban abban az esetben, ha rosszul vagy egyáltalán nem kezelik a válságot, akkor az irányítás és a döntéshozatali folyamat kerül veszélybe, a helyi társadalom számára is nyilvánvalóvá válhat a késlekedés, és negatív folyamatok eszkalálódhatnak.

A válságot több szempont alapján tipizálhatjuk, ezek között az első az előrejelzés szerinti csoportosítás. A hirtelen bekövetkező válságot mindig olyan esemény hozza létre, amely előre nem látható, ezért ezeknek erős és azonnali a hatása a szereplőkre (a rendszerre), valamint azok környezetére is. Az olyan válságokat, amelyeket a szervezet belső ügyei indukálják, viszonylag könnyen orvosolhatónak tartják, amennyiben a belső erőforrások, döntési folyamatok átalakíthatók és javíthatók. Ezek mellett léteznek azok a válságok, melyek bekövetkezése előre jelezhető, de hatásuk, következményeik ennek ellenére csak nagyfokú bizonytalanság mellett prognosztizálható. A témánk vonatkozásában még egy csoportosítás releváns, ez az időtartam szerinti: a gyors lefolyású (pl. villámárvíz vagy cellás felhőszakadás okozta), az elhúzódó (belvíz) és a ciklikusan visszatérő (árvíz, belvíz) jelenhet meg.

A válság jellemzői közé tartozik, hogy az időtartama véges, társadalmi, gazdasági, politikai vagy természeti okokra vezethető vissza. Ismétlődhet, ciklikussá is válhat, és a különböző szakaszaiban az intenzitása eltérő. E jellemzők alapján a válság kezelése egyedi jelleget kell, hogy magán viseljen, más és más stratégiák (egyedi megoldás?) követését igényli.

Caplan (Caplan, 1964) bemutatja a válságreakciók négy szakaszát. (1) Kezdődő feszültség hatására történik a válasz megadása. (2) A fokozott feszültség már a mindennapi életet is megzavarja. (3) A megoldatlanság olyan mértékű feszültséget eredményez, amely depresszió tüneteit mutatja. (4) A probléma további megoldatlansága a fizikai-lelki (szervezeti rendszerszerű) működést is negatívan befolyásolja.

A válság önmagában is kiszámíthatatlan, ráadásul az emberek reakciói is esetlegesek és beláthatatlanok. A megoldásban vagy a kezelésben szükség van a megértésre, a válsághelyzetek elfogadására is.

A válságakkor jöhet létre, amikor egy konfliktust rosszul vagy egyáltalán nem kezelnek. Ekkor először egy krízishelyzet jön létre, amely állandósulása után alakulhat válsággá.

A krízisből nem minden esetben jön létre egy társadalmi csoport életét befolyásoló válság, viszont ha már megjelent, akkor fontos annak kezelése. A krízis az a pont egy társadalom életében, amely eldönti, hogy az miként viszonyul a változás folyamatához: fellendülést hoz számára, vagy a negatív jellemzője erősödik meg.

A **krízis** fogalma a krienin szóból származik, amelynek eredeti jelentése: elválaszt, dönt, íté. Három nagy területen használják/használták a válság fogalmát valamilyen állapot megjelölésére. Első értelemben – ahogyan arra Tóth I. János is utalt (Tóth I. J. 2012. 20. p.) – az orvostudományban használták fel egy olyan testi állapot jellemzésére, amelyben „azonnali és radikális” beavatkozásra van szükség. Az orvostudományban azt a fordulópontot jelölik ezzel a fogalommal, ahol a beteg állapotában még nem dőlt el semmi, de bármelyik alternatíva lehetővé válhat. A válástudományban a világ állapotának változatlan formában történő fenntartásának lehetetlenségét jelenti, míg a harmadik terület a jogtudományé, amelyben a döntés fontosságának mozzanata a jelentős. (Balogh L. 2009). A három tudomány válságértelmezésében közös vonások figyelhetők meg. Mindenképp fordulópontnak tekinthető, hiszen a válság során olyan helyzet alakul ki, amely kényszeríti az alternatívák gyors kidolgozását, valamint az azok közötti döntések mihamarabbi meghozatalát.

Sigmund Freud már 1924-ben említést tesz a krízisről, és a kríziskezelés fontosságát emeli ki, amelyben a jelen és a múlt személyiségformáló szerepét hangsúlyozza (Freud, 1924.) Erik H. Erikson 1950-ben megjelent munkája a fejlődési krízis fogalmát adta meg. (Erikson, 1950) Erikson az embert az élete során mindig új és új erőket kialakító, kreatív lénynek tekinti, aki képes pozitív változásokra és életének aktív irányítására. A fejlődés mindig a szociális viszonyokon keresztül zajlik, és sikere az egyes szakaszokban felmerülő sorsproblémák, krízisek megoldásán múlik. R. S. Lazarus 1966-ban alkalmazkodási próbálkozásoknak tekinti a krízist a stresszhelyzet leküzdésére. (Lazarus, 1966) Caplan 1964-ben megalkotta a kríziselméletet, amelyben definiálta a krízishelyzet tartalmát. (Caplan, 1964) Fontosnak tartotta a korábbi krízistapasztalatokat G. F. Jacobsonhoz hasonlóan. Jacobson az 1979-es krízismátrix-elméletben az eddigi tapasztalatok integrálása mellett kiemelte, hogy nem mindegy, hogy az egyén sikeresen vagy károsodással kerül ki a krízisből. (Jacobson, 1979)

A társadalmi helyzeteknél is akkor javasolt a válság kifejezés használata, ha az instabilitás már előre jelzi a fennálló rendszer változtatási kényszerét. Ezekben kiemelhető a nem szokásos vagy nem rutinszerű társadalmi mozgások sorozata, amelyeknél a reakciók azonnalivá kell, hogy váljanak. Hankiss Elemér felhívja

a figyelmet arra, hogy a rendszer belső súlyos működési zavara korábban használt módszerekkel nem oldható meg (Hankiss 1999:13). Ebben az értelemben a rendszer továbbélése egyetlen útjának a gyors, radikális beavatkozás tekinthető, de nem a régi módszerekkel, hanem új paradigmák alapján. Ezzel azonban a rendszer megújításának lehetősége nyílik meg.

Kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy a válsághoz való viszony ellentétes, és nem is annyira a hatását tekintve. (Ungvári Zrínyi I. 2011; Karikó S. 2012.) A válság mint jelenség azonban nem mindig jár együtt a válságtudattal vagy a válság jelenségeinek objektív érzékelésével – a válságot akkor érezve és láttatva, amikor azok a jelenségek még szigetszerűen jelennek meg, vagy „csupán problémát” jelentenek, és nem azt a pillanatot, amely kényszerűségből ugyan, de radikális beavatkozást kell alkalmazni. A hamis válságtudat (Karikó S., 2012:23) egyik negatív következménye, hogy nem a megfelelő időpontban mobilizálja az erőforrásokat, jellemzően megelőzve a tényleges válság időszakát.

Szintén gyakran megjelenik az is, hogy a nehéz helyzet láttatása és/vagy látása elmarad attól a szinttől, amelyben valójában létezik a társadalom. Ekkor azonban a kiváltott reakciók ereje alulméretezett, és ebből következik, hogy eleve kudarcra ítélt. Ettől még nagyobb veszélye lehet az időszaknak az, hogy a társadalom nem kerül a válságtudat állapotába, azaz nem lesz erőforrás-koncentráció, és nem lesz paradigmaváltása sem, csak a szokásos módszerekkel ad választ a mindent eldöntő, de új kérdésekre.

A **vis maior** helyzetekben előre nem látható kényszerítő körülmény alakul ki olyan elháríthatatlan akadállyal, amely a krízisnél nem teszi kérdésessé azt, hogy működhet-e a korábbi társadalmi folyamat a megszokott rendjében. A probléma megoldása azonnal elháríthatatlanná válik. Meghatározó tényezője a vis maior helyzetnek az is, hogy az időbeli felkészülés a helyzetre csaknem lehetetlen. A védekezés a vis maior helyzetnél nem azonos a válságra történő felkészülés metodikájával. Mivel a helyzet előre nem látható, így a körütekintés szélesebb körű kell, hogy legyen azoknál a rendszereknél, amelyek a krízisnek ezt a formáját már nem tudják a megsemmisülés veszélye nélkül átélni.

Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a vis maior helyzetekre való felkészülés ténylegesen jelen van. Mivel a rendszer működésének zavarát általában külső erő okozza, ezért azt elkerülhetetlennek és elháríthatatlannak tartják, és ennek megfelelően választják ki a kommunikációt is.

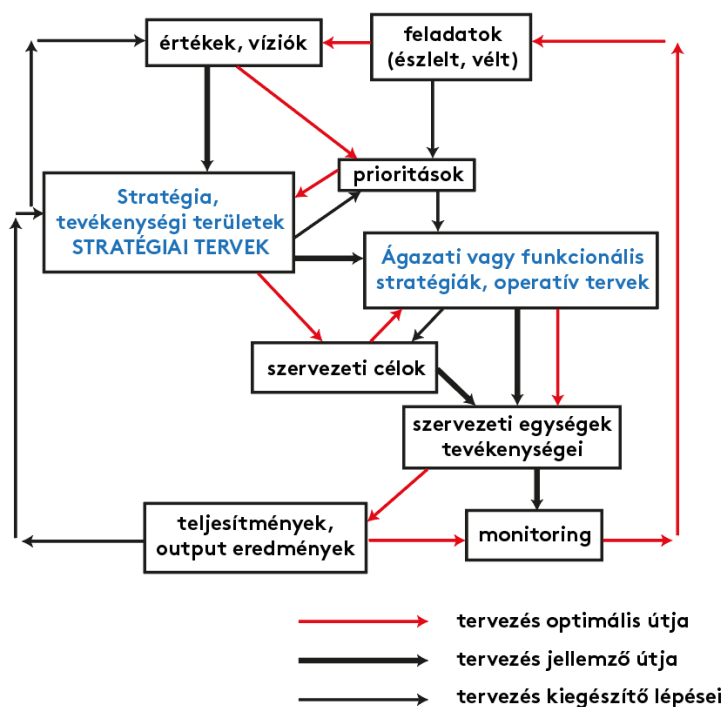
A válság és a katasztrófa viszonya duális: a katasztrófa okozhat válságot, és egy válság lehet a katasztrófa előzménye. Ilyenkor a válság a krízis után nem hanyatlik, hanem tovább emelkedik, és bekövetkezik az egyértelműen negatív csúcsesemény.

2. Közösségi tervezések a településeken – „optimális időszakban”

A helyi önkormányzatok irányítása megköveteli a vezetőktől, hogy célokat szabjanak meg, majd ezeket a célokat programokba foglalják (azokat projektek formájává alakítják), valamint hogy a célokat megvalósítsák. Több értelemben vizsgálhatjuk a döntés fogalmát: a döntés olyan eszköz, amelyet a döntéshozó arra használhat, hogy a célokat végrehajtsa. Azonban nem mindig hoz eredményt a döntés, a cél nem teljes mértékben valósul meg, és a döntéshozatal folyamata is sokszor eltér a klasszikustól. A cél kitűzése azt jelenti, hogy a helyi közösség meghatározza, hogy melyek azok a szükségletek, amelyeket el akar érni és teljesíteni kíván. A célok kijelölése sem zökkenőmentes, hiszen egyrészt a cél kijelölése visszafelé, a már meglévő akciókból származó következtetés alapján is megtörténhet, másrészt maga a döntés akár a célmeghatározás előtt is megjelenhet (French, 1992). A legtöbb döntés nem egy konkrét pillanatban jön létre, hanem hosszú idő alatt, a korábbi tapasztalatok alapján formálódik. Számos külső körülményt kell figyelembe venni, az állandóan változó politikai hátteret, az ebből eredő bizonytalanságot és az információhiányt.

A tervezés fontos körülménye a társadalom részvételének foka és minősége. Az értékek kijelölésében, illetve ezek képviseletében, majd az ellenőrzés során is jelen van (lehet) a helyi társadalom. Az önkormányzatok működtetésük során figyelembe vették, hogy a társadalomtól kapott felhatalmazás egyfajta kontrollként is működik, ennél fogva a társadalomra gyakorolt hatást tekintették végső célnak és eredménynek is. A támogatottság megszerzésében a kétértelműség gyakran hatékonyabban alkalmazható eszköznek bizonyult, mint a világos és precíz fogalmazás. A célok kétértelmű, homályos megfogalmazása, egyes célok lehetőség szerinti elrejtése vagy titokban tartása elsősorban a javaslat megszavazása utáni értelmezésnél adhatott támogatást a döntéshozónak.

1. ábra: Stratégia készítése – célok meghatározása
Önkormányzatok döntéshozatala (2007–2009) kutatás
n = 30 település

Forrás: Saját szerkesztés

A közösségi választások elmélete (public choice) a politikai szereplők viselkedését elemzi, kiemelve a gazdaságilag racionális preferenciákat. Gordon Tullock szerint különbözik a tradicionális politikatudományi elméletektől, újszerűen közelít a döntéshozatalhoz, hiszen megkísérli előre jelezni azt, hogyan hat az egyén viselkedése a közösségi döntésekre (Tullock, 1969). A kutatók érdeklődésének előterében az egyéni és a közösségi döntések közötti különbségek álltak: az egyéni döntéseket a közösség más tagjaitól függetlenül hozzák meg. (Arrow, Tullock etc.) Jenei György rámutatott arra, hogy a közintézményi menedzsmentreformok elméletének háttérében is a közösségi választások elmélete található (Jenei, 2005). David Johnson szerint, „ha az egyént a személyes haszon és költségek motiválják, amikor fogyasztóként, dolgozóként, vagy beruházóként döntéseket hoz, akkor ugyanezt az egyént hasonlóan a személyes hasznok és költségeket fogják motiválni, amikor döntéseket hoz”. (Johnson, 1991: 21). Hajnal György hangsúlyozta, hogy lényeges az a három alapfeltevés, amely a közösségi döntéseket megelőzi: (a) a döntéshozó elsősorban személyes motívumait követi, (b) alapvetően jólétének és presztízsének növelésére törekszik, amit a szervezete

hatékonyságának növelésével tud elérni, (c) a döntéshozó, mivel információs monopóliummal is rendelkezik, haszonmaximalizáló törekvéseinek kevés korlátja van (Hajnal, 2008). A public choice elmélet erősen pesszimista abban a tekintetben, hogy a döntéshozatali folyamatban a döntéshozók saját érdekeiket, és nem a közérdeket szolgálják. David Johnson hangsúlyozza, hogy az adott döntésekre nagy mértékben hatnak a korábbi döntési folyamatok is, ráadásul a teljes informáltság birtokában racionálisan létrejövő döntés illúzió (Johnson, 1999). Jenei György Antony Downs munkáit elemezve rámutatott arra, hogy a döntések motivációi a szervezeteknél eltérőek, ami közös bennük, az az önérdek maximalizálása, amelyet a növekedés folyamatos fenntartásával kívánnak biztosítani (Jenei, 2008). Ezen túlmenve Jenei György rámutatott arra is, hogy a közösségi döntéshozatal folyamatai azonosak a piac döntési folyamataival, a különbséget abban látja Jenei, hogy a közintézmény nem tudja kiszámítani azt a várható nyereséget, amelyet a közöltségek növelésével érhet el (Jenei, 2008).

A közösségi döntések másik megközelítésében, a leadership elméletben az a befolyásolás a meghatározó, amelyben az egyén másokat a szervezet céljainak elérése érdekében motivál. A leadership elméletek rendkívül szerteágazóak, jelenleg azokat a jellemzőket veszem sorra, amelyek háttérparadigmájává válhatnak az önkormányzati döntési folyamatoknak. Bakacsi Gyula meghatározása alapján ez az elmélet a „szervezeti erőforrások közül kitüntetetten az emberi erőforrással foglalkozik, és annak képességét jelenti, hogy hogyan tudja a vezető a szervezet tagjait a szervezeti célok megvalósítására befolyásolni, mozgósítani”. (Bakacsi, 1996:23). Mindemellett hangsúlyos annak társas jellege: a csoportban, ahol ez megjelenik nem szükséges, hogy a szervezeti hierarchia manifesztálódjon, más szempontok (értékek, hiedelmek, tradíciók etc.) is létrehozhatják.

A leadership elméletek hagyományos paradigmájával jórészt a sikeres vezetés tényezőit a vezető tulajdonságaiban, képességeiben keresik, azaz ha a vezető rendelkezik bizonyos tulajdonságokkal, akkor eredményes lesz. Az elméleti megközelítésekben fontos kérdés, hogy a leadership folyamat-e vagy képesség, készség. Amennyiben ez utóbbinak tekintik, akkor a hangsúlyt a vezető személyére helyezik, amivel kijelölik a csoporttörténetek és a döntési folyamatok legfontosabb aktorát. Hunt 1991-es és 1999-es tanulmányában, valamint Bakacsi Gyula 1988-as, 1989-es és 1996-os tanulmányaiban szintén a döntéshozatal központi szereplőire hívja fel a figyelmet.

A kutatások egy része a vezető döntéshozatali módját vizsgálja elsősorban, másik része a vezető viselkedését. A döntések elemzéséhez a leadership elméletek teljesítmény- és vezetői motivációs paradigmája is hasznos adalékokkal szolgál. Hunt szerint

a vezetők magas teljesítménymotivációi kockázatviselő és vállalkozó, kreatív és innovatív viselkedést predesztinálnak. Ugyancsak a vezetői tulajdonságok fontosságát hangsúlyozza Robert House is: amennyiben a vezetőnek meggyőződése a saját céljainak és eszközeinek „mindenhatósága”, akkor a befolyásolási képessége nagyon magas (House, 1994). Az érdekek megjelenítése már önmagában is távolíthatja egymástól a szereplőket, és akár konfliktushoz is vezethet. Felmerül a kérdés, hogy a szereplők „látják-e”, hogy a döntéshozatali folyamatban nemcsak érdekelt és ellenérdekelt vesz részt, hanem bármely csoporthoz közeli más szereplő is.

2.2. Természeti katasztrófák hatása a tervezési folyamatra

A társadalmi krízist megelőzhetőnek tekintik, míg a természeti katasztrófák ritkán jelezhetők előre. A társadalmi szinten megjelenő válság közeledését számos előjel mutatja, bár sajátos módon ezeket a jeleket éppen azok nem tudják értelmezni, akikre ez nagy befolyással lesz a későbbiekben.

Az emberiség jól felfogott érdeke, hogy az őt körülvevő természeti értékeit óvja, mégis ezt a magától értetődő tevékenységet törvényekkel kell kikényszeríteni. A nehéz helyzetek minden esetben cselekvés- és döntéskényszert eredményeznek. Ezek egy része alakul ki lassú folyamat következtében, többsége nem várt események hatására krízisként megélt döntési folyamatokban manifesztálódik. Ezek során a korábbi prioritások eltűnnek, időlegesen és/vagy véglegesen megváltoznak, sok esetben teljes paradigmák alakulnak ki, a mozgásterek megváltoznak.

A településeken a válságnak és a krízishelyzetnek leggyakrabban a *negatív hatásait érzékelik és látatják*, valójában az ezektől való félelem miatt kerülnek a válság definiálását és kezelését. A figyelem elsősorban a problémára irányul, a „nagy problémán” belül annak valamely apró részletére. A stressztűrő képesség az egyéneknél csökken, a forráspazarlás, a rendszer instabilitása, a működési zavar felszínre kerülése hátrányt okozhat. A válságban lévő egyén érzelmi reakcióit csak kis mértékben képes kézben tartani, kontrollálni, rendkívül impulzív, mindennapi tevékenysége alacsony határfokú, az emberekhez fűződő kapcsolata megváltozik. Másokat annak függvényében ítél meg, hogy kap-e tőlük segítséget. A tájékozódó attitűdök rendszere összeomlik. A válságban lévő embernek nincs önmagára vonatkozó jövőképe. Sok mindent tud a problémáról, de ismereteit nem tudja rendszerezni, átgondolni, és tart attól, hogy a negatív helyzetek eskalációja következik be.

A krízishelyzetnek lehetnek *pozitív* hatásai is. Az első és legfontosabb, hogy a korábban rejtett problémákat a szervezet meghatározhatja és akár meg is oldhatja, amelylyel maga a konfliktusmegoldás a profitszerzés lehetőségeként jelenik meg, és képes megakadályozni a stagnálást. A probléma új feldolgozásával újraértékelésre készíti elő a helyzetet, a fejlődés motorjaként a rendszer megújulását hozhatja el. A rejtett probléma meghatározhatóvá és megnevezhetővé válik, és új figyelmeztető rendszereket alakíthatnak ki. Sajátos következménye lehet egy válsághelyzetnek az elitre nézve is: új vezetők tűnhetnek fel, és a szervezet teljes működési rendje átalakulhat.

Maga a védekezés olyan tevékenységet jelent, amely a katasztrófa kialakulásának megelőzését, a közvetlen veszélyek elhárítását, az előidéző okok megszüntetését, a károsító hatásuk csökkentését, a lakosság életének és anyagi javainak védelmét, a katasztrófa sújtotta területen az alapvető életfeltételek biztosítását, a mentés végrehajtását, a helyreállítás feltételeinek megteremtését szolgálja. Ennek egyik legfontosabb feltétele, hogy a jogi hátteret biztosítsák, és a betartásához szükséges feladatokat és kereteket meghatározzák. A legfontosabb ebben a folyamatban az igazgatási feladatok meghatározása, jogszabályok meghozatala, alkalmazása, valamint betartásuk ellenőrzése. Első lépés a nemzetközi irányelvek és jogi keretek figyelembevételével a nemzeti szabályozás kialakítása.

A katasztrófavédelem fontos helyet foglal el Kárpát-medence biztonsági palettáján, a nemzeti biztonsági rendszer egyik meghatározó eleme, a közbiztonság összetevőjének tekinthető, valamint a környezetbiztonságnak is része. A katasztrófavédelem rendszerének kialakítása tekintetében nincsenek kötelező érvényű előírások sem a NATO-ban, sem az Európai Unióban. Ezért tanulságos lehet megvizsgálni a más államok által választott megoldásokat. Mindennek gyakorlati haszna főként az együttműködés, a közös feladatok megoldása során kamatozhat. A katasztrófavédelemben részt vevők közötti együttműködés kérdése kulcsfontosságú.

Magyarország számos törvényt és kormányrendeletet alkotott⁴ a katasztrófák vagy súlyos szerencsétlenségek esetén történő kölcsönös segítségnyújtással kapcsolatosan

4 234/2011. (XI. 10.) Kormányrendelet a katasztrófavédelemlről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról

COM(2011) 934 javaslat az Európai Parlament és a Tanács Határozatára az uniós polgári védelmi mechanizmusról alapján

2011. évi CXXVIII. törvény A katasztrófavédelemlről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló

130/2000. (VII.11.) Kormányrendelet a határokat átlépő vízfolyások és nemzetközi tavak védelmére és használatára

szomszédos, illetve közeli országokkal közösen. Nemzetközi katasztrófa-segítéskérés esetében a hivatásos katasztrófavédelmi szerv tájékoztatja az EU-hoz, a NATO-hoz, az ENSZ-hez és egyéb regionális nemzetközi szervezetekhez rendelt magyar külképviseleteket a hazai intézkedésekről, a segítéskérés formájáról és feltételeiről, továbbá a nemzetközi segínyt nyújtó szervezetekkel kapcsolatot tart, feladataikat meghatározza és koordinálja.

A veszélyhelyzetek növekedésével jár együtt az a kényszer, hogy szükségessé vált a krízisekre történő felkészülés, annak dinamizmusának elfogadása. Ehhez fontos, hogy hatékony kommunikációs stratégiát, módszert, technikát alakítsanak ki. Nagyobb hangsúlyt kell fektetni a természeti csapások és civilizációs katasztrófák által kiváltott negatív lelki jelenségek kezelésére és a katasztrófák előtt, közben, után alkalmazott kommunikációra, valamint annak megtervezésére egyaránt.

A döntéshozatal több területet foglalhat magába, a formális hatáskörgyakorláson túl egy szándék kinyilvánítását, az időszerű cselekvéssor meghatározását, egy terv elfogadását. A stratégiai tervezés a hosszú távú gondolkodást hangsúlyozza, azonban a tervezés belátható időtávja Faragó László szerint a 4-7 év közötti időtartamot fedi

- 150/1995. (XII. 12.) Kormányrendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szlovén Köztársaság Kormánya között a természeti és civilizációs katasztrófák elleni védelem terén létrehozott Egyezmény kihirdetéséről
- 212/1997. (XII. 1.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szlovák Köztársaság Kormánya között katasztrófák esetén történő együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló Egyezmény kihirdetéséről
- 114/1998. (VI. 11.) Korm. rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Horvát Köztársaság Kormánya között a természeti és civilizációs katasztrófák elleni védelemről szóló, Budapesten, 1997. július 9-én aláírt Egyezmény kihirdetéséről
- 1999. évi CXII. törvény a Magyar Köztársaság és az Osztrák Köztársaság között a katasztrófák vagy súlyos szerencsétlenségek esetén történő kölcsönös segítségnyújtásról szóló Egyezmény kihirdetéséről
- 2000. évi IX. törvény a Magyar Köztársaság Kormánya és Ukrajna Kormánya között a katasztrófák és súlyos balesetek megelőzése és azok következményeinek felszámolása érdekében történő együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló, Budapesten, 1998. október hó 27. napján aláírt Egyezmény kihirdetéséről
- 2009. évi CXLI. törvény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Macedón Köztársaság Kormánya között, a katasztrófák esetén történő együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló Egyezmény kihirdetéséről
- Lisszaboni szerződés 176. cikkelye
- (<http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:HU:HTML>, letöltés ideje: 2015. április 4.
- http://europa.eu/legislation_summaries/environment/civil_protection/l21215_en.htm
- INSARAG External Classification / Reclassification Guidelines, 2011

csupán le. (Faragó, 2005) A katasztrófavédelmi tervezés során ez az időtáv meghatározható ugyan ebben a 4-7 évben, azonban számítani kell a változó hatásokra, hiszen a katasztrófahelyzet bekövetkeztében nagyon sok a váratlan és előre nem kiszámítható elem. A tervezés során végbemenő döntési folyamat, amely azzal kezdődik, hogy felismerik az aktuális és az elvárt helyzet közötti különbséget, eltérő módon mehet végbe. Azt, hogy egyetlen folyamatként realizálódik, vagy többszöri, netán folyamatosan visszatérő jelenségről van-e szó, és mely lépései lesznek hangsúlyosak, nagymértékben befolyásolja, hogy az adott probléma milyen helyet foglal el a helyi társadalom értékrendszerében, valamint a katasztrófahelyzet bekövetkezte milyen gyakoriságú, rendszerességű.

Az eredményes egyeztetés fontos alapfeltétele, hogy a helyi társadalomban legyen meg az az akarat, hogy a döntési folyamatba bekapcsolódjanak. A központi döntési folyamatokban, a törvények előkészítési folyamatában egyértelműen az olyan helyi, civil társadalomra építenek és számítanak, amely képes a véleményét artikulálni, érdekeit érvényesíteni, akik számára a kommunikációs csatornák használata biztosított.

A központi döntéshozatali akarat egyértelműen az önkormányzati szféra tervezési folyamatát és a helyi társadalom tevékeny részvételét hangsúlyozza, annak konkrét módszertani keretét azonban a településekre bízva. Az innovációk eredménye, hogy az önkormányzati szolgáltatások színvonala lényegesen kevésbé romlott, mint az önkormányzatok központi finanszírozási pozíciója (Hajnal, 2002; Jenei, 2007). A települési önkormányzatok – a közvetlen társadalmi felelősség miatti kényszerhelyzetben – keresik a stabilizálási lehetőségeket, lehetőség szerint törekednek a szolgáltatások színvonalának fenntartására. A települések addicionális erőforrásként kapcsolják be a civil szervezeteket és a magánkezdeményezéseket, innovatív módon kezelnek regionális fejlesztési és olyan alapvető társadalompolitikai problémákat, mint a foglalkoztatási gondok, a munkahelyek biztonsága, a szegénység, az egészségügyi ellátás. A katasztrófahelyzetek kivédése is fontos helyet foglal el a település életében: míg jellemzően a várható, kiszámíthatóan érkező (pl. belvíz, árvíz) katasztrófahelyzet kerül a tervezés és az egyeztetés központjába, a váratlan események a társadalmi egyeztetésekben nem jelennek meg. Egyik oldalon található az az igény, és a törvény által is támogatott az, hogy a szereplők koordinált, integrált stratégiákon alapulva készítik cselekvési terveiket, amelyben a politikusoknak, a köztisztviselőknek és a szakembereknek egyaránt szerepe van.

A média szerepe jelentős abban a tekintetben is, hogy a társadalom mit tekint válságos helyzetnek, azt hogyan kommunikálja a társadalom felé. A válságkommunikáció,

a kríziskommunikáció tartalma, eszközszerkezete és időbeli korlátai, kényszerei adottak. A kríziskommunikáció tervezési folyamata fontos, maga a terv mindig az adott vis maior helyzetben valósítandó meg.

A társadalmi egyeztetésre szükség van, ezt a helyi társadalom elvárja. Az egyeztetés során a döntéshozatalban a döntéshozókon kívül álló civil szervezet a döntés meghozatala előtt a döntéssel kapcsolatos információhoz jut, a döntéshozóval közli erre vonatkozó véleményét, melyet ez utóbbi a döntés meghozatalakor figyelembe vesz, és a döntésbe beépíti, ellenkező esetben a mellőzés okait megindokolja, majd a véleményezés eredményét értékeli. Tájékoztatásukkal, a velük való párbeszéddel könnyebben megértethetők és elfogadhatók a képviselőtestületi elképzelések, koncepciók, tervek. Ráadásul a vis maior helyzetekben történő „gyors” és gyakran egyszemélyi döntések háttere érthetővé válik. Kölcsönhatás érezhető akkor is, ha a terveket szakértő irányításával az egyeztetés folyamán a civil társadalom átalakítja, de akkor is, ha a tervek elkészültéről és annak tartalmáról egyáltalán tudomást szerez. A lakosok és a civil szervezetek a tervek elkészítése során optimális esetben minden szakaszban véleményt nyilváníthatnak, leggyakrabban azonban stratégiák elkészülte után jelenhetnek meg. Az állampolgárok az igényeik artikulálásával befolyásolhatják ugyan a terveket, de a katasztrófhelyzetekre való felkészülés során a tervek megismerése és az azokhoz való igazodás jelenti a tényleges mozgásteret számukra.

A katasztrófavédelmi törvények által előírt katasztrófhelyzetek kivédése, megelőzése, valamint a védekezéssel összefüggő tervezés és stratégiaalkotás több szálon és több szinten folyhat. A részvétel alapvető célja és eredményének mérhetősége a döntés befolyásolásában tapasztalható, alapja mindenképpen az a közösségi felhatalmazás, amelyet a helyi társadalom juttat el a döntéshozóig. Értelemszerűen az egyeztetésnek meg kell előznie a döntéshozatalt, ezt azonban nem helyettesíti egy olyan részvételi eljárás, amely a szűken vett döntési folyamatot előzi csak meg, de nem ad teret az egyeztetésnek a tervezési fázisban. A társadalmi részvétel egyértelmű előfeltétele a megfelelő informáltság, az információhoz való hozzáférés. Itt kétféle információról van szó: a döntés-előkészítési folyamatra vonatkozó és a döntésre vonatkozó információról, mindkettő ismerete elengedhetetlen a tényleges részvételi jogok gyakorlásához.

A katasztrófavédelemre történő felkészülési időszakban az egyeztetésnek számos pozitív hatása lehet. A meghozott döntések elfogadottsága növekedhet azáltal, hogy társadalmi egyeztetési folyamat eredményeképpen jött létre, konszenzuson, illetve szélesebb körű egyetértésen alapult. További pozitívumnak tudható be az is,

hogy a társadalmi egyeztetéssel támogatott döntési folyamat alkalmas a legjobb alternatíva kiválasztására is. A katasztrófavédelmi tervezés folyamata többszereplős, szakértők, civil szervezetek, állampolgárok is bekapcsolódhatnak. Amiben eltérések tapasztalhatók, az a feladatuk, a mozgásterük, a felelősségük, valamint az, hogy mennyiben tekinthető mérvadónak a folyamatban megjelentetett véleményük, mennyiben tudják ezáltal befolyásolni a döntéshozatalt. A döntés szakaszában a társadalmi egyeztetésnek formailag már nincs szerepe, mégis ebben a szakaszban nyilvánul meg, hogy a részvétel során elhangzott álláspontok mennyiben kerültek integrálásra a döntésbe, vagy a vélemények beemelésének elmaradását mi indokolta.

A stratégiai terveket és az elkészült ciklusprogramot a települések ún. társadalmi vitára bocsáthatják, az állampolgároknak lehetőségük adódik a véleményük nyilvánítására az elfogadás előtt, illetve közvetlenül utána. Fontos összetevője az egyeztetésnek, hogy lehetőség szerint hosszabban zajló, nem egyszeri közreműködésről van szó. A partnerség létrejöttének követelménye, hogy a részvétel formái szabályozottak legyenek, a helyi társadalom ilyen mértékű bevonása mindenképpen előnyös a döntéshozatal szempontjából. A nyitott kormányzás és a társadalmi aktivitás a kormányzati döntések hatékonyságát és minőségét növelik, a konszenzusos döntéshozatal eredményeképpen meghozott döntések általában legitimebbek, jobb minőségűek, sikeresebben végrehajthatók, megelőzik a társadalmi konfliktusokat, demokratikusabbak, és erősítik a társadalmi szereplők egymás iránti bizalmát. A vis maior helyzeteknél a széles körű információáramlást gátolhatja az idő, a lélektani hatás és a döntéskényszer is. Az információ akkor elégséges, ha alapot ad az érdemi részvételre, más esetekben a társadalom számára a tervezés során is zárva marad a katasztrófahelyzetekre történő felkészülés.

A törvények és a kormányrendeletek támogatják a társadalmi egyeztetési folyamatok lefolytatását. Elvárás az, hogy a társadalmi egyeztetések eredményeképpen jobb döntések, tervek, szabályozások stb. szülessenek, amelyek közvetve párhuzamosan javítják a társadalmi egyeztetésben részt vevő szervezetek munkájának hatékonyságát, vállalt feladatainak magasabb szintű, jobb minőségű teljesítését is. A legtöbb észrevétel a döntés minőségére és eredményére vonatkozott. Eltérő volt ennek a szemlélete: a döntéshozók a társadalmi egyeztetés alapvető célját abban látják, hogy a társadalom szereplői közül minél szélesebb réteg szakértelmének, igényeinek, információinak felhasználásával jobb és hatékonyabb döntést hozzanak létre. A társadalmi egyeztetés formájának kiválasztásakor figyelembe kell venni a következő tényezőket: a társadalmi egyeztetés a lehető leghatékonyabban szolgálja a döntéshozatali folyamat adott fázisában kitűzött célt, és a döntési fázisban legyen biztosított a civil mozgáster.

Az alternatívák keresésének időszakában több szereplő számára is adott lehet a befolylásolás: bizottságok – akiknek tevékenységének körébe a konkrét téma tartozik –, szakértők – akiket véleménynyilvánításra felkérnek –, civil szervezetek, pártok és egyéb szerveződések – ha megfelelő információval rendelkeznek magáról a tervekről és a probléma természetéről. Amikor a helyi társadalom véleményének integrálásáról esik szó, nem szabad elfelejteni vagy háttérbe szorítani a szakmai megalapozottságot. Ezért mindenképpen szükséges, hogy a jól felkészült szakemberek már a kezdeti véleménynyilvánítási összejöveteleken részt vegyenek már megalapozott, felkészült, a koncepcióra vonatkozó tudásháttérrel – ez a válság- vagy krízishelyzeteknél prioritást élvez, hiszen a helyi lakosság sem egyöntetű véleményt képvisel, eltérő álláspontjaikat és a szakemberek megalapozott véleményét, szaktudását harmonizálni kell. Ennek hiánya a katasztrófa helyzeteknél több konfliktust okozhat.

Az együttműködés a helyi társadalom tagjai között hangsúlyosabb a krízis idején, viszont az azt követő időszakban felszínre kerülhetnek az akkor elrejtett konfliktusok, indulatok. A válságok, a vis maior helyzetek kezelését a megfelelően végigvitt kommunikáció segítheti. A válságkommunikáció alapvető feladata, hogy a működési zavar kommunikációs problémáit gyors, precíz és megbízható információáramlással megoldja.

Lényeges és elkerülhetetlen a válságtervek kidolgozása, a tájékoztatás magas szintre emelése, a tervezés és felkészülés időszakában a társadalmi egyeztetés biztosítása. Katasztrófa esetén kríziskommunikációt kell alkalmaznunk a szervezeten belül, emellett az együttműködő szervekkel is, valamint az érintett és a tágabb társadalommal a pontos és gyors információáramlás érdekében. Önkormányzatok esetében ilyen válságterv (profin elkészített kríziskommunikáció) nincs. Ez magában hordozhatja azt a veszélyt, hogy az információhiány a pánikot növelheti a katasztrófák idejében. A katasztrófavédelmi törvények, illetve a kormányrendeletek támogatják a társadalom minél szélesebb körű bevonását, ugyanakkor fontosnak tekintik a szakemberek és a szakhatóság jelenlétét a tervezési folyamatban.

A krízisbeavatkozás fontossága leginkább a védekezés időszakában válik nyilvánvalóvá. Kutatók rámutattak a helytelen válságkezelés veszélyeire (Shapiro–Koocher, 1996). A legkritikusabb pont a válságkezelő személye, hiszen rossz döntés esetén a válság következményei végzetesek lehetnek. A gyors helyzetfelismerés, a koncentráció, a higgadság és a kreativitás a vis maior helyzetekben támasz lehet. A keletkező konfliktusok nem csak problémát jelentenek, a problémák megjelenése lehetőségként is működhet.

A konfliktuskezelés és a válságkezelés mindig rövid távú, és magában foglalja konkrét célok tekintetében a különleges viselkedést, azt, hogy hogyan lehet rövid időn belül megvalósítani a kitűzött célokat. A válságkezelés nem folyamatorientált, hanem akcióorientált, és a probléma van a középpontjában. (Aguilera, 1998; Pollin, 1995)

A válságot a kontroll és a biztonság elvesztése jellemzi. (Yassen & Harvey, 1998) A válság-beavatkozások helyett a megelőzést javasolják, amelyben a tervezés a legfontosabb mozzanat: az érintettek az események várható hatásait tárják fel, érzelmi, viselkedési, valamint szervezeti következményeit vizsgálják. Emellett a szereplők megtanulják, hogyan dolgozzanak ki egy biztonsági tervet annak érdekében, hogy megbirkózzanak a jelenlegi és a várható kihívásokkal. A válság időszakában a tervezés már megkésített, akkor nem a jövőre kell összpontosítani, nem a külső és belső környezet feltárása a módszer, hanem az, hogy összpontosítson a jelenlegi „itt és most” helyzetre. A katasztrófahelyzeteknél a tervezés mást jelent, mint egyéb szakpolitikákban. Itt a tervezés, a tervek készítése önmagában szolgál értékként, valójában a tervezés, a konfliktusok kezelésének és a döntések módszerének elsajátítása és begyakorlása a cél. A konfliktusok kezelése történhet egyrészt a kikerüléssel, ekkor a probléma tagadása, elkerülése, behódoló vagy agresszív viselkedés, kompromisszumra való törekvés is megjelenhet magatartási formaként. Emellett szabályozással és a partnerekkel történő együttműködéssel is megoldható, feloldható a konfliktus. A törvényi szabályozás egyértelműen az együttműködést helyezi előtérbe a megelőzés, a védekezés és a helyreállítás időszakában is. A katasztrófavédelemben nem járható út a konfliktusok destruktív elhárítási módja, az erőszakos elfojtás, a problémák kikerülése. A helyes válságkezelés az azonnali reagálást igényli, de sokszor előkerül az a nézet is, hogy a válság előtti működést, helyzetet kell a lehető leghamarabb visszaállítani.

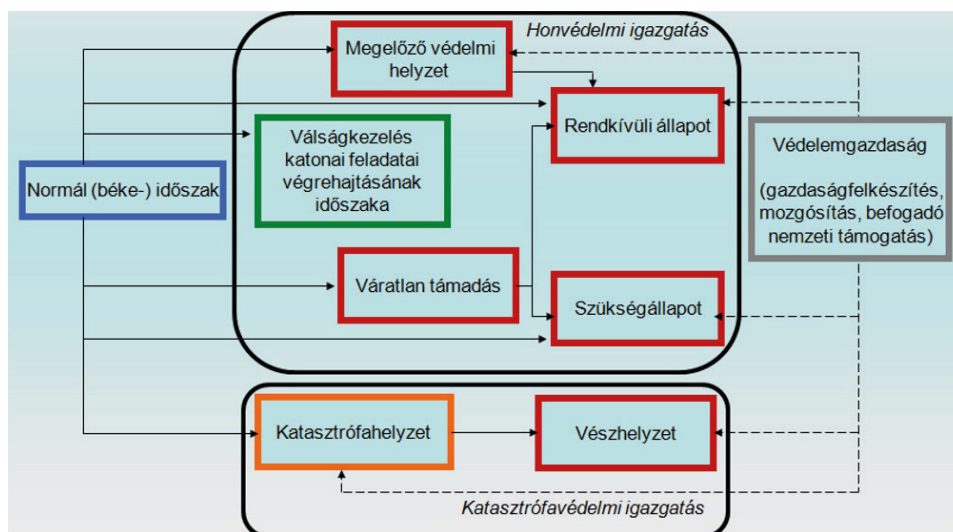
A kutatók által az együttműködésen alapuló konstruktív konfliktusmegoldás a támogatott, viszont ennek nincsen általánosan érvényes, optimális működést biztosító programja, helyette a döntési sorozatoknak az adott helyzethez, illetve a meglévő feltételrendszerhez igazodó különféle változatai léteznek. Ez a szituatív szemlélet a cselekvések hatásfokának vizsgálatára támaszkodik, benne a valóságmező, a formai változók, valamint a célok elemzése jelenik meg. A beavatkozás folyamatában a tervezés, valamint az értékelés válik hangsúlyossá.

A tervezés teszi lehetővé, hogy a meghozandó döntések ne ad hoc döntések legyenek az időtényező és más kényszerítő körülmények ellenére sem, hanem egy rendszer szerves részét képezzék. A terv egy jövőbeli cselekvést, annak idejét, módját,

valamint eszközeit meghatározó rendszerszintű elgondolás. A tervezés legfontosabb eredménye, hogy létrejön az elérni szándékozott állapotához tartozó cselekvési rendje, a szervezet és a környezet állapotváltozásainak a kitűzött cél eléréséig való előre látása, vagyis a szervezet működésének programja. Leggyakrabban a stratégiai tervezést használják a szakpolitikai tervezésekhez, mert jövőbe tekintő, cselekvésre készítő, rugalmas, változtatásokra orientált.

A védelmi igazgatásban és a katasztrófavédelemben a tervezés törvényben rögzített formát és módszertant is jelent egyszerre. A védelmi igazgatás területén tervezés alatt a védelmi feladatok és a válságkezelés katonai feladatainak végrehajtásával kapcsolatban álló tervek készítését értjük. Az ún. normál időszakban is szükség van a tervezésre: a megelőzésre, az esetleges válságkezelés feladatainak és szereplőinek meghatározására, valamint a potenciális katasztrófavhelyzetek feltárására. Katasztrófavhelyzetekben, az ún. rendkívüli időszakokban ezeket a terveket szükséges elővenni és alkalmazni, valamint azt a módszertani tudást, amelyet a szereplők a normál időszakban megszereztek.

2. ábra: Védelmi igazgatás tervezése

Forrás: Baán–Bors–Csiffáry–Hári–Kocsis–Szentes, 2015

A tervezés során kiemelt figyelmet kell fordítani az ország gazdasági biztonságára, ez adja a stabil környezetet, amelyben a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok életben tarthatók, fejleszthetők, és ez biztosítja a közigazgatás által végzett intézkedési

és feltételrendszert, amely a válsághelyzetek megelőzési, felkészülési, védekezési, illetve helyreállítási folyamatainak gazdasági erőforrás-szükségletét hivatott kielégíteni. A nemzetgazdaság védelmi felkészítése a biztonság- és védelem-, illetve a gazdaságpolitika területéhez egyaránt kapcsolódik; a gazdaság biztonsága és védelme érdekében kifejtett tervszerű, folyamatos, békeidőben folytatott tervezési, szolgáltatási és szabályozási tevékenység, amelynek során a feladatok végrehajtásába bevont közigazgatási szervek felkészítik a nemzetgazdaságot az erőforrások védelmi célú felszabadítására, a civil szervezetek és a kijelölt szolgáltatók pedig felkészülnek a szükség esetén elrendelhető gazdaságmozgósítási feladatok végrehajtására.

A védekezéshez és a helyreállításhoz ad iránymutatást a 9/2011. Kormányrendelet, mely a vissza nem térítendő támogatás lehívásának és felhasználásának követelményeit határozza meg.

“A vis maior támogatás célja az egyes természeti károkból adódó, indokolt és szükséges védekezéssel összefüggő kiadások részbeni vagy teljes megtérítése, a helyi önkormányzat tulajdonában lévő épületben, építményben, partfalban vagy a helyi önkormányzat vagyonkezelésében és az állam tulajdonában lévő, kötelező feladatellátást szolgáló épületben a vis maior események okozta károk helyreállításának és a katasztrófavédelmi szűnyoggyérítéssel összefüggő kiadások részbeni támogatása.” (9/2011. Korm. rend. 1.§ [2])

A gazdaságvédelem a nemzetgazdaság alapvető érdekeinek, értékeinek védelme érdekében kifejtett állami irányítási tevékenység a káros külső és belső hatásokkal szemben. A nemzetgazdaság védelmi célú felkészítésével mint a honvédelmi rendszer részével, a honvédelem alapvető fontosságú civil elemével szemben támasztott követelmény, hogy mindenkor szervesen illeszkedjen a honvédelem komplex rendszerébe, kapcsolódjon a honvédelmi, illetve a szövetségesi követelmény- és feladatrendszerbe.

A gazdaság mozgósításának alapfeladata a vagyoni szolgáltatások biztosítása:

- a Magyar Honvédség, a rendvédelmi szervek és a Nemzeti Adó- és Vámhivatal hivatásos állománya magasabb készenléti fokozatba helyezéséhez és az ezt követő működéséhez;
- a szövetségi kötelezettség alapján kollektív védelmi feladatot Magyarország területén végrehajtó szövetséges fegyveres erők ellátásához;

- a lakosság alapvető élelmiszerrel, gyógyszerrel, ruházati, ipar- és háztartási cikkekkel, valamint alapvető köz- és egészségügyi szolgáltatásokkal történő ellátásához;
- az ország közigazgatási rendszerének zavartalan működéséhez;
- a társadalom és a nemzetgazdaság működőképességének fenntartásához, szükség esetén e funkciók helyreállításához.

A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról rendelkező 234/2011. (XI. 10.) Korm. rendelet VI. fejezete ír a veszélyelhárítási tervezésről. A veszélyelhárítási tervezés célja, hogy a Katasztrófavédelmi tv. 44. §-ában felsorolt természeti, civilizációs és egyéb eredetű veszélyek idejére a kockázatok azonosítása, elemzése és értelmezése alapján egységes dokumentumrendszerbe foglalja a katasztrófavédelmi feladatok és intézkedések rendjét, végrehajtását, az azt biztosító személyi, anyagi és technikai eszközök hozzárendelésével.

A veszélyelhárítási tervezésnek több szintje van, a települési, a munkahelyi, a hivatásos katasztrófavédelmi szervek, a területi, valamint a központi egymáshoz kapcsolódó, egymásra épülő és azonos alapelvek mentén készítendő tervek sora. Települési veszélyelhárítási terv készítésében a polgármesternek van kiemelt szerepe, és ez kapcsolódik más tervekhez: ezek közül egyrészt a települési környezetvédelmi programhoz, másrészt a településfejlesztési és településrendezési tervhez. A településeken a kockázatelemzés és kockázatértékelések alapján fel kell tárni a veszélyeztető hatásokat és azok lehetséges következményeit is.

A polgármesternek a tervezés során a jogalkotó szándéka alapján fontos szerepe van: előkészítés, tervezés, együttműködés, tájékoztatás és ellenőrzés szerteágazó rendszerében mindenütt jelen van. A polgármester a települési veszélyelhárítási terv alapján a veszélyek és a követendő magatartási szabályok megismerésére lakossági tájékoztató kiadványt készít, és biztosítja a helyben rendelkezésre álló eszközökkel annak a lakosság számára történő hozzáférhetőségét. A polgármester a települési veszélyelhárítási tervben foglaltak végrehajtásának biztosítására legalább 3 évente gyakorlatot tart.

A települési veszélyelhárítás mellett területi veszélyelhárítási tervet is készítenek a kormányrendelet szabályozása alapján. A területi veszélyelhárítási tervet a területfejlesztési és területrendezési tervezés, valamint a területi, átfogó környezetvédelmi terv kialakítása és módosítása során figyelembe kell venni. A kormányrendelet 31. §-a alapján a hivatásos katasztrófavédelmi szerv központi szervének vezetője az

érintett ágazatok bevonásával központi veszélyelhárítási tervet készít a katasztrófaveszély elhárítására és a katasztrófa következményeinek lehető legkisebbre csökkentésére. A központi veszélyelhárítási terv különösen az alábbiakat tartalmazza: az emberi élet, a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak védelme, a kritikus infrastruktúraelemek katasztrófák elleni védelme, a lakosság alapvető ellátásának biztosítása. A központi veszélyelhárítási tervet a hivatásos katasztrófavédelmi szerv központi szervének vezetője szükség szerint, egyebekben minden év szeptember 30-ig felülvizsgálja. A központi veszélyelhárítási tervet a katasztrófák elleni védekezésért felelős miniszter hagyja jóvá. A központi veszélyelhárítási tervből az abban foglaltak végrehajtásában érintett ágazat ágazati veszélyelhárítási tervkivonatát készíthet, azonban ezeket a terveket folyamatosan aktualizálni kell.

A tervnek tartalmaznia kell:

- az irányítás, vezetés és együttműködés rendjét;
- a kapcsolattartás és a jelentések rendjét;
- a védelmi igazgatási szervek (munkaszervek, munkacsoportok) készenlétbe helyezési rendjét;
- a riasztás és kapcsolattartás rendjét;
- a munkaszervek és munkacsoportok, illetve az ügyeleti (készenléti) szolgálatok működési rendjét;
- az egyéni védőeszközökkel (szükségvédőeszközökkel) való ellátás rendjét;
- a honvédelmi feladatok, illetve a válságkezelés katonai feladatainak végzésére, ellátására kijelölt állomány alkalmazási készenlétbe helyezésének és a működéshez szükséges anyagi készletek biztosításának a rendjét;
- a honvédelmi feladatok, illetve a válságkezelés katonai feladatainak végrehajtásában részt vevő egyéb védelmi igazgatási szervek, szervezetek készenlétbe helyezésének és alkalmazásának rendjét;
- a logisztikai feladatokhoz szükséges anyagi készletekkel (élelmiszer, ivóvíz, egészségügyi felszerelés) való ellátás, valamint a pihentetés és váltás feltételeinek, illetve a gazdasági és anyagi szolgáltatások biztosításának rendjét;
- az objektumba (munkaterületre) történő belépés (beléptetés) rendjét.
- objektíven elemezni és értékelni kell a biztonságra hatást gyakorló kihívásokat (kockázatokat és veszélyforrásokat);
- a NATO Válságreakálási Rendszerével összhangban álló nemzeti intézkedések rendszerére vonatkozóan adekvát módon érvényesíteni kell a jogszabályok, illetve a közjogi szervezetszabályozó eszközök előírásait;
- biztosítani kell az időben történő cselekvés lehetőségét, a tervezési dokumentumokban foglalt feladatok (feladatrendszerek) rugalmasságát és dinamikus-

ságát, továbbá valamennyi tervbe vett művelet összehangoltságát, a műveletben (feladatban) részt vevők operatív együttműködésének lehetőségét, valamint a feladat-végrehajtás hatékonyságát és eredményességét;

- takarékosagra törekedve kerülni kell az erőforrások (legyen az humán vagy anyagi) megszokott igénybevételét, felhasználását és alkalmazását;

A tervezés alapja az a vízió, amely egy általános és kívánt állapot elérését jelezte. Szakpolitikákban konkrét idődimenzió megjelölése nélkül, inkább küldetesként jelentek meg, és ezek az általános jövőképek konkretizálódtak némiképp a hosszú távú, tág értelmű stratégiai célokban, de még így is széles mozgásteret hagytak a döntéshozóknak. A célok meghatározásában rendszerint a vágyak és a törekvések tükröződtek, ugyanakkor annak kommunikálásában elsősorban a társadalmi legitimáció megtartása vagy visszaszerzése munkálkodott. Az ágazati és funkcionális célok a módszereket is tartalmazták, a közép- és rövid távú célok ezen túlhaladva már számszerűsített és így könnyen mérhető programelemeket jelöltek ki, amelyek a módszereken túl, már az eszközökre és a felelősökre vonatkozóan is pontos információkkal szolgáltak.

4. Konklúzió

Nemcsak az országos, hanem a katasztrófavédelem helyi, térségi szinten történő működtetéséhez is szükségesek a tervek és maga a tervezés folyamata. Ezen a területen a stratégiai tervezés nem egyszerűen egy megvalósítandó cél érdekében végzett tevékenységet jelent, hanem egy újfajta gondolkodási szemléletet, és emellett a tervezés során a tervet készítőkből újfajta magatartás alakul ki a célokat, eszközöket és felelősséget illetően. A tervezésben fontos a társadalom minél szélesebb körű részvétele, azonban a katasztrófavédelem tervezésében a katasztrófavédelem szakembereinek jelenléte elengedhetetlen. A törvények előkészítése során a helyi szereplők jelenlétét fontosnak tartották a képviselők, eltérés a feladatok és a felelősségi körök meghatározásában volt. A katasztrófavédelethez a tervezés mást jelent, mint egyéb szakpolitikákban. Itt a tervezés, a tervek készítése önmagában szolgál értékként, valójában a tervezés, a konfliktusok kezelésének és a döntések módszerének elsajátítása és begyakorlása a cél. Katasztrófavédelethez, az ún. rendkívüli időszakokban ezeket a terveket szükséges elővenni és alkalmazni, valamint azt a módszertani tudást, amelyet a szereplők a normál időszakban megszereztek.

Az elméleti alapok, valamint jogszabályi követelmények, a tervezési „protokoll” feltárása után a vis maior helyzetek utáni döntéshozatali folyamatokat vizsgálom 2016-tól. A kutatásom több területre fókuszál. Keresem azokat a pontokat a döntéshozatali folyamatokban, amelyekben tetten érhető a döntési szereplők vis maior helyzet iránti attitűdje. Ebből kiindulva keresem azokat a mozzanatokat, eseményeket, szemléletbeli különbségeket, szereplői döntési módozatokat, amelyek jelenlétével a vis maior helyzet nem lesz további nehéz helyzetek multiplikátora és a válság elindítója, erősítője. A vizsgálat ezen részének másik lényegi pontja, hogy milyen egyensúlyi állapot bomlott fel.

Ezek alapján fogalmazhatók meg a kutatás további kérdéskörei: *A korábbi helyzetből adódó tudás beépül-e a jelenlegi döntéshozatalba; a vis maior tényleg váratlan helyzetből adódik, vagy visszatérő? Tapasztalható-e anómia a döntési folyamat során? Melyek a legfontosabb konfliktusok; tapasztalható-e jelentős eltérés a szerepekben, szereplőkben, valamint a tervezés folyamatában. A másik fókuszának az újrapirozici-onálást tekintem – ebben a szereplőknek az új helyzethez történő alkalmazkodását, a döntési folyamatokra gyakorolt hatását, a közelmúlt konfliktusaihoz való viszonyt, azok feldolgozását elemzem. Kérdéskörei: visszaáll-e a régi szerephierarchia, vagy az új helyzet ezt megváltoztatta? Melyek a prioritásai a döntési folyamatoknak, valamint „gyorsult-e” a döntési folyamat? Hogyan sikerült a mindennapi (rutin) döntések elfogadása, meghozatala változott-e? Szokásos-e dolgok alakulása a krízis idején és utána, van-e szemléletbeli váltás a döntéshozatali folyamatban?*

Végző soron mind egy kérdéshez kapcsolódik: Mit jelent az új időszak? – visszaállítás a vis maior előtti állapotra vagy más hatás is érezhető? Van-e paradigmaváltás?

A kutatás harmadik nagy részét a társadalmi egyeztetések területe adja, hiszen a helyi társadalmat érzékenyen érinti, hogy a krízis okozott-e legitimációs válságot. Ennek vizsgálatára a következő időszak választási kampányai során használt témák világíthatnak rá a választás eredménye mellett.

A stratégiaalkotás és a tervezés több szálon és több szinten folyhat. Alapja mindeképpen az a közösségi felhatalmazás, amelyet a helyi társadalom juttat el a döntéshozókig. Ugyanakkor a konkrét teljesítmények és eredmények erősíthetők vagy gyengíthetők a döntéshozók és a menedzsment támogatottságát. Az önkormányzati szféra területén számos olyan döntési, döntés-előkészítési, tervezési stb. folyamat van, amely társadalmi egyeztetést igényel vagy indukál, mert súlyánál, az érintettek nagy számánál, társadalmi jelentőségénél fogva szükségszerűen kapcsolódik hozzá társadalmi érdeklődés. Ezen kívül bizonyos esetekben szokássá

alakult, hogy a gazdasági-társadalmi szereplők érvényesítsék a folyamatban saját igényeiket, érdekeiket, megjelenítsék, becsatornázzák az általuk jelentősnek ítélt problémákat, és megköveteljék megoldásukat.

Hivatkozások

- 234/2011. (XI. 10.) Kormányrendelet a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény végrehajtásáról
2011. évi CXXVIII. törvény A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló
- 9/2011. (II. 15.) Korm. rendelet a vis maior támogatás felhasználásának részletes szabályairól
- BAÁN Mihály – BORS István – CSIFFÁRY Tamás – HÁRI László – KOCSIS Lajos – SZENTES László (2015): Magyarország védelmi igazgatása a közigazgatás új környezetében. Zrínyi Kiadó.
- Bakacsi Gyula – Bokor Attila (1996): Szervezeti magatartás és vezetés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BALOGH László Levente: (2009): A válság patológiája. www.ketezer.hu Irodalmi és társalmai havi lap
- BERÉNYI Sándor (2003): Az európai közigazgatási rendszerek intézményei. (Autonómiák és önkormányzatok). Budapest, Rejtjel Kiadó.
- BLANCHARD, Ken – CARLOS, John P. – RANDOLPH, Alan (2007): Empowerment. A felelősség hatalma. Edge 2000 Kiadó.
- BOHMAN, Jon – REHG, Write (1992): Deliberative democracy: essays on reason and politics. Massathusets Institute of Technology.
- CAPLAN, G. (1964): Principles of preventive psychiatry. New York: Basic Books.
- Chekki, Danesh A. (1979): Participatory Democracy in Action: International Profiles of Community Development. Bombay: Vikas Publishing.
- CSEFKÓ Ferenc (1997): A helyi önkormányzati rendszer. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- DAHL, Robert (1996): A pluralista demokrácia dilemmái. Budapest, Osiris Kiadó.
- DAHRENDORF, Ralph (1994): A modern társadalmi konfliktus. Budapest, Gondolat Kiadó.
- DIAMOND, Jared (2012): Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Budapest, Typotex Kiadó.

- ERIKSON, E. (1950). *Childhood and society* (1st ed.). New York: Norton.
- FARAGÓ László (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- FRENCH, Jim (1992): *Reflections on public office*. Texas Town and City.
- FREUD, Sigmund: *A pszichoanalízis rövid vázlata*. [A Short Account of Psycho-Analysis]. Ford. Buda Béla. In: SFM I. 119–140.
- HAJNAL György (2008): *Adalékok a magyarországi közpolitika kudarcaihoz* ("Advancing available knowledge on Hungarian policy failures"). Budapest, KSZK.
- HANKISS Elemér (1999): *Proletár Reneszánsz*. Helikon Kiadó 279 p.
- Hornyacsek Júlia – Csépainé Széll Pálma – Veres Viktória (2009): *Közigazgatási vezetők felkészítése a védelmi feladatokra*. – Kézikönyv polgármesterek részére a települési védelmi feladatok ellátásához, ZMNE, Vegyi- és Katasztrófavédelmi Intézet, Bp.
- JACOBSON, G. F. (1979): *Crisis-oriented therapy*. *Psychiatric of North America*. 2. 39–54
- JENEI György (2008): *Közüntézményi menedzsment*. Századvég Kiadó.
- Johnson, K. (2000). *School crisis management: A hands-on guide to training crisis response teams* (2nd ed.). Alameda, CA: Hunter House.
- KARIKÓ Sándor (2012): *A válságok „ideológiai mámora?”* *Létünk* 2012/3. 28–38.
- Kónya László, Farkas Zsolt, Pusztai Adél, Tózsá István, Simon Barbara, Tóth Ferenc (2015): *Az önkormányzat jogállása és döntési kompetenciája*. Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Bp.
- LAZARUS, R.S. (1966): *Psychological Stress and the Coping Process*. New York: McGraw-Hill
- NOSZKAY Erzsébet (2012): *Válságjelek és a jelenségek háttere*. In. KARIKÓ Sándor, SZÉCSI Gábor (2012): *Válság és kommunikáció*, Áron Kiadó.
- PÁLNÉ Kovács Ilona (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Pécs–Budapest, Dialóg Campus.
- Roberts, A. R. (Ed.). (2000). *Crisis intervention handbook: Assessment, treatment and research*. New York: Oxford University Press.
- ROGERS, Steve (1990): *Performance Management in Local Government*. LONGMAN. LGTB.
- Shapiro, D., & Koocher, G. (1996). *Goals and practical considerations in outpatient medical crises*. *Professional Psychology: Research and Practice*, 122, 109–120.
- SZÉCSI Gábor: *Válság, nyilvánosság, tömegkommunikáció*. In. KARIKÓ Sándor, SZÉCSI Gábor (2012): *Válság és kommunikáció*, Áron Kiadó.

- Tóbiás László (szerk) (1999): Együttműködési lehetőségek civil szervezetek és a helyi önkormányzatok között. Budapest, Demnet Kiadó. 210 o.
- TÓTH I. János: Válság és válságtudat. Létünk. 2012/3. 20–27.
- ZOLTAYNÉ Paprika Zita (2000): Döntésmélet. Budapest: Alinea Kiadó.

A TUDÁS SZEREPE A (POSZT)MODERN TÁRSADALMAKBAN

DEMSZKY ALMA MÍRA

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete

1. Bevezetés

A tudás a modern és a posztmodern társadalmakban kulcsfontosságú szerepet játszik. A tudományok növekvő tudásbázisa számtalan társadalmi változás dinamikus motorjává vált. Átstrukturálta a mindennapi életet, az állampolgárok közti kapcsolatrendszereket, valamint a társadalom és a politika viszonyát. A modern korban a mindennapi élet számtalan területe elképzelhetetlen szaktudás, racionális érvek és szakértők tanácsadása nélkül. Azon területek listája, melyeket ezen változások érintenek, szinte felsorolhatatlan. Szembeötlő példaként vegyük az egészségügyet, az oktatást, a jogrendszert, a technikai fejlődést és nem utolsósorban a politikai döntéshozatalt.

A társadalomtudományok számtalan címkét találtak ki, melyekkel ezen társadalmi változásokat illetik: Knowledge Society (Bell 2000, Stehr 2001), Network Society (Castells 1997), Information Society (Giddens 1990, Jasanoff 1990) vagy Beratungsgesellschaft (Fuchs, Mahler 2000).

A II. világháború utáni kezdeti optimista bizodalom, a tudományba mint a társadalmi, politikai kérdések jövőbeli racionális megoldási lehetőségébe vetett hit hamar vegyült kritikus hangokkal. Rövidesen már nemcsak az ideológia megszűnését látták a tudományok térhódításában, hanem újabb rizikóforrásokat (Beck 1986), terjedő szociális egyenlőtlenséget (Bourdieu 1989) és újabb ideológiát, mely a kontrollt az egyénen belülré helyezi (Foucault 1989). A konstruktivista fordulat magával hozta „A Tudás” dekonstrukcióját, hangsúlyozva, hogy nincsen örök érvényű, kontextustól független és objektív tudás. A különböző tudományágaknak szembe kellett nézni a kritikával, mely szerint a tudomány se nem objektívabb, se nem racionálisabb a mindennapi tudásnál, és ebből következően kénytelen volt beletörődni saját „trónfosztásába”.

A tudás devalválódása a társadalom és a politika számos területén jelentős változásokat vont maga után. A szakértők régen objektívnak vélt tudásába vetett hit meggyengült. A politika kénytelen a nem szakértői tudást, az ún. tapasztalatalapú tudást is bevonni a döntéshozatali folyamatba.

2. A tudás definíciója

A tudás definíciójának keresése olyan régi, mint maga a tudományos gondolkodás. Minden korszak és minden szemlélet megalkotta a maga tudásdefinícióját is. Éppen ezért a következőkben épphogy csak egy rövid ízelítőt tudunk nyújtani a tudás körüli vitákból.

Bizonyos megközelítésben a tudás nem más, mint egy bizonyos tartalmú és formájú kommunikációs stratégia. A tudásirányú kommunikáció egy igazság iránti igényen alapszik. Ha egy kinyilvánítás mint „tudás” akar önmagának érvényt szerezni, akkor vagy explicit, vagy implicit módon az állítás igaz és érvényes valójára kell tudnia hivatkozni. Csak ebben az esetben válik egy közlés a környezetében tudásként elfogadottá. Vagyis ha egy állítást a környezet tudáskommunikációként értelmez és fogad el, akkor a mögötte fekvő implicit és explicit igazságigényt is elfogadja.

„In der normalen gesellschaftlichen Kommunikation geht man davon aus, dass Kommunikationen erkenntnisbezogenen Zuschnitts deshalb angenommen werden, weil sie wahr sind. Insofern ist Wahrheit ein Mittel der erfolgreichen Expedition von Information.” „A megszokott, normális társadalmi kommunikáció során abból lehet kiindulni, hogy az ismeretigényű kommunikáció azért válik elfogadottá, mert igaz. Vagyis az igazság nem más, mint az információ továbbításának hatékony eszköze⁵.” (Luhmann 1990: 175. o.)

Vagyis az igazság társadalmilag nem ex ante, előre definiált minőség, hanem ex post, a tudás igazságigényének elfogadásától függ. Az igazság az, amit a társadalmi kommunikáció igazként elfogad. Analóg módon egy állítás akkor tekinthető tudásnak, ha az igazság iránti igénye („claim”) elismerést nyer.

5 Saját fordítás.

A mindennapi és a tudományos tudás közti döntő különbség az igazságigény rejtettsége vagy explicitálása. A tudományos tudás jellemzője az igazságra való explicit hivatkozás, mivel a tudomány elsődleges szelekciója az igaz/hamis dimenzió mentén működik. Ezzel ellentétben a mindennapi kommunikáció szükséges feltétele, hogy az igazság iránti igény nem kerül kimondásra. Ha a mindennapi kommunikáció során is explicit módon merülne fel az igazság kérdése, az teret adna a kétségnek. Pont az igazságigény elrejtése adja meg azt a biztonságot, mely segít elfedni a tudás valószínűtlenségét.

„Die Unwahrscheinlichkeit des Wissens besteht darin, dass es keinerlei operativen Zugriff des Kommunikationssystems Gesellschaft auf seine Umwelt gibt.” „A tudás valószínűtlensége abból fakad, hogy a társadalomnak mint kommunikációs rendszernek nincsen semmilyen operatív hozzáférése a környezetéhez.” (Luhmann 1990: 134. o.). Luhmann szerint a társadalom nem képes környezetével, vagyis bármilyen tényezővel, ami a társadalmon kívül esik, kapcsolatba lépni. Éppen ezért nem képes a társadalmon kívüli világról objektív képet alkotni. A tudás mindig a társadalmon belüli tudás, és nem a világról vagy a társadalomról alkotott tudás. A tudás nem más, mint a kommunikáció folytatásának valószínűsítése, vagyis az autopoiesis fenntartása. A tudás és a mögötte rejlő implicit igazságigény egyetlen kritériuma a kommunikáció elfogadása és továbbvitele.

„Es wäre falsch (oder zumindest einseitig), wenn man mit »Wissen« eine bestimmte Einstellung zur Welt, etwa eine kognitive im Unterschied zu normativen, eine rationale im Unterschied zu emotionalen, eine passive im Unterschied zu aktiven, willentlich bezeichnen wollte. Alle diese Wissensbegriffe kommen vor, wir lassen sie beiseite. Wissen soll hier ganz allgemein die Struktur bezeichnen, mit deren Hilfe psychische Systeme ihre Autopoiesis fortsetzen, also im Ausgang von ihrem jeweils aktuellen Zustand nächste Gedanken finden, anschließen, aktualisieren können.” „Hibás lenne (vagy legalábbis egyoldalú), ha »tudás« alatt a világhoz való bizonyos hozzáállást értenénk, mondjuk a kognitívát a normatívval szemben, a racionálisat az emocionálissal szemben, a passzívát az aktívval szemben. Ezek a tudásfogalmak mind léteznek, de mi ezekkel nem foglalkozunk. A tudás itt azt a rendszert jelenti, melynek segítségével pszichés rendszerek az autopoiesist folytatják, vagyis jelen állapotukból kiindulva újabb gondolatokra lelnek, azokhoz csatlakoznak, aktualizálják őket.” (Luhmann 1995: 267. o.)

6 Saját fordítás.

A tudás nem a világhoz fűződő speciális viszony vagy beállítódás. A tudás fő jellemzője, hogy újabb gondolatokat, kommunikációt, tudást szül mind az egyén bensőjében, mind pedig az egyének közti kommunikációban. A tudás nem egy bizonyos fajta hozzáállás a világhoz, például elméleti vagy racionális. A tudás ebből kifolyólag sosem lezárt, sosem végleges, hanem további kommunikációt, továbbgondolkodást vált ki. A tudás nem egy gyűjtemény, egy virtuális könyvtár. A tudás kölcsönös gondolatcserén és kommunikáción alapul, abból fejlődik ki. Vagyis nem időtlenül érvényes felismerés vagy megvilágosodás, hanem időfüggő, a jelennek egy aktuális megnyilvánulása. Nem állandó, hanem pillanatnyi. Csak a megfigyelő képes a tudás állandóságának megkonstruálására. Ez azt is jelenti egyben, hogy minden, amit tudunk, amit megismerünk, az egyszer el is tűnik. Ezt a jelenséget hívják „a valószínűtlenség alapelvének” (Luhmann 1990: 122. o.).

A tudás és a tudás valóságalapjának kölcsönös feltételezése nélkül nem lehetséges sem kommunikáció, sem társadalom. A tudás és a valóságba vetett implicit hit a ki-mondatlan alapja minden kommunikációnak. Ugyanis Luhmann szerint egyáltalán nincs is szükségünk arra, hogy tudjuk, hogy *valójában* hogyan is működik a világ – hiszen nem is tudhatjuk.

3. Tudástársadalom

A nyugat európai társadalmak pár évtizede szívesen nevezik magukat tudás-társadalmaknak. Ritka eset, amikor egy szociológiai fogalom ilyen gyakran szerepel a politika színpadán. A tudástársadalommal ez történt. 2000-ben, a lisz-szaboni EU-csúcstalálkozón a jelen lévő képviselők elhatározták, hogy az EU-t „a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú társadalmává teszik” (Europaeischer Rat 2000). A tudástársadalom fogalma igen előkelő helyett kapott a politikai programokban, mivel pozitív konnotációinak sora végtelen. A tudástár-sadalom fogalma nem annyira technikai, mint az információtársadalomé, és így még szélesebb egyetértésre számíthatnak a felvállalói.

Milyen vágyakat, reményeket rejt a tudástársadalom fogalma? A tudás egyenlő esélyeket feltételez, a társadalomban elért sikert már nem a születés, a presztízs, a státusz vagy a generációk során felhalmozott tőke mennyisége határozza meg, hanem kizárólag az egyén egyedi teljesítménye, az ő individuális tudása. A tudás-társadalom egyben a „mindenki társadalma” is lesz – ezt sugallja a vízió (uo.).

A néha túlzottan is eufórikus remények mellett azonban már régóta felmerült a szociológiában a tudástársadalom árnyoldalairól folytatott eszmecsere is. A második modernitásba való átmenet (Beck 1983) megingatta a tudomány diadalo győzedelmébe vetett hitet, mely a felvilágosodás óta egyik alappillére volt a modern eszméknek és az ezekre épülő társadalomrendnek. Az „eltudományosodás dialektikája – Dialektik der Verwissenschaftlichung” (Bonß 2004) nemcsak a tudás mennyiségi növekedésével jár, hanem ökológiai és egyéb veszélyeket is magában rejt.

A (poszt)modern társadalmak igen nagy mértékben tudásfüggőek, melyekben minden döntés tudást hordozó (szak)emberektől függ. Sem az egyén nem mer saját életének lényeges sarokköveinél önálló döntéseket hozni, sem a társadalom mint egység. Minden döntés racionális indoklást igényel. Miért ezt a pályát választottad? Hogy születhetett egy Down-kóros gyereked? Miért ide építik az autópályát? Mind az egyéni, mind a társadalmi szinten racionális indok nélkül a döntések támadhatónak válnak. A tudás növekedésével úgy tűnik, a döntési szabadságfokok részben megnőttek, de sok szempontból le is szűkültek.

A „szakértők korszakában” függünk az éltünket meghatározó szakértőktől és az ő állítólagosan objektív tudásuktól. „Modern life depends fundamentally on trusting experts we don’t know – professionals who often move in elite circles socially distant to the lives of everyday citizens and speak languages that can be difficult to understand.” (Fischer 2009: 3. o.) Egyes írók már a szakértők diktatúrájáról, „tyranny of expertise” (vgl. Illich 1989), illetve az általuk gyakorolt gyámságról, „quasi guardianship”-ről (vgl. Dahl 1989) beszélnek. A tudástól való egyre erőteljesebb függés nemcsak az egyéni és társadalmi élet varázstalanításához és racionalizálásához vezetett, hanem újfajta függőségeket, veszélyeket és átláthatatlanságot okozott.

4. A tudás szerepe a politikai döntéshozatal folyamatában

A modern és posztmodern társadalmakban a politikai döntéshozatal kulcseleme a tanácsadás. Mint láttuk, a társadalom minden területét átjárja a tudás, információ és szakértelem iránti igény. E társadalmakban a politika legitimitása is döntő mértékben a tudáson alapszik, és egyre kevésbé lehet a politikai döntéseket csupán egy párt-program vagy más politikai akarat megnyilvánulásaként indokolni. A legitimitáshoz szükséges a döntést megelőző és nyomon követő tanácsadási folyamat is, máskülönben az állampolgárok tetszőleges hatalommegnyilvánulásnak tekintik a döntéseket.

Ebben a paradigmában az állampolgárok részéről megfogalmazódik az az elvárás, hogy a politikai döntésről hihetően be kell bizonyítani, hogy nem valamely társadalmi frakciónak az érdekében történt, hanem a tudomány jelenlegi állása szerint a lehető legjobb választás volt.

A politikai szakértés klasszikus elméleti megközelítései politikailag releváns tudásnak elsősorban a tudományos, szakértői tudást tekintik (Delvaux és Mangez 2010). E megközelítés szerint a szakértők által nyújtott tudás jelenti a garanciát arra, hogy a politikások jó, vagyis nem érdekvezérelt, hosszú távra tervezett döntéseket hoznak. A politikai rendszer legitimitáshiányát külső tekintélye révén a szakértői tanácsadás intézménye pótolja. Ennek érdekében a szakértői tudásnak változatos tartalmi és formai követelményeknek kell megfelelnie: objektívnak és függetlennek kell mutatkoznia, tudományos szakértelmen és statisztikai összefüggéseken kell alapulnia.

Kutatások azt mutatják, hogy a hagyományos szakértői tudást egyre inkább kiegészíti a „laikus tudás”, melyet „tapasztalatalapú tudás”-nak fordítunk⁷ (Demszky 2008). Ez a tudástípus nem rendszerezett, nem objektív, nem tudományos alapokon nyugszik, hanem éppen ellenkezőleg, az egyén (felhasználó, user) saját, szubjektív tapasztalataiból meríti meggyőzőerejét és legitimitását. A tapasztalatalapú tudás hordozói a felhasználók: betegek, tanárok, diákok, vagyis azok az érintett állampolgárok, akiről a szóban forgó döntés szól. Mindez ellentmond a hagyományos elképzeléseknek, melyek a szakértői tudás tekintélyét éppen a kiválasztottság, az érdekeken felül álló, nem érintett, nem résztvevő szerepből eredeztetik. Az érintett polgárok tapasztalatalapú tudása másfajta legitimitást (hihetőséget) képes kölcsönözni a politikai döntéseknek, mint a szakértők részvétele. Megfigyelhető, hogy az európai országokban egyre inkább terjed a tapasztalatalapú tudás bevonása a politikai döntéshozatalba. A döntéshozók már nem zavaró tényezőt látnak e tudásformában, hanem lehetőséget az érintettek (users) és az ő tapasztalataik felhasználására a döntéshozatal folyamán.

A kutatások azonban rámutatnak gyakori csalódásokra is, amikor a döntéshozatali folyamatba bevont laikusok helytelenítik, hogy a meghallgatás ellenére a döntésben nem vették figyelembe kellő mértékben véleményüket. Kérdés tehát, hogy mennyiben lehetséges a döntéshozatalba a tapasztalatalapú tudást bevonni? Nem szükségszerű-e a csalódás mindkét részről? Mindez elvezet a tudásátadás alapvető problémaköréhez, vagyis hogy a társadalom egyes alrendszereinek – mint a tudomány,

7 Jelen tanulmány empirikus alapja a „KnowandPol” Európa Unió által finanszírozott kutatás, mely 2006 és 2012 közt nyolc európai országban vizsgálta a tudás szerepét a politikai döntéshozatalban, lásd www.knowandpol.eu.

civil társadalom, politikai döntéshozatal – határait átlépő tudás szükségszerűen tartalommodosulásokon megy át.

4.1 A politikai döntéshozatal és a szakértők szerepének lehetséges modelljei

A *racionalista megközelítés* szerint a politikai döntéshozók egy probléma adekvát megoldásának érdekében proaktívan keresik az aktuálisan hozzáférhető legmagasabb színvonalú szaktudást (Delvaux és Mangez 2010). E szerint az értelmezési keret szerint a politikai döntések alapja a racionális értelem, melyet a tudományból közvetlenül vagy a közvetítő szakemberek segítségével lehet elsajátítani. Ezen instrumentalista modell gyökere a plátói világgéphez nyúlik vissza, később a felvilágosodás idején új értelmet nyerve tűnt fel a társadalom- és politikai tudományokban, megágyazva a technokrata világgépnek (Habermas 1973). Az 1970-es évek óta a nyugat-európai társadalmak polgárai egyre kevésbé voltak hajlandók hitel adni a „nagy társadalmi ideológiáknak”. Az ebben a korszakban robbanászerűen bekövetkező oktatási expanzió, a polgárok iskolázottságának és életszínvonalának növekedése során az ideológiák helyét egyre inkább a tudás töltötte be, a világról alkotott tudásuk növekedésével párhuzamosan a társadalmi részvétellel való igényük is megnövekedett (Giddens 1990).

A racionalista modell naivitása és a döntéshozatal nem racionális mozzanatainak hangsúlyozása évtizedek óta kritika tárgya (Friedberg 1993). Ennek ellenére ma is él a köztudatban és a politikai gyakorlatban is az a leegyszerűsítő, racionalista elvárás, hogy összetettebb problémák esetén a tanácsadóktól várhatjuk a „jobb” politikai döntéseket (Cibele Figueiredo és tsai. 2010). E szellemben Európa-szerte egyre növekszik a kormányzatokra nehezedő nyomás, hogy bizonyítékokra alapozott, szakértői bázisú politikát folytassanak.

De vajon a szakértők tényleg meg tudják jövedőlni, hogy melyik lesz a helyes döntés? Tudnak-e weberi értelemben érdekektől és hatalmi viszonyoktól függetlenül érvelni az egyik vagy a másik álláspont mellett (Weber 1988)? *Posztmodern, konstruktivista szellemű irányzatok* kétségbe vonják nemcsak a tudományos érvelések érvényességét a politikai döntéshozatalban, de még annak a lehetőségét is, hogy a politika bármilyen problémára képes megoldásokat találni (Muller 2000). Muller szerint a problémák politikai megoldása azért nem lehetséges, mert még a problémák definíciójában sincsen társadalmi konszenzus, sőt még az sem biztos, hogy a politikának bármilyen befolyása lenne a társadalomra.

Ezek szerint a politika képtelen megoldani a társadalmi problémákat? Van azért középút a két szélsőséges megközelítés, a racionalista szemlélet és a között az érvelés között, amelyik szerint a politika képtelen a problémák megoldására. A *konstruktivista* megközelítések szerint noha a tudományos szakértő nem adhat „helyes” döntés-előkészítő válaszokat, helyett a politikai szféra legfőbb feladata az, hogy olyan fórumokat, platformokat hozzon létre, melyeken a legkülönbözőbb aktorok kifejtethetik nézeteiket (Gieryn 1999, Muller 2000). Ezek a hibrid fórumok vagy színterek olyan társadalmi színpadok, ahol szakértők, helyi alkalmazók, felhasználók, a különféle társadalmi problémákban érintettek, például betegek vagy diákok a politikai döntéshozókkal közösen hozzák létre a társadalmi tér reprezentációját, megvitathatják a problémák definícióját és a lehetséges megoldásokat. A racionalista-technokrata elképzeléssel ellentétben a szakértők nem egyszerűen kész megoldásokat tárnak fel tudományos tudásuk autoritására hivatkozva, hanem a politika abban áll, hogy a legkülönbözőbb aktoroknak és érintetteknek lehetőséget ad a társadalmi valóság kölcsönösségen alapuló értelmezésére (Freeman 2007, 2009, Nassehi é. n., Nassehi, Demszky, Mayr 2009). A politika e modell szerint a társadalmi valóság közös értelmezése, a folyamatban a résztvevők és a célcsoportok is meghatározásra kerülnek.

4.2 A tapasztalatalapú tudás szerepe a politikai döntéshozatalban

Hagyományosan a szakértői kör a tudományos szférából érkezett, mivel az akadémikus tudás képviseli az állampolgárok szemében azt az érdekmentes tudásformát, mely megfelelő autoritást és legitimitást tud kölcsönözni a döntéseknek. Miben különbözik a tapasztalatalapú tudás a hagyományos tudományba ágyazott szakértői tudástól? A két típus sok szempontból ellentétes egymással: a tapasztalatalapú tudás nem rendszerezett, alapja nem a tudományos adatgyűjtés elismert módszertana, hanem az egyén saját, szubjektív tapasztalata, benyomásainak laza halmaza. A szubjektív tapasztalaton alapuló tudás döntéshozatali szerepe sokféle formát ölthet: a döntéshozók személyes háttéréből adódóan látens módon befolyásolhatja a döntést, vagy nagyobb szerepet kaphat, amikor újfajta „szakértők” lépnek be a döntéshozatali folyamatba. Ezek az újfajta szakértők lehetnek úgynevezett helyi aktorok, felhasználók, betegek, vagyis az érintett polgárok bizonyos köre. Szerepük és tudásuk formája azért újszerű, mert sok szempontból eltér a szakértői tudás racionális modelljétől. Tudásuk nem az objektivitás tudományos kritériumaiból nyeri autoritását, hanem éppen ellenkezőleg, az egyén megismételhetetlen és szubjektív, rendszertelen egyedi tapasztalatából. A racionalista modell éppen e rendszertelen benyomások halmazát kívánta felváltani a tudományos szakértelem

objektív befolyásolhatatlanságával. A tapasztalatalapú tudás jelenségét a pszichiátriai szolgáltatások egyik „felhasználója” a következőképpen definiálja⁸:

“... az emberek átélt tapasztalata, ami különbözik a koncepcióktól és az ideológiától. Forgatókönyv, a politikai napirend kiindulópontja. És kutatási téma. Sokoldalú... Az emberek egyedi értelmezése, ami végtelen sok értelmezés lenne.”
(Smith-Merry és tsai. 2010: 5)

Az idézet kiemeli a tapasztalatalapú tudás sokoldalúságát; ez az az erőforrás, ami mind a politikai döntéshozatal, mind pedig a tudományos kutatás számára előnyök kifogyhatatlan tárházát rejt, de egyben meg is nehezíti megfoghatóságát, egyértelmű definíciója nincsen. Olyan tudásformáról van szó, mely nem engedelmeskedik a tudományos, akadémikus tudás szabályainak. Sok elemében rokon Polányi „tacit tudásával” (Polányi 1992), de cselekvési potenciálként annál többet rejt. A tacit tudás fogalmához hasonlóan szigorúan személyhez kötött, belsővé vált tudás, mely nehezen adható tovább. Az „explicit tudással” ellentétben „személyes, kontextus-függő és a cselekvésben gyökerezik”, miközben az explicit tudás „formalizált, rendszerezett formában, szimbólumok, nyelv és/vagy számok segítségével átadható” (Bartunek és tsai. 2003: 62). A tapasztalat alapú tudás nem rendszerezett, nem normázott és egyedi, ezért minden szempontból az ellenkezője azon tudományos alapú szakértői tudásnak, melyet a politikai döntéshozatalban eddig fontosnak tartottak.

Ez a fajta tudás mindig is jelen volt a társadalmi élet minden területén, így a politikai döntéshozatalban is. Ami új, az nem ennek a tudásformának a létezése, hanem a politikai döntéshozók általi elismerése. Már nem(csak) zavaró tényezőként éli meg a döntéshozatal a tapasztalatalapú tudást, hanem konstruktív, döntéseket és legitimításukat elősegítő tudásformaként, és intézményesítésére tesz kísérletet.

A tapasztalatalapú tudás politikai értéke

A tapasztalatalapú tudás másféle legitimitást kölcsönöz a döntéshozatalnak, mint a tudományos-szakértői tudás. A bevont tudományos tudás gyakran a nagy számok törvénye alapján az egész népességről vagy annak jól körülhatárolt szegmenséről állít fel érdek- és értékmentesnek tűnő kijelentéseket. Az érvelés deduktív, érvényességét az általánosító felülnézetből meríti.

8 A következő idézetek a KnowandPol kutatásból származnak.

A nyilvános vitákban egyre inkább elismerést és meghallgatást nyer a személyes tapasztalat, ha például egy „beteg” státusból emancipálódott „felhasználó” fejt ki véleményét a pszichiátriában a szükséges intézkedésekről – legalábbis Európa nyugati társadalmában. A felhasználók, polgárok megerősödésével már nemcsak a szakemberek személytelen tudása az egyetlen tudásforma, hanem a döntéshozók kénytelenek a személyes tapasztalatot is beengedni a döntéshozatali procedúrába.

„A bizonyítékokra alapozott vitákkal az a probléma, hogy technikai irányultságú szakértők irányítják és vesznek részt benne, és ezzel azonnal elhatárolódnak a lakosság megmaradó 95%-ától, akik pedig nem azok. Szerintem az adatok ma már nem alkalmasak a közszféra eddig megszokott irányítására.”

(Grek és tsai. 2010: 23).

Az információs társadalom polgárai már nem elégednek meg a politikai döntéshozók által megfogalmazott kész megoldásokkal, sem a demokrácia azon modelljével, amelyben a részvétel a ciklusonként megtartott választásokban merül ki, a köztes időben pedig az állampolgároknak erősen korlátozott a részvételi lehetősége. Ellenkezőleg, beleszólást követelnek az őket érintő kérdésekbe. A tapasztalatalapú tudás koncepciója arra hívja fel a figyelmet, hogy saját tapasztalata alapján mindenki szakértő lehet az őt érintő területen – képzetétől, adatgyűjtésének módszerétől függetlenül. A „beteg” helyett a „felhasználó” vagy a helyi aktor kifejezések is erre az emancipációs folyamatra mutatnak rá, mely során a tapasztalatalapú tudás hordozói a tudományra alapozó szakértőkkel egyenértékű autoritásra és befolyásra tartanak igényt. A részvétel és aktivitás ezen megnyilvánulásai a közvetlen demokratikus döntéshozatali formák iránti igényt tükrözik.

A tapasztalatalapú tudás politikai hasznosításának határai

A tapasztalatalapú tudás politikai hasznosításának számos tényező szab határt. Sok esetben ugyanarról a töről, a szubjektív, nem rendszerezett mivoltából fakad előnye és hátránya is. Az e tudásból adódó hiányosságok felszámolására tett kísérletek, amelyek a tapasztalatok rendszerezésére és tudományos módszererezésére tesznek kísérletet, éppen a tapasztalatalapú tudás lényegét teszik kockára.

Nemcsak a rendszerezés hiánya, hanem a már említett működési mechanizmusok is rejtenek veszélyeket. A közvetlen demokrácia amiatt kockázatos, mert a tapasztalatalapú tudás hordozói a népesség egy részének képviselőitében, de valódi mandátum nélkül lépnek fel a nyilvános vita során. Részben a reprezentációs deficitből, valamint a tudás rendszertelenségéből adódóan a döntési folyamat második

szakaszában, magánál a döntés megszületésénél a tapasztalatalapú tudás háttérbe kerül. A korábban bevont résztvevők ezért gyakran úgy élik meg, hogy részvételük csak színjáték volt, a döntés igazából nélkülük született meg.

Mivel a politikai rendszerben a tapasztalatalapú tudás használatát nem támasztják alá évtizedes hagyományok és bevált mechanizmusok, gyakran az elismeréséért folyik a küzdelem a hagyományos szakértői tudással szemben. Ez a konfliktust a „helyi tudás” és a „külső tudás” közti összetűzésként is leírható (Cibele Figueiredo és tsai. 2010: 57). A „jó gyakorlatok” (best practice) formalizálása vagy a helyi tapasztalatokból kiinduló tudományos kutatások ezt a működési mechanizmust példázzák. Gyakran az államigazgatási szervek igénylik, hogy „a felhasználók tacit tudását egy hivatalosabb, explicit formába töltsék” (Vrancken és tsai. 2010: 75). Sok esetben ekkor vesztí el a tapasztalatalapú tudás a lényegét: lehet, hogy sikerül átfordítani a tudomány nyelvére, de ezzel elveszti lényegét, a szubjektív, egyedi töltetet.

A formalizálás nehézségei a tudás – nem csak a tapasztalatalapú tudás – alapvető tulajdonságaira és politikai felhasználásának mechanizmusaira hívják fel a figyelmet. A formalizálás során bekövetkező jelentésváltozás, esetleg jelentésvesztés elkerülhetetlen része a tudásátadásnak. Elhagyva saját keretét és belépve a politika szférájába nemcsak a tapasztalatalapú tudás megy át lényegi változásokon, hanem igaz ez mindenfajta tudásra. A rendszerhatárok átlépése olyan alapvető fordítási folyamat, mely a tudás tartalmának lényegét érinti. Az átadás, fordítás és tartalommodosulás egy állandó körforgás része, mely mindig újból elindul. A tapasztalati tudás hordozói gyakran beszámolnak arról az érzésről, hogy elidegenedtek saját eredeti elképzeléseiktől, szinte „rá sem ismernek” azokra, annyira megváltoztak a fordítási folyamatok során. A rendszerhatárok átlépésénél tartalmak változnak, részletek vesznek el és újak jönnek létre, a végeredmény gyakran szinte már felismerhetetlen.

A tudás átadásának folyamata nem lezárható, lineáris, hanem mindig új lendületet vesz, elakad, majd újraindul, sokfelé szétágazik. Egy interjúalany így foglalta össze tapasztalatait:

„Azt hiszem, ez természetes velejárója a folyamatnak. Nem gondolom, hogy furcsa lenne, hogy megtörténik, és szerintem ilyenkor mindig előremozdul a rendszer egy kicsit. De ahhoz, hogy a rendszer mozgásban maradjon, az embereknek finomítani kell a dolgokat és újrafogalmazni őket, és mindig újra megváltoztatni.

A valóság az, hogy lesznek majd konferenciák, amelyek címe »a felépülésen túl« (beyond recovery) lesz, meg hasonló dolgok, és ezekben a felhasználók válasza az lesz, hogy új utakon indulnak el.»

(Smith-Merry és tsai. 2010: 26).

A megkérdezett informátor azt a tapasztalatot igyekszik szavakba önteni, hogy a politikai döntéshozatali folyamatba bekerülő tapasztalati tudás olyannyira megváltozik, hogy a felhasználók egyszer csak elhatárolódnak tőle, és új értelmezési keretet keresnek mondandójuknak. Korábban a felépülés (recovery) volt a jelszavuk, de eljön majd annak az ideje, amikor már nem érzik magukénak, és elindulnak felfedezni, hogy mi van a „felépülésen túl” (beyond recovery).

Az idézet érzékletesen szemlélteti a közpolitikai folyamat egyik alapvető tulajdonságát. Elindul, kicsírázik egy ötlet a társadalom valamilyen szegmensében, lassan kikristályosodik, szavakba öntik, címkével (pl. recovery) látják el. Terjed az adott társadalmi közegben, majd átlép rendszerhatárokat, a mindennapi gyakorlat területéről átlép a politikai döntéshozatal szférájába. A rendszerátlépés egyben formalizálást, fordítást tesz szükségesé annak érdekében, hogy a politikai szféra a maga nyelvén értelmezni tudja a problémát. A fordítások, átadások során az eredeti tartalmak módosulnak: „*A felépülés koncepciójának intézményesítése egyet jelentett egy valaha felhasználók által indítványozott követelés gyarmatosításával a politika bürokratikus világa részéről, mely igen különböző racionalitásokkal és eszközökkel működik.*” (Smith-Merry és tsai. 2010: 27) A „gyarmatosítás” kifejezéssel az elidegenedés érzését közvetíti a megkérdezett. Az interjúalany szerint a döntéshozók modelleket keresnek a politikai irányítás számára, amelyek mérhetővé és kezelhetővé teszik a mindennapi tapasztalatokat. A „rendszer szereti a modelleket, de nekünk felhasználóknak a felépülés sohasem egy modell volt, hanem individuális folyamat”. (uo.) Az idézett felhasználó érzékletesen fogalmazza meg a „rendszer” és a „mindennapi gyakorlat” – szociológiai fogalommal élve életvilág (Habermas) – működési mechanizmusai közti alapvető különbséget, ami lényegileg behatárolja a tudás átvitelét az egyik szférából a másikba. A felhasználók pozitív hozzáállása az elidegenedés folyamatához ezzel szemben kitarja a lehetőséget új koncepciók megfogalmazása előtt. A „felépülés” koncepciója szerintük nem végcél, hanem pusztán „egy foka a létrának, és most ismét azon kell gondolkodnunk, hogy mi legyen a következő lépés” (uo.).

Nem eldönthető egyértelműen a kérdés, hogy a konzultáció, az állampolgárok tapasztalati tudásának bevonása a politikai döntéshozatalba csupán legitimációs eszköz a döntéshozók kezében, esetleg ügyes retorikai fogás, vagy pusztán manipuláció.

A tapasztalatalapú tudás hordozóinak vélekedése, ami szerint véleményük, követelményeik nem kerültek egy az egyben megvalósításra, felvet egy alapvető demokraci elméleti kérdést is. A tapasztalatalapú tudás bevonásának bármilyen formája, mint például a felhasználók, érintettek, állampolgárok nyílt meghallgatása, kerekasztalok, kísérleti programok, fórumok a polgároknak csak az aktív, „hangos” szegmensét képes elérni, a csendes visszahúzódó részét viszont nem. Sőt, ez a maradék általában a többséget jelenti. A közvetlen demokratikus részvétel ilyen eszközei tehát ellentmondásosak: szavazás és mandátumok hiányában delegáció nélküli és ezáltal valójában legitimáció nélküli résztársadalmakkal, gyakran kisebbségekkel tárgyalnak a döntéshozók. Így a meghallgatásokon, az állampolgárok bevonásán alapuló döntéshozatali mechanizmusok nem képesek kielégítő választ adni a demokratikus legitimáció és delegáció problémájára.

Az érintettek tapasztalatalapú tudásának bevonása a döntéshozatalba fontos eleme a széles körű nyilvánosságnak, valamint a valódi közcselekvéseknek, de korlátait nem lehet figyelmen kívül hagyni. Hozzájárul a valóság társadalmi reprezentációjához (Berger és Luckmann 1998), mivel a „kölcsonös értelemadási” folyamaton keresztül értelmezi a társadalmi cselekvés terét, értelmet ad a társadalmi folyamatoknak (Freeman 2009). Ez a kölcsonös értelemadás, melynek során tulajdonképpen megszületik a társadalmi tér reprezentációja, a fentebb leírt politika és tudás viszonyát modellező konstrukcionista megközelítésben értelmezhető leginkább. A kutatók eredményei szerint a szakértők nem képesek a politikai problémák tudományos megoldásainak felmutatására, ahogyan azt a racionális modell sugallja, és a politikai döntéshozók sem tallóznak érdekeiktől függetlenül a szakértők tanácsai közt, mint azt cikkünk megmutatta. A kezdetben bemutatott megközelítések közül a leginkább az a modell tűnt alkalmas elemzési keretnek, amely a politikai szféra legfőbb feladatának olyan nyílt terek, fórumok létrehozását tekinti, ahol az állampolgárok, szakértők és döntéshozók ütköztethetik nézeteiket. Ezeken a fórumokon jön létre a társadalmi tér reprezentációja és értelmezése.

Összegzés

A tudásalapú társadalmakban a politikai döntéshozatal legitimációjához elengedhetetlen a szakértői tudás bevonása. A külső szakértők bevonása a döntéshozatal folyamatába a függetlenség, objektivitás illúzióját kölcsonzi a politikának. A szakirodalomban is megjelenik ez az elképzelés, de jóval kritikusabb nézetek is hangot

kapnak: egyes irányzatok szerint nemcsak a szakértői tanácsadás, de a politika problémamegoldó kapacitása is igen korlátozott. E két egymásnak ellentmondó nézet között valahol középen elhelyezkedő konstruktivista megközelítés szerint viszont a politika legfőbb feladata abban áll, hogy olyan nyilvános fórumokat, színtereket hozzon létre, ahol szakértők, polgárok, döntéshozók megvitathatják, ütköztethetik nézeteiket, véleményüket, és létrehozzák a társadalmi tér konstrukcióját.

Európa nyugati országaiban terjed egy bizonyos fajta „szakértelem”, mely bevonódik a politikai döntéshozatalba. Ezt a tudásformát sok különböző névvel illették, e tanulmányban a „tapasztalatalapú tudás” megnevezést használtuk, mivel ez tűnt olyan közös nevezőnek, amely leginkább a lényegét érinti. Az akadémiai, módszeres kutatással és tanulással ellentétben a tapasztalatalapú tudás az egyén saját, szubjektív élményein alapszik, ezáltal rendezetlenebb, kevésbé objektív és racionális. Lényegét tekintve sok szempontból az ellentéte a szakértői tudásnak. Előnye és hátrányai ugyanarról a töről fakadnak: a tapasztalatalapú tudás szubjektív, személyes mivoltából.

A tapasztalatalapú tudás másfajta legitimitációt ad a politikai döntéseknek, mint a hagyományos szakértői tanácsadás, s ezt hihetőségnek neveztük. A hihetőség szubjektív mivoltából és hordozóinak tulajdonságaiból fakad. Tapasztalatalapú tudással rendelkezhet és rendelkezik is minden politikai résztvevő, de a politikai döntéshozatal folyamatában hordozói elsősorban az érintett polgárok, felhasználók, helyi aktorok.

Amint a tapasztalatalapú tudás elhagyja keletkezésének közegét, az egyéni tapasztalatot, és belép a közszférába, lényegi változáson megy keresztül. A politikai rendszerben a kívülről jött tudás szükségszerűen fordítási vagy átkódolási folyamaton megy keresztül, és ez a fordítási folyamat elkerülhetetlenül tartalommodosulással jár. A tapasztalatalapú tudás e fordítás során általában eltávolodik az egyes szubjektív tapasztalattól, elvontabbá, objektívabbá válik, vagyis elindul a formalizálódás és objektivizálás útján. Elveszteni látszik lényegét, az egyéni szubjektív tapasztalást, ezért nem csoda, hogy a tapasztalatalapú tudás hordozói, az érintettek, helyi aktorok úgy érzik, elidegenedett tőlük az eredeti tartalom. Csalódásuknak adnak hangot amiatt, hogy eredeti tudásuk a felismerhetetlenségig elidegenedett, és követeléseik, véleményük nem került megvalósításra.

A rendszerhatárok átlépése során történő tartalommodosulás elkerülhetetlen velejárója mindenfajta tudás átadásának. Amint a nem politikai tudás belép a közszférába, fel kell vegye annak logikáját, hogy a politika által egyáltalán értelmezhető legyen.

Az elemzett tudásmódosulás azonban azt is megmutatta, hogy ennek a tudásátadási és fordítási folyamatnak nincsen zárópontja, hanem mindig újabb körforgás kezdődik. Mikor úgy tűnik, hogy az eredeti tapasztalatalapú tudás oly mértékben módosult, hogy hordozóitól már elidegenedett, elindul egy újabb döntéshozatal befolyásoló folyamat.

A tapasztalatalapú tudás tanulmányozása rámutat a politikai döntéshozatalba belépő külső tudásformák lehetőségeire és hatáira. Átadása során bekövetkező tartalmómódosulásai, elidegenedése, cirkuláris mivolta arra hívja fel a figyelmet, hogy mindenfajta tudásnak, amely befolyást kíván gyakorolni a politikai döntéshozatalra, fel kell vennie a politikai szférára jellemző logikát és nyelvezetet, máskülönben értelmezhetetlen marad a politika számára. Ezért is kérdéses a szakértés és politika viszonyát elemző racionalista modell érvényessége, amely azt feltételezi, hogy a szakértők többé-kevésbé kész válaszokat képesek adni a társadalmi-politikai problémákra. Az elemzés megmutatta azokat a fórumokat vagy platformokat, ahol a közsféra lehetőséget ad a különböző aktoroknak tudásuk és értelmezési kereteik ütköztetésére. Ezeken a fórumokon megy végbe a tudás átadása és transzformációja, a közös értelmezési keretek kialakítása. Így még ha nem is valósul meg változtatás nélkül a tapasztalatalapú tudás beépítése a politikai döntésekbe, a folyamat eredménye az, hogy lényegesen hozzájárult a társadalmi tér közös értelmezésének kialakításához.

Hivatkozások

- Annabelle Allouch és Agnes van Zanten: The role of knowledge in the elaboration and instrumentation of policies of widening participation in higher Education elite institutions in France. Kutatási zárójelentés, 2010. Letölthető: <http://knowandpol.eu/IMG/pdf/o22.franceeducation.pdf> (2012. július)
- Kathryn M. Anderson-Levitt: „Ambivalences: la transformation d’une renovation pédagogique dans un contexte postcolonial”. *Education et Sociétés*, 2001. 7 (1), 151–168 o.
- Jean Bartunek, Jordi Trullen, Eduard Bonet és Alfonso Sauquet: „Sharing and expanding academic and practitioner knowledge in health care”. *Journal of Health Services Research & Policy*, 2003. 8, 62–68. o.
- Joao Barroso, Carla Menitra: Knowledge and Public Action: school autonomy and management (1986–2009). Final Report. 2009. www.knowanpol.eu

- Peter Berger és Thomas Luckmann: A valóság társadalmi felépítése. Budapest, Jószyöveg Kiadó, 1998.
- Manuel Castells: Information Age: Economics, Society and Culture. Backwell, Oxford, 1997.
- Carla Cibebe Figueiredo, Joao Barroso és Luis Miguel Carvalho: Knowledge and public action. Sex education in school. Kutatási zárójelentés, 2010. Letölthető: http://www.knowandpol.eu/IMG/pdf/portugal_education_-_o2__ap2_-_corrige.pdf (2012. július)
- Bernard Delvaux és Eric Mangez: Towards a Sociology of the Knowledge-policy relation. Irodalomösszefoglaló, 2010. Letölthető: http://knowandpol.eu/IMG/pdf/literature_sythesis_final_version_english.pdf (2012. július)
- G. Bruce Doern és Richard W Phidd: Canadian public policy: ideas, structure, process. Toronto: Nelson, 1992.
- Richard Freeman: „Epistemological Bricolage. How Practioners Make Sense of Learning”. In Administration and Society, 2007. 37, 476–496. o.
- Richard Freeman: ”What is Translation?” Evidence & Policy: A Journal of Research, Debate and Practice, 2009, 5 (4), 429–447. o.
- Erhard Friedberg: Le pouvoir et la règle. Dynamiques de l’action organisée. Paris, Seuil, 1993.
- Anthony Giddens: The Consequences of Modernity. Cambridge: University Press, 1990.
- Thomas F. Gieryn: „Boundaries of Science”. In Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, James C. Petersen és Trevor J. Pinch (szerk.) Handbook of science and technology studies. Thousand Oaks: Sage Publications, 1995.
- Joseph R. Gusfield: The Culture of Public Problems: Drinking-Diving and Symbolic Order, Chicago: Chicago University Press, 1981.
- Sotiria Grek, Martin Lawn, Jennifer Ozga, Marina Shapira és Annie Weir: School Self-Evaluation in Scotland. Kutatási zárótanulmány, 2010. Letölthető: <http://knowandpol.eu/IMG/pdf/o22.scotlandeducation-2.pdf> (2012. július)
- Jürgen Habermas: Die Theorie des kommunikativen Handelns. 2 Bd. Suhrkamp. Frankfurt a. Main, 1981.
- Patrick Hassenteufel, Sylvie Delaye, Frédéric Pierru, Magali Robelet és Marina Serre: „La libéralisation des systèmes de protection maladie européens. Convergence, européanisation et adaptations nationales”. Politique Européenne, 2000, 2.
- John Kingdon: Agendas, Alternatives and Public Policies. Boston: Longman Classics, 1984.
- Patrick Lascoumes és Pierre Le Galès (szerk.): Gouverner par les instruments. Paris: Presses de Sciences Po, 2004.

- Patrick Lascoumes és Pierre Le Galès: *Sociologie de l'Action Publique*. Paris: Armand Colin, 2007.
- Bruno Latour: „Si on parlait un peu politique?” In Alain Blanc és Alain Pessin (szerk.): *L'Art du terrain. Mélanges offerts à Howard S. Becker*, Paris: L'Harmattan, 2004.
- Peter Muller: „L'analyse cognitive des politiques publiques: vers une sociologie politique de l'action publique”. *Revue française de science politique*, 50 (2), 2000 189–207. o.
- Armin Nassehi: *Making Knowledge Observable: Short Considerations about the Practice of „Doing Knowledge“*. Kézirat.
- Armin Nassehi, Alma Demszky, Katharina Mayr: *The Amendment of the German Education Law 2003: A long way towards inclusion*. 2009. Letölthető: <http://knowandpol.eu/IMG/pdf/o21.germanyhealth.pdf> (2012 július)
- Polányi Mihály: *Filozófiai írásai*. Budapest, Atlantisz kiadó, 1992.
- Joseph G. Peschek: *Policy Planning Organizations: Elite Agendas and America Rightward Turn*. Philadelphia: Temple University Press, 1987.
- Kirstein Rummery, Ian Greener, Chris Holden: *Governance at a distance? The turn to the local in UK social policy*. In: *Social Policy Review*, 2009, 21, 215–234.o.
- James A. Smith: *The Idea Brokers: Think tanks and the Rise of the New Policy Elites*. New York: MacMillan, 1991.
- Jenniferr Smith-Merry, Steve Sturdy és Richard Freeman: *Recovering mental health in Scotland. „Recovery“ from social movement to policy goal*. Kutatási jelentés, 2010. Letölthető: http://www.scottishrecovery.net/images/stories/downloads/smith_merry_et_al_201011.pdf (2012. július)
- Nico Stehr: *The Fragility of Modern Societies. Knowledge and Risk in the Information Age*. Sage, 2001.
- Didier Vrancken, Frédéric Schoenaers és Sophie Thunus: *Mental Health under Dialog in Belgium. From political innovation to an innovation policy*. Kutatási jelentés, 2010. Letölthető: http://www.knowandpol.eu/IMG/pdf/o22behealth_eng.pdf (2012. július)
- Max Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Hg. von Johannes Winckelmann. Tübingen, 1988.
- Bell, D. (2000): *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Harvard University Press.
- Stehr, N. (2001): *The Fragility of Modern Societies. Knowledge and Risk in the Information Age*. London: Sage.
- Castells, M. (1997): *Information Age: Economics, Society and Culture*. Oxford: Backwell.

- Giddens A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: University Press.
- Jasanoff, Sheila (1990): *The Fifth Branch. Science Advisers as Policymakers*. Cambridge-London.
- Fuchs, P., Mahler, E. (2000): Form und Funktion von Beratung. In: *Soziale Systeme*, 6, 2, S. 349–368.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bourdieu, P. (1989): Social Space and Symbolic Power. *American Sociological Association*.
- Foucault, M. (1989): *The Archeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Demszky A. (2008): Exklúziós és inklúziós folyamatok a német oktatási rendszerben. In: Erőss G., Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción*. L'Harmattan Kiadó.

A KOCKÁZAT FOGALMÁNAK KOMPLEXITÁSA

CSORBA LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
csorba.laszlo@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A kockázat fogalmának több igen egyszerű és világosnak tűnő meghatározása létezik. Azonban egyik alapján sem lehetséges egy szereplő adott jövőbeni tevékenységéhez egy egzakt kockázati mérőszámot, illetve kockázati mérőszámok egy csoportját hozzárendelni. Bármely tevékenység kockázatának meghatározása meglehetősen bonyolult, nem nélkülözheti a szubjektív elemeket, és mivel a jövőre vonatkozik, mindig hozzávetőleges marad. A hozzávetőlegesség és a szubjektivitás azonban érdemileg csökkenthető, amennyiben a kockázatot a maga komplexitásában kívánjuk megragadni, és ennek megfelelő szakmai protokoll alkalmazásával számszerűsíteni.

Kulcsszavak: kockázat, kockázatvállalás, gazdasági evolúció, gazdasági döntéshozatal

Bevezetés

Akár a biológiai, akár a gazdasági evolúció vonatkozásában kétségtelenül igaz, hogy nem minden szereplői tevékenység van sikerre ítélve. Számos tevékenység megvalósulása vagy éppen azok elmaradása az eredeti szereplői szándékokkal nem összhangban lévő eredményre vezet. Esetleg a tevékenység kivitelezése során járulékos károkat szenved el a szereplő. Mint arra DIAMOND (2010) rámutat, *a problémák jelentős részét a nagyobb tudással rendelkező személyek jobban tudják kezelni*, így őket kevésbé sújtják a negatív következmények. Nagyobb tudás révén könnyebb ugyanis mind elkerülni, kizárni a lehetséges veszélyforrásokat, *uralni a tevékenységet*, mind enyhíteni a „megvalósult veszély” okozta károkat. A problémák egy részénél ugyanakkor csak ez utóbbi jöhet szóba, hiszen például több fertőző betegség, vagy *„véletlen” katasztrófa ugyanúgy sújtja a nagyobb és a kisebb tudással rendelkezőket is*.

„A kockázat nem valami külső tényező, amely elménktől és kultúránktól függetlenül létezik, és azt várja, hogy felmérjük. Az ember azért találta ki a kockázat fogalmát, hogy segítségével megértse az élet veszélyeit és bizonytalanságait és megküzdhesen velük. Noha ezek a veszélyek valóságok, nem létezik valós kockázat vagy objektív kockázat”. (SLOVIC, 1999. 690. o., idézi KAHNEMAN, 2013, 164. o.)

A kockázatok alól nem mentesülhetünk teljes passzivitással, sőt gyakran a passzivitás jelentheti a legnagyobb kockázatot azáltal, hogy tartósan fennmarad, esetleg még fokozódik is a veszélyhelyzet (DIAMOND, 2013). Célszerű tehát, ha a gazdasági szereplők nemcsak számolnak a kockázatokkal, *hanem egyes kockázatokat fel is vállalnak*. Ehhez minden szereplőnek rendelkeznie szükséges egyfajta egészséges „*konstruktív paranoiával*” (DIAMOND, 2013, 212. o.). Ennek a konstruktív paranoiának minden társadalom, minden közösség s annak minden tagja esetében egyéni mintázata alakul ki. Egy ilyen adott mintázat *egyes veszélyforrásokat figyelmen kívül hagy, másokat alul- vagy túlértékel, egyedi módon összekapcsol*. Nyilvánvaló, hogy egyes mintázatok a fennálló környezeti feltételrendszerrel nagyobb, mások kisebb összhangban állnak, s ezáltal – ceteris paribus – egyes szereplők meghatározott időszak alatt nagyobb célmegvalósítási eredményességre képesek. E konstruktív paranoia mintázata szereplőinek megfelelő kialakítása igényli a kockázat fogalmának és jellemzőinek pontos meghatározását.

KNIGHT (1921) nyomán a szakmai érdeklődés arra is fókuszált, hogy a kockázat és a bizonytalanság fogalma egymástól miként különíthető el, miközben a mindennapi életben gyakran éppen együttes használatuk a jellemző. KNIGHT (1921) szerint *a kockázat bekövetkezésének valószínűsége – szemben a bizonytalansággal – viszonylag pontosan meghatározható*, így a szereplőnek lehetősége van biztosítással vagy valamilyen ehhez hasonló fedezeti ügylettel, tevékenység vagy egyéb diverzifikációval a kockázat negatív következményeit kiküszöbölni. MEDVEGYEV (2011) is lényegében ezt az álláspontot osztja, bár megfogalmazásában a „döntési paraméterek” fel nem tárhatósága jelentheti azt is, hogy maguk *a döntési alternatívák sem pontosan meghatározhatók bizonytalanság esetén*. Vagyis a döntéshez szükséges tények nem pontosan meghatározhatók, feltárhatók. *A bizonytalanság egyértelműen egy helyzeti állapotjellemzővé vált, méghozzá egy döntéshelyzetté*. A döntés nyilvánvalóan a jövőre, a jövőben folytatandó tevékenységekre vonatkozik. Amennyiben a szereplő – például egy időgép segítségével – minden lényegeset tudna a döntésével összefüggő jövőbeni tényekről, akkor ugrás-szerű hatékonyságnövekedés mellett képes lenne az önmaga számára legmegfelelőbb döntés meghozatalára jövőbeni tevékenységei vonatkozásában. S bár ilyen módon nyilvánvalóan sokkal inkább képes lenne a választott tevékenységek uralására, kockázati kitettségét más tényezők részéről nem biztos, hogy képes lenne megszüntetni.

Kiváltképp, ha olyan tényezőkről van szó, melyre maga is hatással lesz a választott tevékenységekkel. Így a jövőbeni tevékenységgel érintett szereplők kitüntetett szerephez kerülnek. A jövő, benne az adott szereplővel is csak akkor lehetne „biztos”, ha az érintett szereplők rendre kiszámíthatóan viselkednének.

KNIGHT (1921) a kockázat mértékét vagy *a valószínűségi számítás matematikai módszertana szerint gondolta meghatározhatónak*, vagy statisztikai úton, a múltbeli releváns tények számbavétele alapján. Ebben az értelemben a kockázat nem más, mint matematikai törvényszerűségek összessége, illetve a statisztika által meghatározott esély a szereplő számára nemkívánatos tevékenységi kimenetelekre. Mint arra MEDVEGYEV (2011) is felhívta a figyelmet, a matematikai – valószínűségi számításai – törvényszerűségek, illetve a statisztikai módszerek által történt esélymeghatározás *a nagy számok törvényén alapulnak*, így a kalkulált esély a szereplő számára egyfajta *iránymutatást jelenthet* ugyan relatíve kevészer ismétlődő tevékenységei vonatkozásában, de túlságosan erős marad a „szerencsefaktor” szerepe. A statisztikai tények pedig múltbeli tevékenységekhez kötődnek, melyek többé-kevésbé *eltérő körülmények között valósultak meg*. A Knight-féle kockázatszemléletben lényegében egy nem fejlődő, tudását nem bővítő, releváns kockázati kitettségeinek mértékén változtatni nem képes szereplővel találkozhatunk, aki teljes egészében *a külső-belső körülményei foglyává vált, s egy eleve elrendeltetett világban él*. Ebben a világban minden elrendezett, a kockázatok kezelhetők, megfelelő ráfordítással kiküszöbölhetők, így az elérhető profit is a szokványosnak tekinthető normál profit. A változó, bizonytalanul váló környezet azonban egyeseknek kedvez, másoknak árt. A vállalkozók egy csoportjának tagjai, *az „erősek” képesek a bizonytalan viszonyokat a maguk javára fordítani*, eredményesen „halásznak a zavaros vizekben”, ennek eredményeképp gazdasági profitot realizálhatnak. Az „erő” a nagyobb releváns tudásból, nagyobb releváns kompetenciákból fakad. *Ezért sokkal a bizonytalanság tanulásra, innovációkra* (KNIGHT, 1921).

A kockázatos tevékenység egyes tényjellemezői – következményei, eredményei – előre nem meghatározhatók, feltárhatók, tehát bizonytalanok. Ám ez igaz a nem kockázatos tevékenységekre is. Ez utóbbiaknál azonban egyrészt gyakorlatilag nem létezik a szereplő számára hátrányos kimenet, vagy pedig kizárólag az adott szereplőn múlik a kimenet milyensége. A kockázatos tevékenység tehát az ebben a tekintetben *kiszolgáltatott szereplő* számára az eredményeket kiszámíthatatlanná, bizonytalanul, ugyanakkor bizonyos mértékben *elháríthatatlanul hátrányossá teszi*. *A kockázat tehát maga is bizonytalanságot okoz*. Másrészt *a bizonytalanság is kockázatot gerjeszthet*, hiszen a releváns tények pontos ismerete nélkül meghozott döntés olyan tevékenység folytatását eredményezheti, mely a szereplőt hátrányba hozza.

„*A kockázat fordítottan arányos a tudással*” (FISHER, 1907, 217. o.). Ez a hátrány lehet relatív, amikor a tevékenység hozamai ellensúlyozzák ugyan a hátrányokat, de más szereplőkhöz képest kisebb mértékben. Az *abszolút hátrány elszívódása* KAHNEMAN (2013) szerint még fájóbb, ennek már a lehetőségére is sokkal érzékenyebben reagál a szereplő, hiszen ilyen hátrány elszívódása esetén korábbi időszakokban felhalmozott tartalékai többé-kevésbé megcsappannak.

Egy buddhista kolduló szerzetes – aki nem tudja mit eszik, hol alszik a következő nap – bizonytalan, de alig kockázatos világa kevésbé gyakorol negatív hatást a túlélési jellemzőire, mint egy hasonlóan bizonytalan, de érdemi kockázatokkal terhes világ. A globális felmelegedés mértéke, következményei körül még sok a bizonytalanság, ugyanakkor sok szakértő szerint a mezőgazdaság egyes ágai nagy nyertesei is lehetnek a változásoknak (NORDHAUS, 2013). Az értékpapír-árfolyamok bizonytalansága nem feltétlenül okoz gondot a befektetőknek, de ha mindez például likviditásiánnyal párosul, akkor igen (EASLEY, O'HARA, 2010). *A bizonytalanság, amely nem jár együtt kiküszöbölhetetlen kockázattal, nem veszélyezteti a szereplő megfelelően eredményes célmegvalósítását* (MILLER, 1977; LYONS, 1995). A bizonytalan, de kiküszöbölhető kockázatokkal terhes világ KNIGHT (1921) szerint egy nagyon is élhető és – paradox módon – fejlődő közeg, ahol néhányan gazdasági profitot, míg a szereplők zöme normál profitot képes realizálni.

A kockázat fogalmi szerkezete

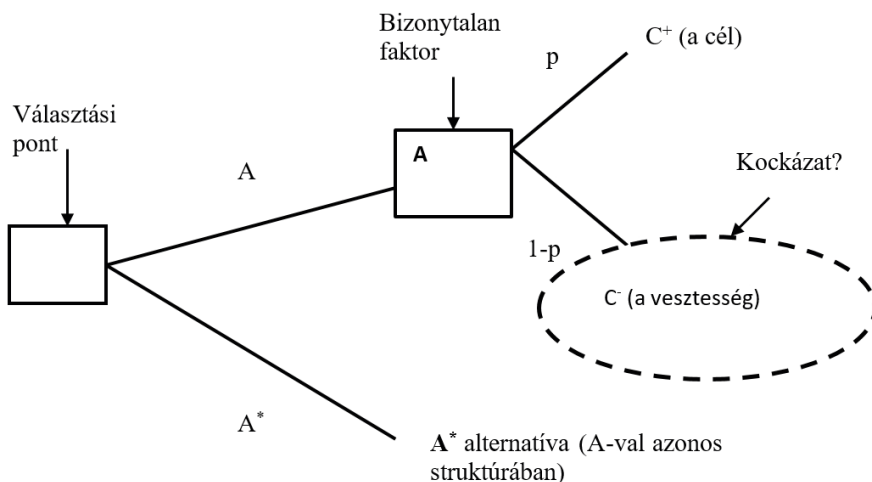
A szereplők számára tehát a kockázat és kezelése nagyobb jelentőséggel bír túlélési jellemzőik vonatkozásában, mint az önmagában vett bizonytalanság. *A tanulás sem önmagában a bizonytalanság, hanem a túlzott kockázatvállalás elleni küzdelem érdekében igazán fontos* (BARNETT, 2004). Ugyanakkor, mint arra TALLARINI (2000) is rámutatott, a gazdasági fejlődés szempontjából nemcsak az egyes tevékenységalternatívák kockázatainak mértéke, hanem az azzal összefüggésben *fennálló és érvényesülő szereplői kockázatelutasítás mértéke is meghatározó*.

Megkerülhetetlen tehát a kockázatra való kiemelt figyelem akkor, ha a szereplők gazdasági döntéseivel és tevékenységeivel, illetve a gazdasági evolúció kérdéskörével foglalkozunk. Nemcsak az a lényeges, hogy milyen kockázati mértékek *valószínűsíthetők*, hanem az is, hogy *a szereplő miként és milyen mértékűnek észlelni ezeket s várható következményeiket*, milyen lehetőségei adódnak arra, hogy a kockázatokat úgy menedzselje, hogy az túlélési jellemzőire kedvező hatás gyakoroljon.

WILSON és DALY (1985) szerint *a versenyképesség és a szereplő kockázatvállalási sajátosságai nagyon komoly mértékben összefüggenek egymással*. BLANKE és szerzőtársai (2011) szerint kiváltképp hosszú távon meghatározó az, hogy egyes szereplők milyen módon képesek menedzselni kockázataikat. CAMPBELL és VICEIRA (2005) matematikai modellel támasztják alá azt, hogy *a rövid és hosszabb távú kockázati hozamok között átváltás érvényesül*. Vagyis nem elég egy adott időpontban vagy rövid távon megfelelő konstruktív paranoiamintázatot megalkotnia a szereplőnek, hiszen ez akár hosszabb távon alá is áshatja pozícióit. A kockázat ezen megközelítései is megfelelően jelzik, mennyire meghatározó a szereplő túlélési jellemzői vonatkozásában az általa vállalt kockázat.

VLEK és STALLEN (1980) is hangsúlyozza, mennyire *sokrétű fogalom* is a kockázaté. A gazdasági döntéshozatal egyik központi kérdése, hogy vajon az adott szereplő számára és szempontjából mi számít elfogadható, vállalható kockázatnak céljai eredményes megvalósítása érdekében, s mi az, ami már nem. A kockázat fogalma meghatározásának egyáltalán akkor van értelme VLEK és STALLEN (1980) szerint, ha egy adott cselekvési helyzet vonatkozásában *legalább két megvalósítható cselekvési alternatíva áll fenn (1. ábra)*. A szereplő szeretné céljait az adott cselekvés által minél eredményesebben megvalósítani, így számára igen fontos, hogy ez melyik alternatíva választásával, kivitelezésével lehetséges leginkább. A kimenetek összehasonlítása mellett meghatározó az is, hogy az egyes kimenetek megvalósulásának milyen esélyei vannak.

1. ábra. A kockázat megjelenésének döntési fája

Forrás: Vlek és Stallen (1980) p. 275.

A közkeletű felfogással szemben, miszerint a kockázat egy cselekvési alternatíva nemkívánatos megvalósulásának a kimenete súlyozva annak bekövetkezési valószínűségével, VLEK és STALLEN (1980) komplexebb megközelítést javasol. Ők hat eltérő meghatározás összességéként látják a kockázat fogalmát.

1. Valóban, egy cselekvési alternatíva *nemkívánatos kimeneteinek összesített valószínűsége* lehet a kockázat.
2. Kockázat azonban *a nemkívánatos kimeneti következmény nagyságrendje* – a lehetséges baj nagysága – is, amely a leggyakrabban pénzben kifejezve, összecszerűen határozódik meg.
3. Kockázat lehet *a nemkívánatos kimenet várható értéke is*, amely a valószínűségével súlyozza a kimenet értékét.
4. A *kimenetek eloszlása*, minden lehetséges kimenet mint következmény együttes számbavétele is értelmezhető kockázatként.
5. A *lehetséges kimenetek ingadozása, változékonysága*, szórása is tekinthető kockázatnak.
6. Az *összes következmény eloszlásának varianciája és a várható értékek közötti lineáris függvényszerű kapcsolat* is lehet kockázat.

PIDGEON (1998) már tanulmányának címében is azt a kérdést állítja középpontba, hogy miért is fontos, hogy a kockázat, a kockázat érzékelése vonatkozásában kutassunk. Egyértelművé teszi, hogy a kockázatra, annak érzékelésére alapvető hatást gyakorol *a szereplő hite, attitűdjei, ítéletei, érzetei ugyanúgy, mint a szélesebb társadalmi és kulturális közeg*, s mindezek alapvetően a kimenetek értékelésén keresztül. Kiemeli: pusztán a cselekvési alternatíva kimeneteinek *független vizsgálata, értékelése nem adja meg az adott kockázat helyes mértékét*. Az adott kimenetet minél teljesebb összefüggérendszerében szükséges vizsgálni, hiszen nem pusztán az a lényeges, hogy mi, hanem az is hogy miként következik be.

Az adott gazdaságra, kultúrára jellemző *kockázati közösségek* – mint például a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás az Egyesült Királyságban – jó szolgálatot tesznek a szereplőknek, csökkentik a bizonytalanságot, enyhítik a kárt szenvedő szereplő elszenvedett hátrányait (PIDGEON, 1998). Azonban az ilyen közösségek tagjai pontosan a rendszer áldásos hatásai következtében szisztematikusan alábecsülik tevékenységeik kockázatát, azaz jelentős mértékben – ahhoz képest, ha kockázati közösségen kívül, a saját felelősségükre tevékenykednének –, túlzottan nagy kockázatot vállalnak, s nemcsak a saját, de más szereplők rovására is. A kockázatok értékelése azonban a szereplő egyéb, adott alternatíva bekövetkezési valószínűségének meghatározásán túli tudásán is múlik. Több releváns infor-

máció birtokában, *jobb módszertannal a szereplő akár szigorúbb értékítéletet is hozhat*. A közösség vezetőinek a felelőssége, hogy különösen az élet, az egészség és a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások vonatkozásában kellő információval, tudással lássák el a közösség tagjait, hogy azok a lehető legkevesebb kockázatot vállalva összességében *a lehető legkevesebb negatív kimenetet valósítsák meg*. A szabályozó személyeknek ennek megfelelően kell szabályokat hozniuk, információkat közléteniük, jelzéseket továbbítaniuk a közösség tagjai felé. Ez természetesen nem mindig könnyű feladat.

PIDGEON (1998, 10. o.) öt bizonyítékkal kívánja alátámasztani azt, hogy *a kockázat érzékelésének* mennyire nem lehet túlbecsülni a jelentőségét. Mind az érzékelésnek, az információk begyűjtésének, mind a döntési folyamatnak *költségei* vannak. Vagyis az érzékelés, illetve a helyes döntések a kockázat vonatkozásában értelemszerűen *költségfüggőek* is. Másrészt a közösség értékelési, érzékelési szempontjai, módszerei normák, szokások, hagyományok formájában jelentős módon *beágyazottak*, ezáltal különböző közösségek azonos problémákat természetszerűen másképp látnak, ítélik meg. Harmadrészt az előző okok miatt eltérő a következmények *érzékelése, értékelése* is. Negyedrészt arról sem szabad megfeledkezni, hogy a leginkább objektív módon eljárni kívánó szakértők is *hibázhatnak*: helytelen adatokból és/vagy helytelen módszertannal helytelen értékelést adhatnak a problémáról. Végül elmondható az is, hogy a közösség tagjai a szakértők által létrehozott releváns tudás révén tudnak előrelépni annak érdekében, hogy olyan tevékenységeket folytassanak, melyek a lehető legbiztosabb módon a lehető legnagyobb hasznot biztosítják számukra.

VLEK és STALLEN (1980) egy nagyon fontos – de nem az érdeklődés középpontjában lévő kérdést – feszeget akkor, amikor a vállalható kockázat elemzése kapcsán különbséget tesz *önként vállalt és rákényszerített kockázat között*. A szerzők megfogalmazása szerint (uo. 279. o.) „*a közösség inkább hajlandó elfogadni 1000-szer nagyobb kockázatot (halál valószínűsége), ha az önkéntes, mint a rákényszerített esetében*”. Mindez arra is utalhat, hogy a szabadon választott cselekvési alternatívát az ahhoz kapcsolódó kockázattal együtt – a szereplő megítélése szerint – könnyebb másik alternatívára módosítani, mint a rákényszerített kockázatot magával hordozót. Az életnek egyébként is természetes velejárója a kockázat, lényegében nincs olyan tevékenység – bármennyire hétköznapi is legyen –, amely ne járna kockázattal. A gazdasági szereplő egy komplex tevékenységkombinációt folytat, amellyel egy *komplex kockázattrendszer* is együtt jár. Ha ezen tevékenységek önkéntesek, a gazdasági szereplő *bármikor könnyebben át tudja rendezni a tevékenységkombinációját* a kockázatokkal együtt. Rákényszerített tevékenységek kockázatától azonban nem

ilyen egyszerű megszabadulni. Annak sok esetben jelentősebb idő- és/vagy költségigénye is van, amely könnyebben eredményezheti azt, hogy a gazdasági szereplő egy kockázatosabb tevékenységkombinációban, kockázatosabb pozícióban ragad.

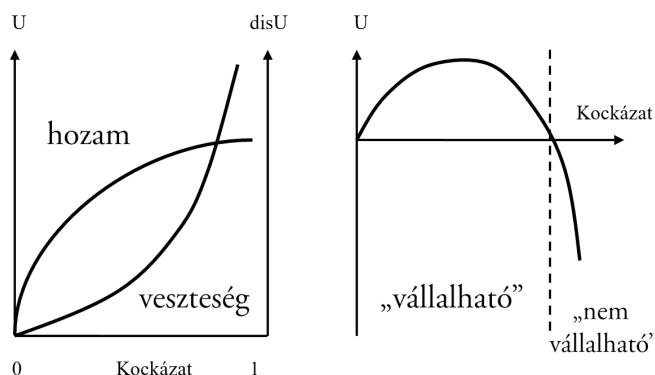
Külön hangsúlyt kell a *rákényszerített kockázatok* esetén helyezni arra – amennyiben nem közvetlenül a szükség a kényszerítő erő, hanem egy másik szereplő, szereplői kör –, hogy a kényszerhez egyértelműen *további mögöttes szankciók* is kapcsolódnak. E szankciók pedig eredendően úgy kerülnek megkonstruálásra, hogy relatíve negatívabb következményt okozzanak azon szereplőknek, akik nem a kényszerű cselekvési alternatívát választják annak lehetséges negatív kimeneteivel együtt.

VLEK és STALLEN (1980) a kockázat megítélése szempontjából 11 kategóriát – ezen belül összesen 32 alkategóriát – tart relevánsnak. Ezek mindegyike befolyással van egyrészt arra, hogy mekkorának értékeli a szóban forgó kockázatot a szereplő – első 7 kategória –, másrészt arra, hogy milyen szívesen, vagy ha úgy tetszik, milyen ellenkezés – mint költségtenyező – mellett hajlandó a kockázatos cselekvési alternatíva végrehajtására vállalkozni.

1. A kockázati kitettség elkerülhetősége;
2. A következmények kontrollálhatósága;
3. A következmények időbeli megoszlása;
4. A következmények térbeli megoszlása;
5. A valószínűségbecslés módszertani összefüggései;
6. A kimenetek értékelésének módszertani összefüggései;
7. A negatív kimenetek egymással való kombinációs hatásmechanizmusa;
8. Az adott cselekvési alternatívával összefüggésben birtokolt tudás;
9. Kockázatvállalási szereplői hajlandóság időbeli és tárgybeli megoszlása;
10. Társadalmi szempontok;
11. Bizalom a szakértői és szabályozói személyekben.

2. ábra.
Cselekvési alternatívák
kockázatai és kimenetei

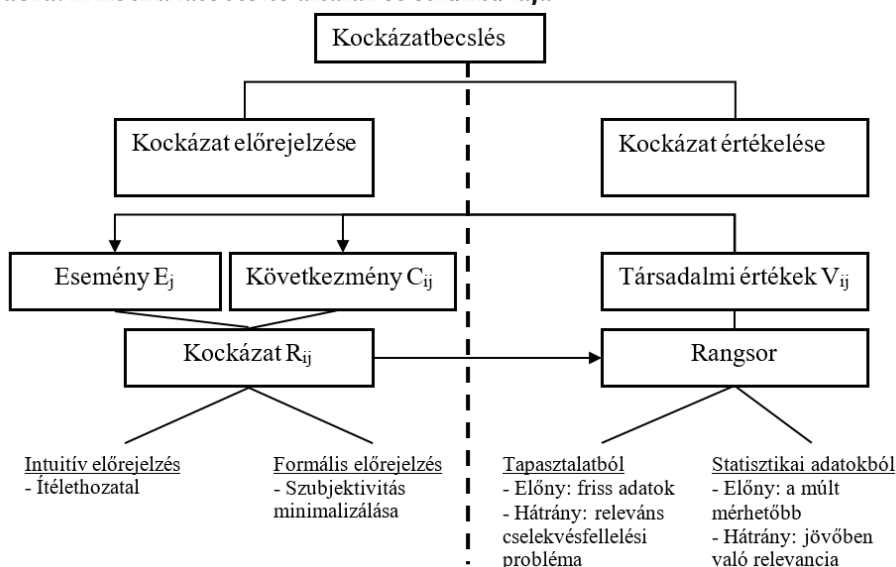
Forrás:
Vlek és Stallen (1980) p. 283

VLEK és STALLEN (1980) nézete szerint csak *szubjektív* lehet egy adott cselekvési helyzet adott alternatívája kockázatának szereplői megítélése. De nem amiatt, hogy a szereplő egyéni intuíciók alapján dönt, hanem azért, mert egyszerűen rendre eltérőek a szereplők adottságai. Valóban, mivel – egyebek mellett – különböznek a *szükségeik* is, így nem lehet egyformán fontos egy adott cselekvés végrehajtása. Ami azonban még lényegesebb, az a releváns szereplői tapasztalat nagysága, minősége. Másrészt a kapcsolódó *információk* nagysága, egyáltalán a tudás nagysága. Harmadrészt más és más *döntési stratégiával* rendelkeznek. A semmiképpen nem vállalható kockázat az, ha a tevékenység általi eredmény várható értéke negatív (2. ábra).

OTWAY és PAHNER (1976) szerint a technológiai fejlődés révén is folyamatosan megkérdőjeleződnek a hagyományos értékek. Ugyanakkor minden technológiai változás veszélyeket is hordoz, kockázatokkal terhes. Bár a statisztika a kockázatot csak kimeneti értékekben, súlyokban és intenzitásokban méri, de még ilyen *szűk keretek között sem lehetséges, hogy minden szereplő ugyanolyan kockázatokkal szembesüljön* egy adott cselekvési alternatíva vonatkozásában. OTWAY és PAHNER (1976) szerint a szereplők egyéni értékrendszere még akkor is eltérő kockázati mértékekhez vezet, ha maximális objektivitásra törekсенek (3. ábra). Ilyesformán helyesebb, ha a kockázat meghatározására szolgáló eljárást minden esetben *becslésnek* nevezzük. A társadalom különböző kockázatokra vonatkozó tapasztalatai a társadalmi értékviszonyokban öltönek testet. Gondoljunk csak a nukleáris energiához való eltérő viszonyra a különböző országokban.

3. ábra. A kockázatbecslés általános struktúrája

Forrás: Otway és Pahner (1976) 124. o.

SITKIN és PABLO (1992) szerint a kockázat fogalmában három kulcsfogalom ötvöződik. A kockázattal összefüggésben leggyakrabban a *bizonytalanság* merül fel. A cselekvési alternatívák számosak, változékonyak, miközben a szereplő bizonytalan az egyes kimenetek mibenléte, illetve maga a tevékenység maradéktalan kontrollálhatósága tekintetében. Másrészt az egyes alternatívák pontos kimeneteleinek *előrejelzése kívánnivalót hagy maga után*, így a választandó cselekvési alternatíva cselekményi környezetének meghatározása sem lehet egyértelmű. Ennek következtében a ténylegesen megvalósuló kimenetek eltérése a várttól nemcsak elégtelen irányban, hanem a másik irányban is a szereplő kockázatát növeli. Harmadrészt a *kimenetek lehetséges nagyságrendje az, ami meghatározó*. A kockázat egy döntési helyzet vonatkozásában tehát ilyesformán az, amikor a várt cselekvési kimenetek tekintetében bizonytalanabb a szereplő, a cselekvés révén elérni kívánt célok megvalósíthatósága nehezebb, vagy a kimenetek között akadnak igen fájdalmasak is.

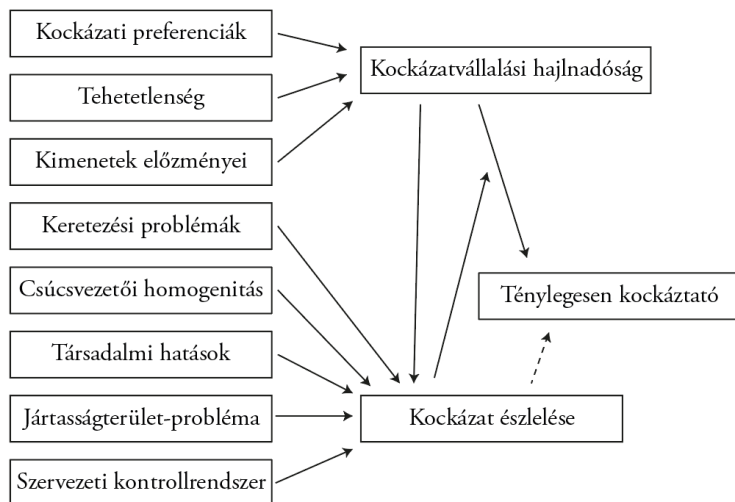
Az, hogy a döntéshozó több vagy kevesebb kockázatot választ-e, három tényezőtől függ (SITKIN és PABLO, 1992):

1. magának a döntéshozónak az egyéni jellemzőitől;
2. a döntéshozó szervezeti környezetének milyenségétől;
3. illetve magának a problémának a jellemzőitől.

Az egyéni jellemzők (1.) tekintetében meghatározóak a döntéshozó kockázati preferenciái, másrészt a kockázat érzékelése – ezen belül a kockázatos helyzet felismerése, a kimeneti valószínűségek előrejelzése, azok tartományának várt nagysága, a kontrollálhatóság mértéke, ezen várakozások konfidenciaintervalluma –, a döntéshozó kockázatvállalási, elutasítási hajlandósága. *A szervezeti környezetben (2.) meghatározó* a többi tag véleménye, értékrendszere, másrészt – és kiemelten – a szervezet vezetésének véleménye, értékrendszere, illetve mindezek homogenitási foka. *A probléma természetével (3.) kapcsolatban meghatározó* lehet a döntéshozó releváns tapasztalatainak nagysága, minősítése.

Így a tapasztalatok révén kialakulhat túlzott *önbizalom* vagy annak hiánya. A tapasztalatok szerint nagyon kevés vagy nagyon sok releváns tapasztalat egyaránt nagyobb kockázatok vállalására sarkallja a szereplőt, míg közepes tapasztalati szint mellett a szereplő visszafogottabban viselkedik. E tekintetben lényeges lehet a kilátáselmélet, illetve a keretezési elmélet is.

4. ábra. A tényleges kockázati magatartás meghatározódása

Forrás:
Sitkin és Pablo
(1992) 72. o.

SITKIN és PABLO (1992) egy modelljükben (4. ábra) össze is foglalták, hogy milyen módon határozódik meg a gazdasági szereplő kockázat melletti döntése.

A kockázat észlelésének, illetve az ezzel összefüggésben korábban szerzett *tapasztalatoknak* különösen nagy jelentősége van SITKIN és PABLO (1992) szerint. Nem elhanyagolható ugyanis, hogy ha korábban szerzett is negatív tapasztalatokat, azok *milyen mértékűek* voltak, illetve hogy *milyen sűrűséggel* jelentkeztek ezen negatív tapasztalatok. Jelentéktelen negatív mértékű korábbi tapasztalások még akkor sem csökkentik a szereplő tényleges jövőbeni kockázatvállalását, ha azok sorozatosan jelentkeztek. Ugyanakkor a nagy elszenvedett csapások még akkor is jelentős befolyást gyakorolnak a szereplő jövőbeni magatartására, ha ezek az intenzív tapasztalások ritkán következtek be. Különösen érdekes – látszólag paradox – az az eset, amikor a korábbi intenzíven negatív tapasztalatok sűrűn jelentkeztek. E sorozatos kudarcélmény úgynevezett *tanult tehetetlenséget* eredményez a szereplőnél, ami nem szélsőségesen kockázatkerülő magatartást eredményez nála, hanem inkább a kockázatokkal, azok vállalásával szembeni *közömbösséget* vagy teljes önszelekciót. Ezzel ellentétben a szórványos és csekély mértékben jelentkezett negatív tapasztalások tipikusan megnövelve a szereplői kísérletező kedvet jelentős kockázatvállalást eredményeznek.

Sokan a *változást gyakran rögtön a kockázattal azonosítják*, holott a változás egyes szereplőknek még akkor is előnyös, ha még nekik sincsenek kiforrott rutinjaik az új környezeti feltételeknek megfelelően (DUTTON, JACKSON, 1987). A szereplői döntéshozóknak fokozott figyelemmel kell lenniük a változásokra, s a „régiben”

megszerzett tudásuk által meghatározott *szakmai protokollok szerint folyamatosan értékelni és kategorizálni szükséges a változó, újonnan létrejött feltételeket, tényezőket*. Gyakran nem sok választja el egymástól a veszélyes változást a lehetőséget teremtő változástól. A megfelelő kategorizálás már félsiker a megfelelő szervezeti válasz vonatkozásában, amely rövid távon hatékonyságot javíthat, hosszabb távon pedig a túlélést szolgálja. A *változások megfelelő kategorizálásának* jelentőségét hangsúlyozta a kockázatkezelés vonatkozásában MARCH és SHAPIRA (1987) is a menedzserek kockázatvállalási sajátosságait vizsgálva. A menedzserek hajlamosak a *pozitív kimenetek valószínűségét növelni*, miközben egyfajta csőlátóként csak részproblémákra koncentrálnak, ugyanakkor jellemzően világosan látják a határt a kockázatvállalás és a hazardírozás között. Ugyanez nem mondható el általában az egyéni szereplőkről, akik kockázatvállalási hajlandósága még ennél is lényegesen szubjektívabb tényezők által határozódik meg, igaz, ott is jórészt következetesen.

A kockázatvállalásra vonatkozó, általuk főbbnek ítélt megközelítéseket (JACKSON és DUTTON 1988, JANIS és MANN 1977, MARCH és SAPHIRA 1987, KAHNEMANN és TWERSKY 1979, SINGH 1986) összefoglalva SITKIN ÉS PABLO (1992) négy csoportot képez *(1. táblázat)* a kockázat vállalására való hajlandóság és a probléma szereplő általi minősítésének szempontjai alapján. A táblázatban is látható annak kifejeződése, hogy *a kilátáselmélet* nem kizárólag abban a helyzetben kerül a szereplő által alkalmazásra, amikor a probléma megítélése inkább negatív, s a kockázatkereső szereplő mindent egy lapra feltéve talán túlzott kockázatot is vállal.

1. táblázat. Létező elméleti modellek összefoglalása és a kockázati magatartás előrejelzése

		Probléma minősítése	
		Pozitív	Negatív
Kockázatvállalási hajlandóság	Kockázat-elutasítás	Kilátáselmélet – elért eredmények megőrzése Veszteség megelőzésének elsőbbsége Előrejelzés: alacsony kockázatú tevékenység folytatása	Kérlelhetetlen fenyegetés Hiper-elővigyázatosság Előrejelzés: alacsony kockázatú tevékenység folytatása
	Kockázatkeresés	A lehetőségek megragadása Előrejelzés: magas kockázatú tevékenység folytatása	Kilátáselmélet – mindent egy lapra feltéves Előrejelzés: magas kockázatú tevékenység folytatása

Forrás: Sitkin és Pablo (1992) 77. o.

A kockázatelutasító szereplő ugyanúgy egyfajta torzított kép alapján hozza meg döntését egy egyébként pozitív helyzetben, talán túlságosan is kerülve a kockázatos tevékenységek választását. A kockázatvállalás megítélése terén tehát SITKIN és PABLO (1992) szerint is nagy szerepe van az egyén szubjektív értékítéleteinek, szempontjainak. Mindezek alapján egy külső szemlélőnek nehéz egyértelműen prognosztizálnia az egyén kockázatvállalási hajlandóságát egy adott helyzetben.

KAHNEMAN (2013) szerint egy nem biztos kimenetelű helyzetben a döntéshozó szereplő *a bizonytalan kilátások egyes jellemzőihez súlyokat rendel*. Ezek a súlyok természetesen valamilyen módon *korrelálnak az egyes kilátási alternatíva kimenetelének megvalósulási valószínűségével*. Rámutat, hogy már von NEUMANN és MORGENSTERN (1944) is felhívta a figyelmet arra, hogy abból komoly gondok, ellentmondások származhatnak, ha *a szereplő nem pontosan a valószínűségeknek megfelelő súlyozást választ*. Márpedig KAHNEMAN (2013) szerint az a ritka, ha a döntéshozó szigorúan tartja magát a valószínűségekhez a súlyok meghatározása során. Az esetek jelentős részében *nem is történik tudatos számítás*, a szereplő egyszerűen intuíciói alapján gyors döntést hoz. Másrészt, amennyiben törekszik is a pontos, a reális döntéshez szükséges súlyok megtalálására és alkalmazására, akkor sem fogja minden változtatás nélkül a valószínűségeket alkalmazni súlyként, mivel *a súlyalkotás folyamatára a szereplőknek külön stratégiájuk van*. E stratégia nem pusztán az egyes szóba jöhető kimenetek mennyiségi és minőségi jellemzőit, illetve bekövetkezési valószínűségét veszi tudatosan figyelembe, hanem kiemelten kezeli még azt is, hogy *a kimenet nagyság miként viszonyul a saját léptékeihez*: céljaihoz, jelenlegi állományaihoz, tartalékaihoz. Másrészt arra is figyel, hogy az adott *kimenet valószínűsége mennyire van közel a két szélsőséges helyzethez*: a teljesen biztoshoz, illetve a teljesen lehetetlenhez. A közel, *majdnem biztos kimenetekhez a szereplők általában jelentősen kisebb súlyokat hajlamosak rendelni*, mint amit a valószínűségek adnának. Ezt nevezi KAHNEMAN (2013) bizonyossági hatásnak. A lehetetlenhez közeli valószínűségeket pedig hajlamosak a szereplők „*érdemükön felül*” (uo. 360. o.) értékelni, azaz a szinte *elhanyagolható valószínűséggel rendelkező kimeneteket túlsúlyozzák*. A szerző szerint ez a *lehetőségességi hatás* miatt alakul így. E két aspektus együttes alkalmazása többféle kombinációt eredményezhet, amelyekhez a szereplő eltérően viszonyul. Eltérően ítéli meg a kockázat mértékét s eltérően a követendő kockázatvállalási vagy elutasítási stratégiát is.

KAHNEMAN (2013) a szóban forgó kombinációs lehetőségeket az alábbi táblázatban (2. táblázat) foglalta össze. Mint látható, a nagy valószínűséggel bekövetkező nyereség esetén az idő – érzése szerint – nem a szereplőnek dolgozik, ezért hogy a nyereség döntő hányadát biztosítsa, hajlandó olyan mértékű engedményre is, amely

matematikailag messze nem lenne indokolt. „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök”. KAHNEMAN (2013) *biztos pernyertes* példája azért is találó, mert követeléseinek részleges feladásával nemcsak időt spórol, de olyan járulékos költségnövelő tényezőket is kiiktat, mint az egészségre, magánéletre káros stressz. A szinte *biztos veszteség* esetén viszont a peres fél igyekszik elkerülni a vereség korábbi realizálódását még akkor is, ha az egy számára előnyös megegyezés keretében jelentősen kisebb, de azonnali veszteséget jelentene. Igyekszik időt nyerni, matematikai alapon *irreális kockázatot* vállal, talán likviditási, tartalékproblémái miatt, talán azért, hogy esélyeit a még rendelkezésre álló időszakban tanulás révén megnövelhesse. „Ki időt nyer, életet nyer” elven alapul a dupla vagy semmi, illetve a mindent egy – későbbi – lapra feltevő stratégia is.

2. táblázat. Az ún. Négyes Mintázat

	NYERESÉGEK	VESZTESÉGEK
NAGY VALÓSZÍNŰSÉG	95%-os esély a 10 ezer dollár nyereseményre Félelem a csalódástól KOCKÁZATKERÜLÉS Előnytelen megegyezés elfogadása	95%-os esély 10 ezer dollár elvesztésére A veszteség elkerülésének reménye KOCKÁZATVÁLLALÁS Előnyös megegyezés elutasítása
KIS VALÓSZÍNŰSÉG	5%-os esély a 10 ezer dollár nyereseményre Nagy nyeresemény reménye KOCKÁZATVÁLLALÁS Előnyös megegyezés elutasítása	5%-os esély 10 ezer dollár elvesztésére Félelem a nagy veszteségtől KOCKÁZATKERÜLÉS Előnytelen megegyezés elfogadása

Forrás: Kahneman (2013, 367. o.)

A *kis valószínűség* esetén sajátosan megfordulnak az előzőekben tárgyalt szereplői pozíciók. A nyeresemény megszerzésének csekély esélye mellett sem fogadja el a fogadó a jelentősen kisebb, de a matematikai várható értéknél sokkal előnyösebb ajánlatot, mert állapota ugrásszerű javításának lehetőségéről egyszerűen *nem tud lemondani*, ugyanakkor ez a túlzott kockázatvállalása nem veszélyezteti a korábban elért eredményeinek megtartását. Emiatt a szituációt gyakran tét nélkülinek, játéknak fogja fel. „Egyszer élünk, bátraké a szerencse!” A csekély valószínűségű jelentős veszteség hatására ugyanakkor irracionálisan kockázatkerülővé válik a szereplő, s akár hajlandó számára igen előnytelen, de lehetséges veszteségét nagy mértékben csökkentő megegyezés elfogadására is. „Kicsiny ellenséget nem jó megvetni” elven alapul „az ágyúval megy verébre” stratégia szerinti túlzott elővigyázatosság.

A *kilátáselmélet* ABDEL-KHALIK (2014) szerint annak ellenére megfelelően magyarázza a szereplői kockázatvállalási hajlandóságot, hogy kritikusai szerint csak laboratóriumi körülmények között működik. Szerinte a fő üzenete az elméletnek az, hogy nem az adott célmegvalósítási eredményességi szintje a meghatározó a szereplő számára, *hanem a változások, különösen azok irányai*. Szeretné elkerülni a *hanyatlást*, ezért állapotától és a választási alternatíváktól függően válik kockázatkerülővé vagy éppen kockázatvállalóvá. Ezek a változások addig hatnak irracionálisnak, míg meg nem ismerjük az egyén döntési szempontrendszerét. Amennyiben a külső-belső körülmények változása azt indokoltá teszi, a szereplő megváltoztatja kockázatvállalási hajlandóságát a kilátáselmélet szerint, de a tanulási folyamatban történt szereplői előrehaladás szerint is. *Eltérő szereplői stratégiák markánsan eltérő kockázatokat jelentenek* (CHUANG, SCHECHTER, 2015). Empirikus adatok szerint a thai földművesek 5 évente vizsgálják felül kockázatvállalási hajlandóságukat meghatározó stratégiájukat, míg *a brit diákok néhány naponta*. Ez utóbbiak környezete s ebben saját pozícióik gyorsabban változnak, ugyanakkor tanulni is gyorsabban képesek kudarcaikból, sikereikből. Rendkívül lényeges, hogy a stratégiaváltáshoz fel kell ismernie a szereplőnek, hogy *új játszma kezdődött* számára, ha nem változtat a stratégiáján, pozíciói hanyatlásnak indulnak, illetve a hanyatlás fokozódhat. *A stabilitás ugyanakkor sok esetben a társadalmi intézmények által is elvárt vagy kikényszerített*.

BYRNES és szerzőtársai (1999) a kockázat meghatározódását négy pillérre építve tartják megfelelőnek:

1. szereplői célok;
2. értékek;
3. lehetőségek;
4. azok lehetséges kimenetei.

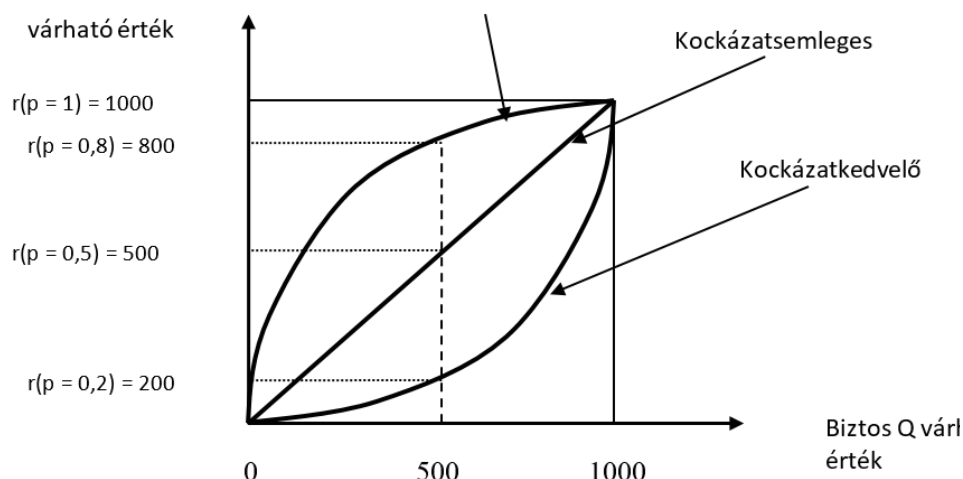
Azonban ugyanazt az adott cselekvési alternatívát a szereplők nem azonosan ítélik meg. Nemcsak azért, mert a cselekvési információkat az emberek különbözőképpen dekódolják eltérő személyiségi jellemzőik, illetve például a *keretezési hatás* miatt, hanem azért is, mert a szereplők képességei is eltérőek. Felkészültségükből, tapasztalataikból adódóan objektíve sem ugyanazzal a kockázattal szembesülnek az adott cselekvési helyzet, alternatíva vonatkozásában. *A felkészültebb szereplő nagyobb mértékben képes ellenőrzése alatt tartani cselekvését*, kisebb az esélye a negatívabb kimeneteknek, s kisebb azok várható negativitási értéke. Az, hogy egy adott cselekvési helyzet vonatkozásában melyik szereplő választja a kívülről kockázatosabbnak ítéltető cselekvési alternatívát, az alapvetően függ a szereplő *kockázati beállítódásától*. Rendszeresen elutasítja-e, kerüli-e a kockázatot, vagy egyenesen keresi a kockázatos

helyzeteket, cselekvéseket. Ugyanakkor a látszólagos kockázati beállítódás maga is következménye más mögöttes tényezőknek: például a nemnek, életkornak vagy a szereplő kulturális közegének – így a jogi környezetnek, társadalmi normáknak is.

SZÁNTÓ és TÓTH (1999) a kockázat és a vele szembeni szereplői attitűd meghatározása vonatkozásában abból indul ki, hogy adott cselekvési alternatíva esetén lehetséges kimenetek saját bekövetkezési valószínűségeinek súlyozott átlaga a cselekvési alternatíva várható jövedelme. Szükségesnek tartják azonban – Elsterhez hasonlóan – a pénz csökkenő határhasznának is a figyelembevételét, ami azt eredményezi, hogy a magasabb várható jövedelem ugyan nagyobb hasznosságot eredményez a szereplő számára, de nem egyenesen arányosan, hanem annál kisebb s folyamatosan csökkenő arány szerint. Ezek szerint elképzelhető, hogy amennyiben Q alternatíva révén szerezhető várható jövedelem kisebb ugyan, mint a nála valamivel nagyobb várható jövedelemmel kecsegtető R alternatíváé, azonban a jövedelem várható haszna mégis Q alternatíva esetén lesz a magasabb, vagyis a közgazdasági értelemben racionális szereplő ezt választja. Tehát *az alacsonyabb várható jövedelemmel bíró alternatíva a pénz csökkenő határhaszna miatt relatív előnyt élvez bizonyos mértékig egy magasabb várható jövedelemmel rendelkező alternatívával szemben*. A gazdasági szereplő ilyen módon történő kalkulációját nevezi Szántó és Tóth kockázatkerülő magatartásnak (SZÁNTÓ, TÓTH, 1999, 33. oldal). A kockázatkerülő döntéshozót azonban ettől eltérően határozza meg a szerzőpáros (5. ábra). Legyen az egyik cselekvési alternatíva, Q várható értéke biztos, azaz kockázat nélkül elérhető, míg a másik alternatíva, R várható értéke a jó kimenet p valószínűsége és a rossz kimenet $(1-p)$ valószínűsége által meghatározott. Tehát egy adott összegű biztos hozammal versenyzik egy meghatározott valószínűséggel elérhető. Kockázatkerülő döntéshozó az, aki mindig a biztos Q alternatívát preferálja, amennyiben annak várható értéke adott p mellett megegyezik a másik, R alternatíváéval. Kockázatsemleges az, aki közömbös adott p és egyező várható értékek mellett a két alternatíva vonatkozásában. Kockázatkedvelő pedig az, aki ilyen helyzetben már a kockázatosnak tekintett R alternatíva mellett dönt.

Az ábrán (5. ábra) is látható, hogy a kockázatkerülő szereplő Q alternatíva 500 biztos értékéhez képest csak akkor érzi közömbösnek az R alternatívát, ha ott a „jó”, 1000 értékű kimenet esélye 0,8, a „rossz”, 0 értékű kimenet esélye 0,2, vagyis az R alternatíva várható értéke így 800 lesz. Egyfajta kockázati felárat számít fel tehát a kockázatkerülő szereplő. Ez természetesen a példabelihez képest lehet alacsonyabb s magasabb, akár $p = 0,999$ is. Kiemelendő, hogy nem az R alternatíva „jó” kimenetének 1000 értéke a kockázatkerülő szereplő számára a kockázati prémium, hanem a biztos Q alternatíva kimenetéhez képesti magasabb várható érték.

5. ábra. A kockázatvállalás és kockázatkerülés

Forrás: Szántó és Tóth (1999. 35. o.) felhasználásával saját szerkesztés

A kockázatsemleges szereplő ugyanakkor beéri az R alternatíva 500 várható értékével is, ami a „jó”, 1000 értékű kimenet $p = 0,5$ valószínűségének felel meg.

A kockázatkedvelő ellenben megelégszik – példánkban – az R alternatíva 200 várható értékével is, ami a „jó” kimenet $p = 0,2$ valószínűsége mellett következhet be.

E modell szerint tehát a kockázatkerülő szereplő nem minden kockázatos R alternatívát veti el az adott biztos összegű Q alternatívának, hanem csak azokat, melyek nem biztosítanak a saját megítélése szerint elégséges kockázati prémiumot. Azaz R várható értéke megfelelő mértékben meg kell, hogy haladja a biztos Q értékét. Ellenben a kockázatvállaló szereplő beéri a biztos Q értékénél kisebb várható értékkel is, igaz, az ilyen R alternatíva választása esetén magasabb hozamot is realizálhat esetlegesen, mint a biztos Q ajánlat.

Az, hogy milyen mértékben távolodik el a kockázatsemleges magatartás 45 fokos egyenesétől lefelé és felfelé a kockázatkedvelők, illetve -kerülők görbéje, az nem csak az adott szereplői kör szubjektív szempontjaitól függ. Jelentős hatást gyakorolnak erre a kockázatvállaláshoz kapcsolódó intézmények, melyek az adott társadalomra, közösségre jellemzők. DIAMOND (2013) szerint ezek annyira jelentősen eltérhetnek egymástól, hogy még a háborús bevetésen lévő katonák között is jelentős különbség mutatkozott olyan, egyébként egymáshoz közelinek tartott kultúrák esetén is, mint az angol, amerikai, francia. A nem kockázatsemleges görbék meghatározódására jelentős hatással vannak a tranzakciós költségek is.

Annak ellenére, hogy KNIGHT (1921) a kockázatokról azt tartotta, hogy azok ismert releváns valószínűségei miatt a szereplőnek lehetősége van a teljes kockázatkezelésre, például biztosítások, fedezeti ügyletek, diverzifikáció által, nyilvánvaló, hogy ezek költségei akkor sem azonosak különböző szereplői közösségek esetén, ha maguk a pénzügyi jellegű konstrukciók azonosak lennének. Ugyanakkor természetszerűen maguk a konstrukciók sem azonosak. Lényeges szerepe van a szereplői tudásnak, s általában a szereplői releváns tartalékoknak is. Eltérő tudás, illetve az ezen kívüli rendelkezésre álló erőforrás-állomány – mint azt láthattuk KAHNEMAN (2013) esetében is – eltérő kockázatvállalási hajlandóságot eredményezhet.

BAIRD és THOMAS (1985) megkísérlik a kockázatra, a kockázatvállalásra vonatkozó elméleteket szintetizálva egy komplex elméleti modell felállítását, amely alapján egyértelművé válhat, hogy a gazdasági szereplő stratégiai döntései során milyen módon érzékeli, értékeli s veszi figyelembe a kockázatot. A szerzőpáros a kockázat hét dimenzióját különbözteti meg (uo. 233. o.), s e dimenziókhoz való szereplői viszonyban általános vonások is érzékelhetők.

1. A *kitettség önkéntessége*: ennek mértéke a remélt hozammal arányos, kevesebb összevethető lehetőség esetén fokozódó önkéntesség figyelhető meg, s természetesen a könnyebben – kisebb erőfeszítéssel, áldozattal – kivitelezhető alternatíva egyben elfogadhatóbb is. A szubjektív szempontok jelentős mértékben érvényesülnek.
2. A *következmények kontrollálhatósága*: a nemkívánatos események, kimenetek még elfogadható szinten féken tarthatóak, vagy éppen ellenkezőleg, a releváns tevékenységek könnyen megzabolázhatatlanná válhatnak.
3. Az *időhöz való viszony*: általában a kívánatos eredmények létrejöttét korábbra várják, a nemkívánatosakat időben későbbre.
4. A *térhez való viszony*: a kedvező kimenetek velünk történnek meg, míg a kedvezőtlenek várhatóan a versenytársakkal, másokkal, máshol.
5. A *kockázatos helyzetre vonatkozó tudás*: a szereplő több információval rendelkezik az elérni kívánt hozadékokról, mint annak lehetséges kockázatairól.
6. A *negatív kimenetek hatásai*: tipikusan inkább várnak nagy valószínűséggel kis veszteséget, mint kis valószínűséggel nagy veszteséget.
7. *Közösség-egyén viszony*: egyes közösségi, szervezeti vagy egyéni normák kedvezhetnek a kockázat elfogadásának.

A kockázat kezelésének három fázisát különböztette meg BAIRD és THOMAS (1985). Az első fázisban *a probléma körüli bizonytalanságot kell elsődlegesen azzal csökkenteni*, hogy megkíséreljük meghatározni a kockázati tényezőket, azok jellemzőit.

Például, ha az időjárás jelentős mértékben befolyásolhatja az adott tevékenységet, célszerű szerepével részletesebben is foglalkozni: milyen mértékű lehet a hatása, milyen lehetőségek megvalósítását engedi meg? Tevékenységünk remélt hozadéka milyen mértékben válhatnak semmivé, valósulhat-e meg esetleg tényleges veszteség? Tudunk-e valamit tenni annak érdekében, hogy tevékenységünket az időjárás esetleges kedvezőtlen alakulása ellenére is uralni legyünk képesek, ezáltal megfelelően megvalósíthassuk céljainkat? Ebben a fázisban különösen meghatározó, hogy az elvileg objektíve meghatározható mértékű kockázatot a szereplő mekkorának érzékeli, egyáltalán érdemesnek tartja-e, hogy vele foglalkozzon.

A második fázis a kockázat előrejelzésének a fázisa. A szereplő megpróbálja feloldani egyrészt a probléma struktúrája körüli bizonytalanságot azzal, hogy tisztázza az egyes kockázati tényezők szerepét, jellemzőit, kapcsolódási pontjait, egymásra való hatását. Erőfeszítéseket szükséges tennie, hogy feltárja az ok-okozati viszonyokat és a képzetbeli döntési fán az összes lehetséges érdemi kimeneti gallyacska megvalósulási valószínűségeit. Másrészt a kimeneti gallyacskákhoz kapcsolódó értékek meghatározása is fontos. Szükséges megállapítani, hogy hol húzódnak a siker és a kudarc értékhatárai, s ehhez miként viszonyulnak a szintén itt meghatározandó egyes kimeneti értékek. Végso soron ekkor kapható arra is válasz, hogy mennyire és milyen módon képes úgy kézben tartani az adott tevékenységet a szereplő, hogy annak az eredménye számára valamilyen mértékű sikerként jelentkezzen, vagyis mi a siker valószínűsége.

A harmadik fázisban a szereplő értékeli. Meghatározott szakmai protokollja szerint véleményt alkot, s dönt az adott, kockázatos tevékenység vonatkozásában. Megvizsgálja, hogy miként illeszkedik stratégiájába az észlelt kockázat, milyen módon és mértékben segíti elő vagy hátráltatja stratégiai céljainak megvalósulását a tevékenység annak sikeressége vagy kudarca esetén. Mérlegeli, hogy vállalja-e a kockázatot stratégiai céljainak megvalósítása érdekében, s ha igen, milyen módon igyekszik azt csökkenteni, fedezni, az esetleges nemkívánatos következményeket kezelni.

Gazdasági szereplő teljesítménye = $f(\text{iparági jellemzők, Stratégia, Kockázat})$

Kockázat $R = f(\text{Stratégia, iparági jellemzők})$

Stratégiai kockázatvállalás $R_s = E_r + I_r + O_r + P_r + DM_r$

Ahol: E_r = általános környezeti kockázati indikátorai:

Gazdaság, kormányzati szabályozás, technológiai változás, kulturális értékek

I_r = iparági kockázati indikátorai:

Normál profit, tőkeintenzitás, iparági életciklus, verseny

O_r = szervezeti kockázati indikátorai:

Szervezeti értékek, szervezeti életciklus, struktúra, ösztönzők, jólét, piaci részesedés, információs rendszer, csoporttagok részvétele a stratégia kialakításában

P_r = probléma kockázati indikátorai:

Visszafordíthatóság és kontrollálhatóság, kimenetek, valószínűségek, kimenetek változékonysága, keretezés

DM_r = döntéshozó kockázati indikátorai

Önbizalom, tudás, hibák, heurisztikák, preferenciák

A stratégia kockázata tehát függ egyrészt magától a *stratégiától*, illetve az *iparági jellemzőktől*. Vagyis amennyiben a stratégia valamilyen összhangban van az iparági jellemzőkkel, illetve maga az iparág is kevésbé kockázatos jellemzőkkel bír, akkor csekély a kockázat mértéke. Míg amennyiben a stratégia nincs összhangban az iparági adottságokkal és/vagy az iparág maga is kockázatosnak számít, úgy jelentős lehet a kockázatmérték. Hogy a stratégia mennyiben tudatosan kockázatvállaló, az függ a *belső és külső környezeti tényezőktől*, illetve *magának a problémának a jellemzőitől*, melynek megoldását a stratégia célul tűzi ki. (BAIRD és THOMAS, 1985. 236–237. o.)

Konklúziók

A kockázat csak tevékenységek és folyamatok esetében értelmezhető, amikor a kimenet nem teljesen egyértelmű, azaz bizonytalan, s az alternatívák közül egyesek nemkívánatosak, kerülendőek. Egyes tevékenységek és folyamatok közvetlen, elsődlegesen célzott eredményét – például egy jószág előállítását vagy egy betegség leküzdését – elvileg „mindenképpen” lehet biztosítani, de hogy azért az érintetteknek milyen „árat” kell fizetniük, az továbbra is kérdéses maradhat. Lehetséges olyan alternatíva, ahol ez az „ár” továbbra is a nemkívánatos, kerülendő kategóriába esik.

Egy adott tevékenységhez vagy folyamathoz nem lehet egy konkrét mutatószámot – például valószínűséget – rendelni abból a célból, hogy annak kockázatát egyértelműen jellemezhessük. Tevékenység esetén elsősorban azért, mert bármely közreműködő személy teljes mértékben való azonosságát nem feltételezhetjük, még akkor sem, ha a tevékenységi környezet azonossága biztosítható lenne. Folyamatok esetén földi körülmények közepette gyakorlatilag nincs olyan természeti, biológiai, kémiai,

fizikai vagy másmilyen folyamat, amely mentes lenne emberi hatásoktól. Nem véletlenül hívják földtörténeti szempontból 1610-től kezdődő jelen korunkat immár anthropocén korszaknak (LEWIS, MASLIN, 2015). Ebből adódóan a tevékenységben részt vevő, arra vagy a folyamatra hatást gyakorló emberek releváns adottságainak különbözősége miatt nem ugyanazok a kimenetek, nem olyan valószínűségekkel valósulhatnak meg, így adott tevékenység, folyamat kockázata akkor is személyfüggő, ha nem foglalkozunk a kockázat észlelésével, értékelésével. *Amennyiben a tevékenységek, illetve folyamatok nagyon is függenek a részt vevő személyek jellemzőitől, úgy a tevékenységek, folyamatok kockázatainak is függeniük kell.*

A szereplő, illetve környezete egyedisége miatt egy tevékenységnek vagy folyamatnak a kockázata *egzakt módon kizárólag az ő viszonylatában konkretizálható*, számszerűsíthető. Hozzávetőlegesen természetesen más hasonló szereplők hasonló környezetben folytatott tevékenysége is iránymutató lehet, de egy az egyben való átvétele súlyosan aggályos lehet. Lehetséges ugyanis, hogy a hasonló szereplők közötti eltérés pontosan a releváns kockázati faktorok terén áll fenn. A tömegtermelés esetének kivételével kellő nagyságú minta hiányában *a nagy számok törvénye így csak nagyon hozzávetőlegesen alkalmazható* a szereplő számára. Sem a korábbi mintából levonható kockázati valószínűségek mint bázis, sem azok jövőbeli „megvalósulása” vonatkozásában nem megbízható.

A gazdasági evolúcióban, csakúgy, mint a biológiai evolúció során, csak az a szereplő válhat megfelelő állapotban túlélővé, amelyet egyrészt *relatív ritkán érhet szélsőségesen negatív következmény*, másrészt „kockázati menedzsmentjéhez” elégségesek megérzései (KAHNEMAN, 2013), továbbá a „kis számok törvényének” alkalmazása. A kis nagyságú minták ugyan általában valóban hajlamosak szélsőséges eredmények produkálására (KAHNEMAN, 2013), de ez egyáltalán nem általános vagy szükségszerű tulajdonságuk. A természetben, de – részben pontosan a természeti folyamatok következményeként – a gazdasági életben is számos ciklus alakul ki, s fejt ki hatását. Ezek egymásra is befolyással vannak. A ciklusok következtében már kis minták alapján is képes lehet a szereplő a számára releváns kockázati valószínűségek kalkulálására, másrészt ezek a valószínűségek más kis nagyságú jövőbeni minta esetén kis tűréshatárral megvalósulnak. Más összefüggésrendszerek is eredményezhetik azt, hogy a kis számok törvénye használhatóvá válik a szereplő számára. Akárhogy is, *amennyiben érvényesül a kis számok törvénye, úgy a szereplőnek valós esélye nyílik kockázatainak eredményes menedzselésére*. Időben eltérő mintavétel esetén ugyanis igen ritka, hogy a nagy számok törvényének alkalmazásához szükséges nagyságú minta összeálljon, azt a szereplő tipikusan fizikailag meg sem érheti.

A szereplő léte, tevékenységei vonatkozásában *kockázat az, amely adott időszaki túlélési valószínűségére és/vagy a túlélési jellemzőire negatív hatással lehet*. A kockázat ilyen értelemben tehát *potenciális evolúciós hátrány*. E hátrány a közvetlen túlélési, illetve a további túlélési esélyeket ronthatja, de ez *a romlás nem biztosan következik be*. A kockázati kitettség növekedését, a romlás lehetséges jeleit azonban a szereplő érzékelheti, érzékelnie kell, hogy *lehetőleg ne szenvedjen evolúciós hátrányt*. Amennyiben a nagy számok törvényéhez szükséges minta létrejöttét, annak eredményeit várna, lehetséges, hogy már akkorra nem is lenne túlélő. *A hanyatlás egyik jele pontosan az, hogy a szereplő tevékenységei vonatkozásában egyre kevésbé érvényesül a „kis számok törvénye”, nem tud érdemben kalkulálni, s ezáltal a szereplő kiszolgáltatottabbá válik*. A másik jel az, hogy a kis számok törvényének helyes alkalmazásával kikalkulált *kockázati valószínűségek a szereplő számára romlanak, illetve a lehetséges negatív kimenetek számára súlyosabbá válnak*. A harmadik fontos jel már valóban a nagy számok törvényének, például a nagy hullámhosszú ciklusok világából érkezik. Tendenciózus módon romlanak egyes, a szereplő számára fontos paraméterek, *illetve sűrűsödnek az egyébként evolúciós szempontból szükségszerűen ritkán jelentkező súlyosan negatív kimenetek, s mindezt értelemszerűen a kedvezőbb kimenetek rovására történik*.

A kockázat szereplői észlelése és az észleltek értékelése, a döntés egyes kockázatok vállalásáról vagy elutasításáról szintén nagyon lényeges a kockázatok szereplői menedzselése szempontjából. A szereplők korrekt észlelését több tényező is eltorzíthatja, akár már nemkívánatos mértékben is (KAHNEMAN, 2013). Téves kockázati ténymegállapítások következtében ismételten veszélybe kerülhet a szereplői túlélés. *A kockázati észlelés is egy tevékenység, ami saját, egyedi kockázattal rendelkezik*. Számos és rendszeres bírálat éri a tipikus szereplői kockázateszlelési tevékenységet, ugyanakkor ezek korábban már bizonyítottak, az evolúció által megmérettettek, s nem találtattak könnyűnek. *Statisztikai, matematikai alapon hibásnak látszanak, de működnek*. Más kérdés, hogy a jelenkor lényegi elemeiben is új környezetben ezek valóban képesek-e segíteni a szereplőket eredményes kockázatmenedzselésükben. Egyes *észlelési technikákat az értékelési technikákhoz hasonlóan a szereplők intézményeik útján átörökítenek*. Az esetleges genetikai átörökítésen túl ez is magyarázza az egyes közösségek vagy akár a nemek közti különbségeket a kockázatok észlelése és értékelése vonatkozásában. Az intézmények szabályozzák ugyanakkor a kockázatkezelési technikákat is, kiváltképp a szervezetek létrehozása, működtetése, a tartalékképzés vagy a diverzifikáció tekintetében.

A diverzifikációs technikának kockázatok minimalizálása érdekében történő alkalmazása megfelelően kifejezi azt, hogy a kockázat KNIGHT (1921) által létrehozott

meghatározása nem általános fogalom. Eszerint ugyanis a kockázati alternatívák valószínűsége ismert, így azok alapján a szereplő némi pótlólagos ráfordítással, biztosítással vagy egyéb módon lényegében kiküszöbölheti a kockázatot, illetve annak negatív következményeit. Az egyéb módok egyikét képezi a portfóliódiverzifikáció, legyen szó akár tevékenységi, akár eszközportfólióról, és még sorolhatnánk. Megfelelő portfólió-összetétel biztosítása révén valóban minimalizálható, akár elméletileg le is nullázható a releváns kockázati mérték. Ennek megvalósításához azonban *nem feltétlenül kell ismerni a releváns kockázati valószínűségeket*. Ehelyett elégséges lehet a portfólióelemek *együttmozgásának, egymáshoz való viszonyának ismerete*. A több lábon állás hagyományos stratégiájához például a mezőgazdaságban elégséges volt annak ismerete, hogy a különböző időjárési jellemzők milyen módon hatnak egy-egy növény termesztésére, s ellentétes hatások esetén már adott is volt a növényportfólió elméleti váza.

A kockázat tehát nem pusztán egy pontos valószínűsége egy negatív kimenetnek, melyet egy pozitív kimenet megfelelő nagyságával – a kockázati prémiummal – ellensúlyozhatunk. A vállalni kényszerült vagy önként vállalt kockázatok valójában a gazdasági evolúcióban túlélésért küzdő szereplő túlélési képességét alapvetően befolyásolják, s egyúttal jelzik is.

Hivatkozások

- ABDEL-KHALIK, A. R. (2014): Prospect Theory predictions in the field: Risk seekers in settings of weak accounting controls; In: Journal of Accounting Literature, 33. 58–84. p.
- BAIRD, I. S. – THOMAS, H. (1985): Toward a Contingency Model of Strategic Risk Taking; In: The Academy of Management Review 10. (2) 230–243.
- BARNETT, R. (2004): Learning for an unknown future; In: Higher Education Research and & Future, 23. (3) 247–260. p.
- BYRNES, J. P. et al. (1999): Gender Differences in Risk Taking: A Meta-Analysis; In: Psychological Bulletin, 125. (3) 367–383. p.
- CAMPBELL, J. Y. – VICEIRA, L. M. [2005]: The term structure of the risk return trade-off; Cambridge, National Bureau of Economic Research, (Working Paper) no. 11119, 54. p.
- DIAMOND, J. (2010): Háborúk, járványok, technikák – A társadalmak fátumai; Budapest, Typotex, 487. p.

- DUTTON, J. E. – JACKSON, S. E. (1987): Categorizing Strategic Issues: Links to Organizational Action; In: The Academy Journal of Management Review, 12. (1) 76–90. p.
- EASLEY, D. – O'HARA, M. (2010): Liquidity and Valuation in an uncertain world; In: Journal of Financial Economics, 97. 1–11. p.
- FISHER, I. (1907): The Rate of Interest; New York, Macmillan, 468. p.
- JACKSON, S. E. – DUTTON, J. E. (1988): Discerning threats and opportunities; Administrative Science Quarterly, 33. p. 370–387. p.
- JANIS, I. L. MANN, L. (1977): Decision making; New York, Free Press, 512. p.
- KAHNEMAN, D. (2013): Gyors és lassú gondolkodás; Budapest, HVG Kiadó, 604. p.
- KAHNEMAN, D. – TVERSKY A. (1979): Prospect theory: An analysis of decision under risk; In: Econometrica, 47. 263–291. p.
- LEWIS, S. L. – MESLIN, M. A. (2015): Defining the Anthropocene; In: Nature, 519. (7542) 171–180. p.
- LYONS, T. J. (1995): Uncertain volatility and the risk-free synthesis of derivatives; In: Applied Mathematical Finance, 2. 117–133. p.
- MARCH, J. G. – SHAPIRA Z. (1987): Managerial Perspective on Risk and Risk Taking; In: Management Science, 33 (11) 1404–1418. p.
- MILLER, E. M. (1977): Risk, Uncertainty and Divergence of Opinion; In: The Journal of Finance, 32. (4) 1151–1168. p.
- MEDVEGYEV, P. (2011): Néhány megjegyzés a kockázat, bizonytalanság, valószínűség kérdéséhez; In: Hitelintézeti Szemle, 10. (4) 314–324. p.
- von NEUMANN, J. – MORGENSTERN, O. (1944): Theory of Games and Economic Behavior; Princeton, Princeton University Press, 766. p.
- NORDHAUS, W. (2013): Climate Casino – Risk, Uncertainty, and Economics for Warming World; New Haven – London, Yale University Press, 392. p.
- OTWAY, H. J. – PAHNER, P. D. (1976): Risk Assessment; In: Futures, 18. (2) 122–134. p.
- PIDGEON, N. (1998): Risk assessment, risk values and social science program: why we do need risk perception research; In: Reliability Engineering and System, 59. 5–15. p.
- SINGH, J. V. (1986): Performance, Slack, and Risk Taking in Organizational Decision Making; In: The Academy of Management Journal, 29. (3) 562–585. p.
- SITKIN, S. M. – PABLO, A. L. (1992): Reconceptualizing the Determinant of Risk Behaviour; In: The Academy of Management Review, 17. (1) 9–38. p.
- SLOVIC, P. (1999): Trust, Emotion, Sex, Politics, and Science: Surveying the Risk-Assessment Battlefield; In: Risk Analysis, 19. (4) 689–701. p.

- SZÁNTÓ, Z. – TÓTH, I. Gy. (1999): Dupla vagy semmi, avagy kockáztassuk-e a talált pénzt? Kísérlet a kockázattal szembeni attitűd mérésére kérdőíves adatfelvételi módszerrel; In: Szociológiai Szemle, 9. (1). 31–68. p.
- TALLARINI, T. D. Jr. (2000): Risk-sensitive real business cycles; In: Journal of Monetary Economics, 45. 507–532. p.
- VLEK, C. – STALLEN, P. J. (1980): Rational and Personal Aspects of Risk; In: Acta Psychologica, 45. 273–300. p.
- WILSON, M. – DALY, M. (1985): Competitiveness, Risk Taking, and Violence: The Young Male Syndrome; In: Ethology and Sociobiology, 6. 59–73. p.

MAGYARORSZÁG VISEGRÁDI ORSZÁGOKKAL FOLYTATOTT ÉLELMISZER-KERESKEDELMÉNEK VIZSGÁLATA AZ EU-CSATLAKOZÁS UTÁN

BOZSIK NORBERT

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
bozsik.norbert@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A dolgozatomban Magyarország Csehországgal, Lengyelországgal és Szlovákiával folytatott élelmiszer-kereskedelmének alakulását vizsgáltam a 2004-től 2015-ig tartó időszakra vonatkozólag. A hazai élelmiszer-külkereskedelem az EU-csatlakozás óta jelentősen növekedett. A visegrádi országokkal folytatott kereskedelem szintén dinamizálódott mind az export, mind az import oldalán, azonban a V3-ak részesedése a teljes élelmiszerexportban – a korábbi növekedéssel ellentétben – 2011 óta folyamatosan és jelentősen csökkent 2015-re. Kedvezőtlen tény az is, hogy a V3-akkal szembeni élelmiszer-egyenlegünk is romlik 2011 óta, sőt 2014-től már deficitet mutat, melynek létrejöttében döntően a Szlovákiával folytatott élelmiszer-kereskedelem alakulása volt a meghatározó. Emellett Magyarországnak a V3-akkal folytatott élelmiszer-külkereskedelmének koncentrációja – mind az export, mind az import tekintetében – gyengének ítéltető. A vizsgálatból megállapítható az a kedvezőtlen tény is – különösen a Lengyelországgal folytatott kereskedelem esetében –, hogy sok esetben egyre inkább alapanyagot exportálunk, és készterméket importálunk. Ezzel külföldön teremtünk munkahelyet, és nem itthon!

Kulcsszavak: hozzáadott érték, élelmiszer-kereskedelem, visegrádi országok, Európai Unió piaca

1. Bevezetés

Az élelmiszeripar jelentős szerepet tölt be a visegrádi országok gazdasági életében. A kedvező természeti adottságaik révén ezek az országok kiváló minőségű élelmiszereket képesek előállítani, melyek a külföldi piacokon is versenyképesek. (Magda, 2008) Az EU-csatlakozás alapján véve pozitív hatás gyakorolt az ágazatra. Ennek eredményeképpen stabilizálódott a termelés, emelkedtek az árak, javult mind az export-, mind az importárak minősége, és nőttek a termelői jövedelmek is. (Csáki és Jámor 2009) Magyarországon az élelmiszeripar termelési értéke 2004 és 2013 között folyóáron mintegy 5 százalékkal növekedett, a volumenváltozás tekintetében azonban 11 százalékos volt a visszaesés. A belföldi értékesítés volumenváltozása még ennél is nagyobb mértékben, 26 százalékkal csökkent. Az élelmiszeripar utóbbi éveinek kedvező teljesítménye alapvetően azonban az export jó teljesítményének köszönhető. (Vidékfejlesztési Minisztérium 2015)

Mind a négy visegrádi ország életében kiemelt jelentőséggel bírnak az egymás közötti kapcsolatok. Függetlenül az EU-tagságtól a visegrádi országok fontos partnerei egymásnak a gazdasági élet minden területén. (Svatos–Smutka 2014) A visegrádi országok agrárkereskedelmét az ezredfordulón alapvetően két lényeges esemény befolyásolta. Egyfelől az Európai Unióval még a 2004-es csatlakozás előtt megkötött Európai Megállapodás keretében életbe lépő kedvezmények és azok továbbfejlesztett változatai, melyek hatására az EU régi tagállamaival folytatott kétoldalú kereskedelmi korlátok jelentősen mérséklődtek. Másrészt pedig maga az EU-tagság, mely az új tagállamok közötti áruforgalom során tette lehetővé a szabad áruforgalmat. (Vásáry et al. 2012) Az EU-csatlakozás eredményeképpen megjelent egységes belső piacon az áruk szabad áramlása következtében törvényszerűen jelentkezett a belső kereskedelmi forgalom bővülése. Ugyanakkor ez a szomszédos országokkal kapcsolatban markánsan, egyúttal rövid időtáv alatt ment végbe, míg a régi EU-tagállamok irányában – a társulási folyamat keretében – hosszabb, fokozatos forgalombővülésre került sor. (Vásáry–Vasa 2015) A magyar agrárkereskedelemnek a csatlakozás után egyre nagyobb része bonyolódik az Európai Unióval, viszont a termékszerkezetre jelentős hatással nem volt az uniós tagság. (Jámor–Vásáry 2014) Mára már az agrár-külkereskedelmi forgalom 84 százalékát az Európai Unió belső piacán bonyolítjuk. A régi tagállamok részesedése 51, az új tagállamoké 33 százalék. (Agrárgazdasági Kutatóintézet 2014)

2. Anyag és Módszer

Az elemzés adatai az Európai Bizottság COMEXT adatbázisából származnak a 2004 és 2015 közötti időszakra vonatkozólag. A folyóáras adatok a főbb élelmiszer-ipari termékcsoportok kereskedelmének értékeit tartalmazzák a partnerországok (Csehország, Lengyelország és Szlovákia) és az EU relációjában. A tanulmányban megjelenő „élelmiszer” kifejezés az élelmiszerekre, élő állatokra, illetve az italok és dohány termékcsoportra vonatkozik.

A dolgozatban megvizsgáltam az egyes országokkal folytatott élelmiszer-kereskedelmi koncentráció alakulását exportra és importra vonatkozólag. A piaci, jelen esetben a kereskedelmi koncentráció mérésére általánosan használt módszer az ún. Herfindahl-Hirschmann index alkalmazása. Az index kiszámításához az egyes export- vagy import-termékcsoportok részesedését négyzetre emeljük, majd összegezzük:

$$HI = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N Z_i^2$$

ahol, Z a termékkategóriát, N a termékkategóriák számát jelenti. A mutató értéke 0 és 1 közé esik attól függően, hogy mennyire koncentrált a piac termékszerkezete. Abban az esetben, ha a mutató értéke magas (egyhez közeli), az azt jelenti, hogy az adott országba irányuló exportunkban néhány termékcsoport részaránya igen magas a többihez képest.

3. Eredmények

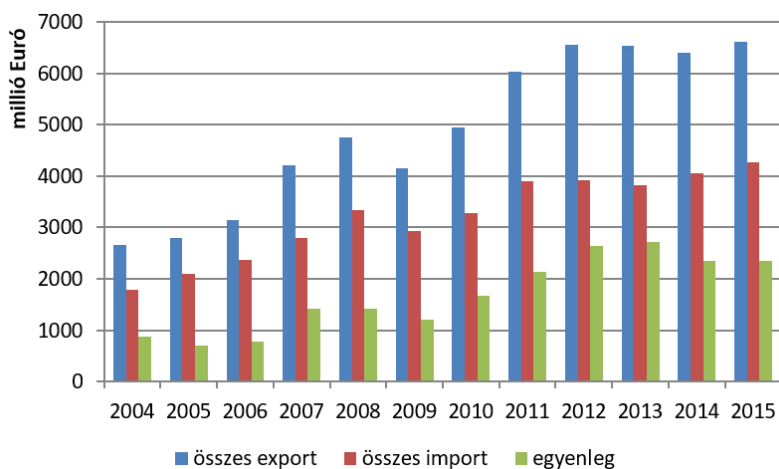
Magyarország gazdasága igen nyitott: a külkereskedelemnek a GDP-hez viszonyított részaránya 90% körüli, ezen belül is az EU-val bonyolítjuk le a kereskedelem döntő részét.

A magyar élelmiszer-külkereskedelem alakulása

A magyar élelmiszer-külkereskedelem az EU-csatlakozás óta mind a kivitel, mind a behozatal tekintetében – a 2009. évet leszámítva – jelentősen növekedett. Míg 2004-ben 2,7 milliárd euró volt az élelmiszerexportunk értéke, addig 2015-re ez az összeg 6,6 millió euróra emelkedett. A növekedés dinamikája azonban 2012-től

megtört, azóta inkább stagnálásról beszélhetünk. Az importoldalón hasonló tendenciát tapasztalhatunk. Az EU-csatlakozás évében még 1,8 milliárd euró volt az élelmiszerimportunk értéke, viszont 2015-ben már több mint 4,2 milliárd euró. Ezek alapján a teljes élelmiszer-külkereskedelmünk egyenlege 880 millió euróról (2004) 2,35 milliárd euróra (2015) emelkedett. Fontos tény az is, hogy az élelmiszer-külkereskedelem 84%-át ma már az Európai Unióval bonyolítjuk le. (1. ábra)

1. ábra: Magyarország élelmiszer-külkereskedelmének alakulása (2004–2015)

Forrás: saját szerkesztés eurostat adatbázis alapján, 2016

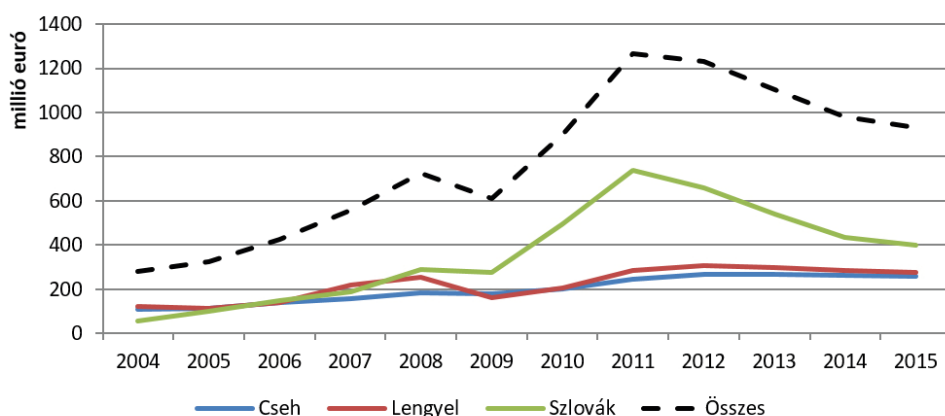
Magyarország egyike azon országoknak, amely képes volt pozitív élelmiszer-kereskedelmi egyenleget fenntartani az EU-csatlakozás óta. (Rajcániová 2012) Ugyanakkor az EU-val bonyolódó agrárkereskedelem sokkal dinamikusabban nőtt, mint Magyarország összes EU-s kereskedelme és mint Magyarország összes agrárkereskedelme. (Hegedűs–Kiss 2014)

Magyarország élelmiszer-kereskedelmének alakulása a visegrádi országokkal

Magyarország élelmiszer-kivitelének értékbeli alakulása Csehországba és Lengyelországba körülbelül hasonló helyzetet mutatott a vizsgált időszakban. Csehországba irányuló élelmiszer-kivitelünk 2,4-szeresére nőtt (106 millió euróról 258 millió euróra), Lengyelországba irányuló pedig 2,3-szeresére (119 millió euróról 273 millió euróra). Ez megfelel a teljes kivitelre vonatkozó átlagnak. Komoly probléma, hogy Csehországhoz (10,5 millió fő) képest a közel négyszer annyi lakosú

Lengyelországba (38,4 millió fő) nagyjából azonos értékű élelmiszert tudunk csak exportálni. Szlovákia ehhez képest kirívó helyzetben van. Míg az EU-csatlakozáskor 548 millió euró értékben exportáltunk élelmiszert Szlovákiába, addig 2015-ben már csak 399 millió euró értékben, úgy, hogy 2011-ben 737 millió euró is volt a kivitel értéke. Hozzáteve, hogy potenciálisan a szlovák piac a legkisebb a lakosság létszámát tekintve (5,4 millió fő) a V3-ak között. A visegrádi országokba irányuló élelmiszerexportunk értékbeli alakulását tehát döntően a szlovák piac határozza meg. (2. ábra)

2. ábra: Magyarország élelmiszerexportjának alakulása a visegrádi országokba (2004–2015)

Forrás: saját szerkesztés eurostat adatbázis alapján, 2016

Ha megnézzük a visegrádi országokba irányuló élelmiszer-kivitelünk részesedését az EU-csatlakozás óta, akkor meglehetősen vegyes képet kapunk. Összességében közel 3,4 százalékpontos növekedés volt tapasztalható (13,48%-ról 16,86%-ra) a 12 év alatt, ugyanakkor a V3-ak aránya a teljes élelmiszerexportban – a korábbi növekedéssel ellentétben – 2011 óta (24,89%) folyamatosan és jelentősen csökkent 2015-re (16,86%). Csehország és Lengyelország részesedése 5-5 százalék alá esett a kezdeti 5,11%, illetve 5,74 %-ról (2004). Drámai változás itt is Szlovákia esetében tapasztalható. Míg 2004-ben még a szlovák piac képviselte a legkisebb részarányt a V3-ak között 2,63%-kal, addig 2015-re ez az érték közel megháromszorozódott (7,24%), úgy, hogy közben 2011-ben Szlovákiába exportáltuk a teljes élelmiszer-kivitel közel 15%-át. (1. táblázat)

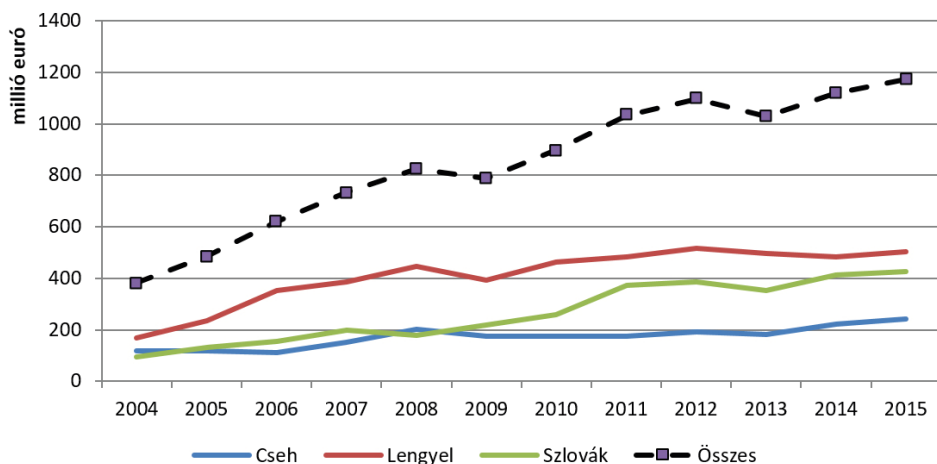
1. táblázat: A visegrádi országok részesedésének alakulása az EU-ba irányuló magyar élelmiszerexportból (%-ban) (2004–2015)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cseh részarány	5,11	5,16	5,69	4,35	4,62	4,96	4,87	4,83	4,78	4,81	4,92	4,68
Lengyel részarány	5,74	5,11	5,76	6,10	6,44	4,53	4,95	5,58	5,53	5,33	5,30	4,95
Szlovák részarány	2,63	4,60	6,04	5,26	7,24	7,71	11,92	14,49	11,87	9,68	8,14	7,24
V3 összes részarány	13,48	14,87	17,49	15,72	18,31	17,21	21,74	24,89	22,19	19,82	18,35	16,86

Forrás: saját számítás eurostat adatbázisból, 2016

Magyarország élelmiszerimportja szintén dinamikus és – az exporttal szemben – igen kiegyenlített növekedést mutatott 2004 és 2015 között. A Csehországból érkező élelmiszerimport értéke több mint duplájára növekedett a vizsgált időszak alatt (118 millió euróról 240 millió euróra). A lengyel élelmiszerimport azonban háromszorosára duzzadt (169 millió euróról 504 millió euróra) ezen időszak alatt! A szlovák import növekedése arányaiban még ennél is nagyobb volt, igaz, jóval kisebb értékről indult (93 millió euróról 427 millió euróra nőtt). (3. ábra)

3. ábra: Magyarország élelmiszerimportjának alakulása a visegrádi országokkal (2004–2015)

Forrás: saját szerkesztés eurostat adatbázis alapján, 2016

A V3-ak közül egyedül Csehország részesedése csökkent a teljes EU-élelmiszerimportunkból: közel két százalékponttal (7,99%-ról 6,03%-ra). Lengyelország és Szlovákia azonban jelentősen növelte az élelmiszer-behozatalát, arányban is. Míg a Lengyelországból érkező importunk 11,4%-ról 12,6%-ra nőtt, addig a Szlovákiából származó behozatal 6,30%-ról 10,7%-ra a vizsgált időszak alatt. Összességében tehát a visegrádi országokból származó élelmiszerimportunk arányaiiban növekedett, és 2015-re megközelítette a 30 százalékot a teljes EU-importunkban. (2. táblázat)

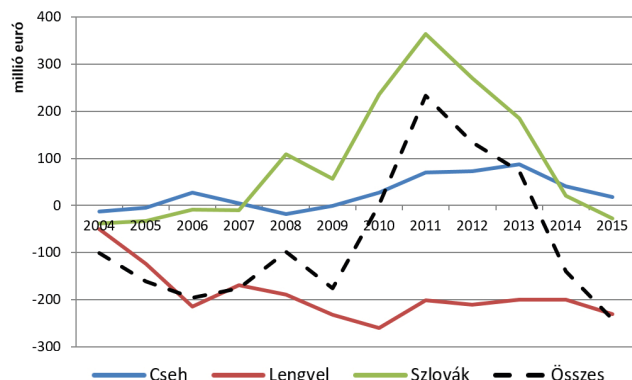
2. táblázat: A visegrádi országok részesedésének alakulása a magyar élelmiszerimportból (%-ban) (2004–2015)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Cseh részarány	7,99	6,16	5,00	5,81	6,43	6,37	5,67	4,82	5,29	5,08	5,85	6,03
Lengyel részarány	11,40	12,37	16,06	14,91	14,22	14,22	15,05	13,28	14,24	13,98	12,75	12,65
Szlovák részarány	6,30	7,02	7,05	7,62	5,69	7,85	8,37	10,2	10,6	9,97	10,9	10,7
V3 összes	25,69	25,54	28,12	28,34	26,34	28,44	29,08	28,31	30,20	29,03	29,52	29,40

Forrás: saját számítás eurostat adatbázisból, 2016

Egyértelműen megállapítható, hogy a visegrádi országokkal folytatott élelmiszer-külkereskedelmünk a teljes élelmiszer-külkereskedelemhez képest negatív képet fest 2004 és 2015 között. A 2010 és 2013 közötti időszakban ugyan pozitív egyenleg alakult ki, viszont 2014-től újra deficitbe fordult az egyenleg, és 2015-re már mínusz 241 milliárd eurós deficitet mutatott. (4. ábra)

4. ábra: Magyarország élelmiszer-külkereskedelmi egyenlege a visegrádi országokkal (2004–2015)

Forrás: saját szerkesztés
eurostat adatbázis alapján,
2016

A 4. ábrából látható, hogy a jelentős szufficit és a későbbi deficit létrejöttében döntően a Szlovákiával folytatott élelmiszer-kereskedelem alakulása volt a meghatározó.

A külkereskedelem termékszerkezete struktúrájának elemzése

Magyarországnak a V3-akkal folytatott élelmiszer-külkereskedelem koncentrációjának értékelésére a Herfindahl–Hirschmann-indexet alkalmaztam. A vizsgált 12 évre vonatkozólag megállapítható, hogy mind az export, mind az import koncentrációja mindhárom ország relációjában gyengének ítéltető. Csupán egyetlen esetben tapasztalható, hogy a HI nagyobb, mint 0,2 (2009-ben a magyar–lengyel import relációjában), minden egyéb esetben a HI értéke 0,1 és 0,2 közé esett. (3. táblázat)

3. táblázat: Magyarország Herfindahl–Hirschmann-indexeinek alakulása a vi-segrádi hármakkal az export- és importforgalomra vonatkozólag

ország	exp-imp	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Csehország	exp	0,149	0,129	0,136	0,112	0,112	0,113	0,112	0,118	0,107	0,105	0,117	0,113
	imp	0,115	0,128	0,157	0,172	0,177	0,147	0,126	0,129	0,14	0,137	0,116	0,106
Lengyelország	exp	0,156	0,173	0,152	0,151	0,182	0,144	0,147	0,138	0,137	0,122	0,117	0,145
	imp	0,146	0,127	0,148	0,165	0,189	0,234	0,148	0,183	0,189	0,169	0,159	0,115
Szlovákia	exp	0,132	0,129	0,151	0,127	0,15	0,13	0,142	0,137	0,137	0,122	0,12	0,122
	imp	0,141	0,138	0,132	0,139	0,135	0,129	0,138	0,161	0,154	0,141	0,131	0,121

Forrás: saját számítás eurostat adatbázisból, 2016

Az alacsony HI érték nem véletlen, hiszen mind a három országgal folytatott külkereskedelem (mind az export, mind az import) termékszerkezete meglehetősen diverzifikált. Az EU-csatlakozás után ugyanis a kereskedelmi akadályok megszűnése és az egyre erősödő verseny a piaci koncentráció gyengülését eredményezte.

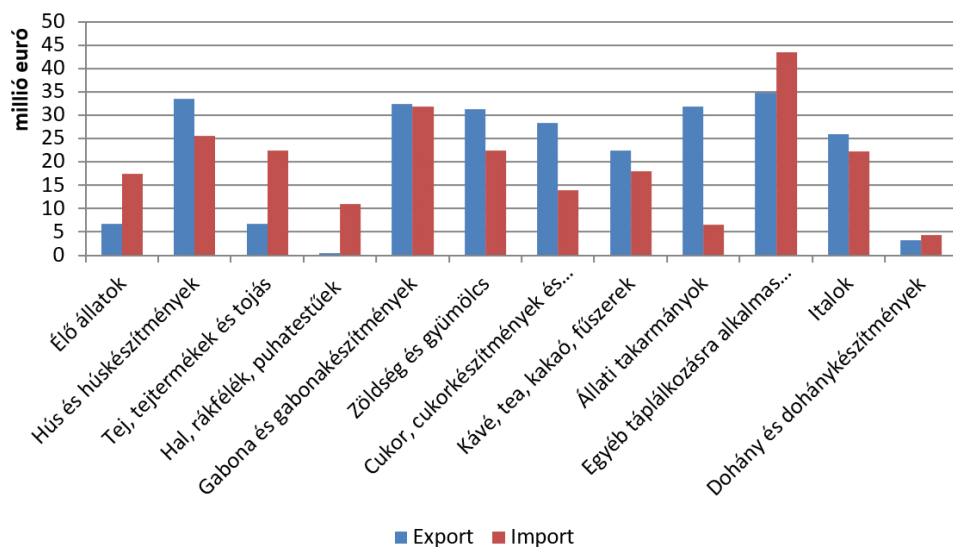
A Csehországgal folytatott élelmiszer-kereskedelem értékelése

A Magyarország–EU élelmiszerexporton belül Csehország részesedése 4,5–5% között mozgott az elmúlt közel tíz évben, és így ez a hetedik legfontosabb exportpiacunk az Európai Unióban. A Csehországba irányuló export értéke 257 millió euró volt 2015-ben, ami az elmúlt években alig változott. A legfontosabb exporttermékeink a cseh piacon a hús, húskészítmények (13%), az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (13,5%), a gabona és gabonakészítmények (12,6%), a zöldség és gyümölcs (12%), illetve a cukor és cukorkészítmények csoportja (11%).

Az EU-n belüli élelmiszer-behozatalunkban Csehország szintén a hetedik helyet foglalja el, mintegy 6 százalékos részesedéssel. A Csehországból származó importunk

239 millió euró (2015), ami stabilan fennmaradt 2008 óta. A behozatal tekintetében kiugróan magas az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények aránya (18,2%), de jelentős a gabona és gabonakészítmények (13,3%), a hús és húskészítmények (10,6%) és a tej, tejtermékek részesedése (9,4%) is. (5. ábra)

5. ábra: Magyarország Csehországgal lebonyolított élelmiszer-külkereskedelme termékcsoportjainak helyzete (2015)

Forrás: eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés, 2016

Bár a Csehországgal bonyolított élelmiszer-kereskedelem egyenlege továbbra is pozitív, azonban vannak kedvezőtlen tendenciák. Az élőállat-exportunk például 2010 után ugrásszerűen emelkedett. Míg az élőállat-kivitel értéke 2010-ben csak 1,8 millió euró volt, addig 2015-re ez az érték már elérte a 6,7 millió eurót. A hús, húskészítmények esetében viszont ezen időszak alatt csökkenés következett be: 35,7 millió euróról 33,4 millió euróra csökkent az export értéke. Vagyis a hozzáadott érték jelentős része így nem itthon keletkezett.

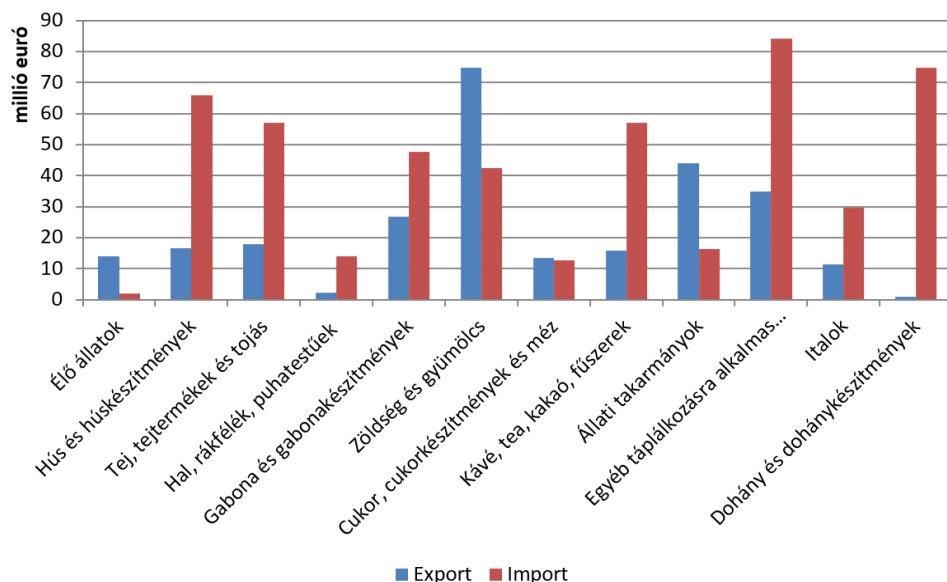
Ahogy arra Jámbor (2011) is rámutatott: a hazai mezőgazdasági alapanyagexport jelentősen növekedett a csatlakozás után, ami komoly strukturális változás, hiszen az alapvetően feldolgozott termékeket exportáló magyar mezőgazdaság az EU-csatlakozás után úgy tűnik, alapvetően alapanyagexport-központú lett.

A Lengyelországgal folytatott élelmiszer-kereskedelem értékelése

A Magyarország-EU élelmiszerexporton belül Lengyelország részesedése 5-5,5% között mozgott az elmúlt időszakban, és ezzel a hatodik legfontosabb exportpiacunk az unión belül. A Lengyelországba irányuló export értéke 272 millió euró volt 2015-ben, ami az elmúlt években alig változott és – Csehországhoz hasonlóan – gyakorlatilag stagnálást mutat. A legfontosabb kiviteli cikkünk a zöldség és gyümölcs termékcsoporthoz, mely a kivitel több mint negyedét adja (27,4%). Jelentős még továbbá az állati takarmányok (16,1%) és az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (12,8%) csoportjának részaránya az exportban.

Az importoldalán megállapítható, hogy Lengyelország részesedése igen magas a magyar élelmiszerimportban, mintegy 12,6 százalékos (2015). A Lengyelországból származó importunk 504 millió euró volt 2015-ben, ami jelentős növekedést mutatott, különösen 2009 óta. A behozatal tekintetében jelentős az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (16,7%), a dohány és dohánytermékek (14,9%), a hús és húskészítmények (13,1%), a kávé, tea, kakaó (11,3%) és a tej, tejtermékek, tojás (11,3%) részaránya. (6. ábra)

6. ábra: Magyarország Lengyelországgal lebonyolított élelmiszer-külkereskedelme termékcsoporthajának helyzete (2015)

Forrás: eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés, 2016

A Lengyelországgal folytatott élelmiszer-kereskedelmünk egyenlege az EU-csatlakozás óta rendre negatív, sőt 2006 óta beállt mintegy 200-230 millió eurós éves deficitre. A Lengyelországgal folytatott élelmiszer-külkereskedelmünk jól rávilágít arra az általánosan kedvezőtlen tényre, hogy egyre inkább alapanyagot exportálunk, és készterméket importálunk. Ezzel külföldön teremtünk munkahelyet, és nem itthon!

Lengyelországgal szemben ugyan jelentős az élőállat-kereskedelmi többletünk (11,8 millió euró), azonban a hús, húskészítmények esetében a deficit 49,4 millió euró volt 2015-ben. Hasonlóan erősen negatív az egyenlegünk a tej, tejtermékek, tojás (-38,9 millió euró); a gabona és gabonakészítmények (- 20,9 millió euró); a kávé, tea, kakaó (-41,2 millió euró), és az általában magas hozzáadott értékű egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (-49,3 millió euró) esetében is. Mégis a dohány, dohánytermékek külkereskedelmi egyenlegében tapasztalhatjuk a legnagyobb különbséget. A 912 ezer eurós kivitelünkkel szemben 74,8 millió a behozatalunk!

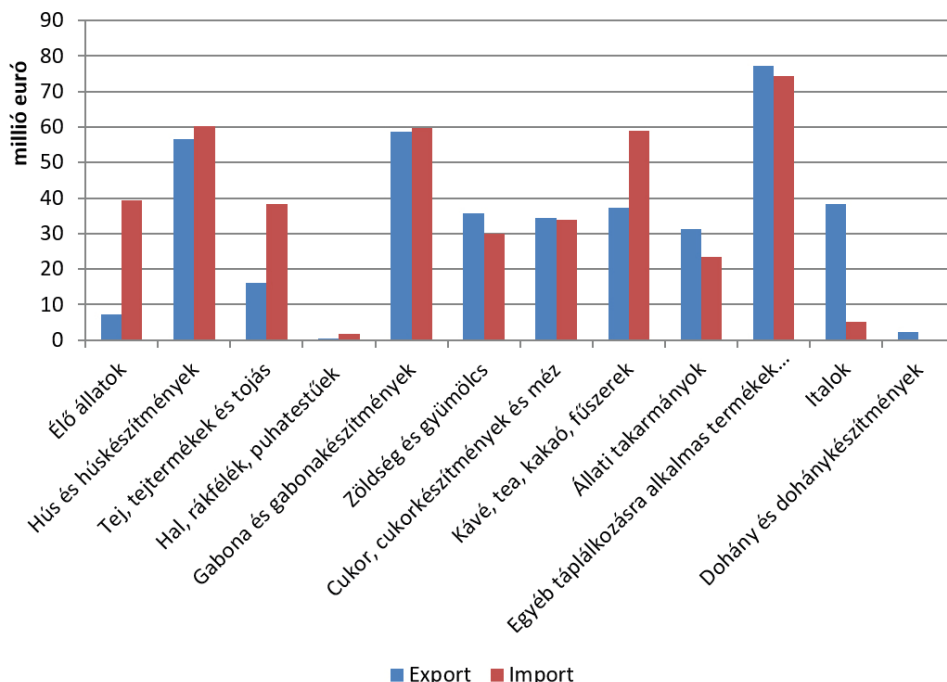
A Szlovákiával folytatott élelmiszer-kereskedelem értékelése

A Szlovákiába irányuló uniós élelmiszerexportunk részaránya drasztikusan csökkent az elmúlt öt évben. Míg 2011-ben 14,5% volt a részesedésünk, addig 2015-re ez az arány 7,24%-ra csökkent. Szlovákia ezzel még mindig az ötödik legfontosabb célpiacunk az EU-n belül. A Szlovákiába irányuló exportunk értéke 395 millió euró volt 2015-ben, ami a 2011. évi 726 millió euróhoz képest igen jelentős visszaesés. A legfontosabb exportcikkünk az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (19,5%), a gabona és gabonakészítmények (14,8%), a hús és húskészítmények (14,3%) csoportja.

A behozatal tekintetében Szlovákia tartósan magas részarányt képviselt az elmúlt öt évben (10%). A Szlovákiából származó élelmiszerimportunk értéke 425 millió euró volt 2015-ben, ami dinamikus növekedést mutatott 2008 óta. A legfontosabb importtermékünk Szlovákiából az egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (17,5%), a hús és húskészítmények (14,2%), a gabona és gabonakészítmények (14 %), illetve a kávé, tea, kakaó (13,8%) termékcsoport. (7. ábra)

A Szlovákiával folytatott pozitív kereskedelmi szaldónk jelentősen romlott 2011 óta, sőt 2015-re negatívra fordult (-29,6 millió euró). A legtöbb termékcsoport tekintetében a külkereskedelmi mérlegünk ugyan nullszaldós, azonban a jelentős élő állat; tej, tejtermékek és kávé, tea, kakaó termékcsoport esetében tapasztalható deficitet az ital termékcsoport szufficitje nem tudta kompenzálni.

7. ábra: Magyarország Szlovákiával lebonyolított élelmiszer-külkereskedelme termékcsoporthajainak helyzete (2015)

Forrás: eurostat adatbázis alapján saját szerkesztés, 2016

4. Konklúzió

A magyar élelmiszer-külkereskedelem az EU-csatlakozás óta mind a kivitel, mind a behozatal tekintetében igen jelentősen növekedett, ez különösen igaz az EU-n belüli kereskedelmünkre. A visegrádi országokkal folytatott élelmiszer kereskedelmünk is erőteljesen dinamizálódott, azonban ennek elemzése egyúttal rámutat a magyar élelmiszeripar és -kereskedelem problémáira is.

Az élelmiszerexportunk eloszlása igen egyenetlen a három visegrádi ország között. Lengyelországba körülbelül azonos értékben tudunk „csak” élelmiszert exportálni, mint a kb. negyedannyi lakosú Csehországba. A Szlovákiába irányuló kivitelünk pedig mintegy másfélszerese a Csehországba vagy a Lengyelországba irányulóknak. A lengyel exportpiacban tehát eddig ki nem használt lehetőségek vannak. Ugyanakkor Lengyelország megtalálta élelmiszerei számára a piacait Magyarországon.

Kedvezőtlen tény az is, hogy míg a visegrádi országokból érkező importunk évről évre stabilan nő 2004 óta, addig az export esetében – a kezdeti növekedést követően – 2011-től jelentős visszaesés tapasztalható, vagyis az élelmiszerexportunk alakulása meglehetősen bizonytalan az egyenletesen növekvő importtal szemben.

A visegrádi országokkal folytatott kereskedelmünk elemzése rámutat arra az igen komoly problémára is, hogy az élelmiszerexportunkban több termékcsoport esetében igen jelentős az alapanyagok részaránya, az importunkban pedig a magas hozzáadott értéket adó élelmiszerek részesedése. Ha ez így marad, akkor Magyarország hosszú távon mezőgazdasági alapanyagok exportőre és kész élelmiszerek importőre lesz. Éppen ezért az előbb említett problémák kezelésére nélkülözhetetlen a hatékony kormányzati beavatkozás.

Hivatkozások

- CSÁKI CSABA – JÁMBOR ATILA (2009): The Diversity of Effects of EU Membership on Agriculture in New Member States. Policy Studies on Rural Transition No. 2009-4. FAO Regional Office for Europe and Central Asia. Budapest.
- EUROSTAT COMEXT. 2016 database online
- HEGEDŰS ZSUZSANNA – KISS JUDIT (2014): The impact of ten years of European Union membership on Hungarian agricultural trade. In: Studies in Agricultural Economics. 87–94.
- JÁMBOR ATILA (2011): Az agrárkereskedelem változása Magyarország és az Európai Unió között a csatlakozás után. Közgazdasági Szemle. (58) 775–791.
- JÁMBOR ATILA – VÁSÁRY MIKLÓS (2014): A magyar agrárkereskedelem tíz évvel a csatlakozás után. Gazdálkodás (58) 237–246.
- MAGDA RÓBERT (2008): A magyarországi természeti erőforrások gazdaságtana és hasznosítása. Mezőgazda Kiadó. Budapest
- RAJCANIOVA, M. (2012): V4 Food Trade and Market Insights: from Economic Theory to Consumer's Reality. (in: Horská E. et al: Food Sciences and Business Studies. Global – Regional – Local Approach). Nitra
- SVATOS, M. – SMUTKA I. 2014. Visegrad countries - agrarian foreign trade development in relation to their total merchandise trade performance. Scientific Journal Warsaw University of Life Sciences – SGGW Problems of World Agriculture volume 14 (XXIX), number 4, 158–172.

- VARGA ÉVA – KRUPPA BERTALAN (2015): Agricultural Trade of Hungary in 2014. Volume XVIII., Issue 3, Research Institute of Agricultural Economics.
- RESEARCH INSTITUTE OF AGRICULTURAL ECONOMICS (2014): Agrárgazdasági Figyelő (Gazdasági folyamatok és statisztikai eredmények) Issue 3, 11.
- VÁSÁRY MIKLÓS – KRÁNITZ LÍVIA – BARANYAI ZSOLT (2012): Versenyképesség a Visegrádi országok agrárkereskedelmében. In: LIV. Georgikon Napok. Keszthely, 531–540.
- VÁSÁRY MIKLÓS – VASA LÁSZLÓ (2015): Agrárkereskedelmi eredmények a tízéves uniós tagság fényében. Külügyi Szemle 14:(1) 117–140.
- MINISTRY OF RURAL DEVELOPMENT 2015. Magyarország közép- és hosszú távú élelmiszeripari fejlesztési stratégiája. 2014–2020.

A TÁRSAS VÁLLALKOZÁSOK GYAKORLATI REFLEXIÓI AZ ÚJ POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYVVEL KAPCSOLATOS VÁLTOZÁSOKRA

ROMÁN RÓBERT

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
roman.robert@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A harmadik társasági törvényt felváltó Polgári törvénykönyv önálló könyvben szabályozza a jogi személyekre vonatkozó rendelkezéseket, és ezen harmadik könyv rendezi normatív struktúrájában a jogi személyek általános szabályait, majd a gazdasági társaságok joganyagát is. A társasági jogi rész szerkezeti felépítését illetően változatlan maradt, hiszen a közös szabályokat követik az egyes társasági formákra vonatkozó rendelkezések. A joganyag tehát az eddigi kétlépcsős rendszerről áttért a háromlépcsős rendszerre, mely a szabályok önismétlését igyekeznek kizárni. A társaságok alapítása során a Ctv. rendelkezései – módosításokat követően – hatályban maradtak, mint ahogyan a cégbejegyzési és változásbejegyzési kérelmek szabályozását biztosító miniszteri rendelet is. A gyakorlati változások előhívói lényegében a korlátozott felelősségű társaságok tekintetében elvárt jegyzett tőke felemelése és a szigorodó cégbírósági gyakorlat, továbbá a kényszersztörlési eljárások mindennapi megjelenése.

Kulcsszavak: társasági jog, társas vállalkozások, vezető tisztségviselő, cégjogi szabályozás, kényszersztörlés

1. Bevezetés

Már a rendszerváltás idején felmerült a gondolat azzal kapcsolatosan, hogy a Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény helyett egy új Ptk.-ban kellene rendezni a magánjog főbb vonulatát. A korábbi Ptk. a bevezető rendelkezéseket követően a személyek joga, a tulajdonjog, a kötelmi jog – benne a kártérítési joggal – és az öröklési jog fejezeteit tartalmazta, melyet a záró rendelkezések követtek.

Az új Ptk. jóval bővebb lett, hiszen a korábban önálló törvényben rendezett családjog integrálásra került, és a családjogi könyvben nyert szabályozást, és ehhez hasonlóan a társasági jog is bekerült ebbe a joganyagba. Szó volt arról is, hogy a munkajogi szabályozás tekintetében legalább az individuális munkajog inkorporálásra kerül – nyilván a közszolgálati jog a kódexen kívül maradt volna –, de erre végül nem került sor, noha a munkajogi szabályozás terén a szerződéses viszonyrendszer háttérére mellőzhetetlen a Ptk. rendelkezéseinek alkalmazhatósága.

Az új Polgári törvénykönyv azonban nem lehet meg Ptké. nélkül, hiszen a jogalkotónak irányt kell mutatni abban a tekintetben, hogy meddig kell a régi, és mikortól az új Polgári törvénykönyv rendelkezéseit alkalmazni. Ezen rendelkezések azonban eltérőek, és attól függenek, hogy melyik belső jogterületről beszélhetünk, hiszen a családjogi normák, a kötelmi jogi szabályok, az öröklés vagy a társasági jog terén nem mindegy, hogy meddig kell a régi, és mikortól az új szabályokat alkalmazni. A szabályozás jellegéből fakadóan nyilvánvalóan lesznek olyan – elsősorban kötelmi jogi – jogviták, melyek kapcsán még évtizedek múlva is a régi Ptk.-t kell alkalmazni.

Az új Ptk. maga után vonta szinte a teljes magyar magánjog átalakítását és részbeni modernizálását. A minta egyrészt a holland Ptk. volt, de nem vitatottan visszanyúltak a kodifikátorok a századforduló joganyagához és a háború előtti magyar szakirodalomhoz, ezzel is megteremtve a magyar magánjog tulajdonképpeni jogfolytonosságát.

2. A jogi személyekkel kapcsolatos rendelkezések a Ptké.-ben

2.1 Általános rendelkezések

A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről szóló 2013. évi CLXXVII. törvény III. fejezete rendelkezik a Ptk. Harmadik könyvéhez kapcsolódó átmeneti rendelkezésekről, melynek 3. pontja a jogi személyek általános szabályaival kapcsolatos rendelkezéseket érinti.

Azon jogi személynek, amelynek a nyilvántartásba vételi eljárása – ideértve a változás bejegyzésére irányuló eljárást, az átalakulást, az egyesülést és a szétválást is – a Ptk. hatálybalépésekor folyamatban van, a 2014. március 14-én alkalmazandó jogszabályoknak kell megfelelnie. Ha a Ptké. az egyes jogiszemély-típusok esetén

eltérően nem rendelkezik, a Ptk. hatálybalépésekor a nyilvántartásba már bejegyzett, valamint a bejegyzés alatt álló jogi személy a Ptk. hatálybalépését követő első létesítőokirat-módosítással egyidejűleg köteles a Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködéséről dönteni, és az erről szóló döntéshozó szervi határozatot is köteles a nyilvántartó bírósághoz benyújtani. A jogi személynek a Ptk. rendelkezéseit a fenti döntéstől, ennek hiányában 2015. március 15-étől kell alkalmaznia, és ezt követően létesítő okirata nem tartalmazhat a Ptk. rendelkezéseivel összhangban nem álló rendelkezést. A Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködés időpontját követően hozott döntéshozó szervi határozatok bírósági felülvizsgálatára a Ptk. rendelkezéseit kell alkalmazni. A Ptk. hatálybalépésekor működő, a Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvényben nevesített állami vállalat, tröszt, egyéb állami gazdálkodó szerv, egyes jogi személyek vállalata, valamint a leányvállalat a 2014. március 14-én hatályos, rá vonatkozó jogszabályok szerint működhet tovább, azonban ilyen típusú jogi személyek nem alapíthatóak. A közös vállalatra a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény (Gt.) 2014. március 14-én hatályos 333. § (7) bekezdését kell alkalmazni.

E kötelezettség nem terheli a Ptk. hatálybalépésekor jogutód nélküli megszűnési eljárás alatt álló jogi személyt, továbbá azt, amely a hatálybalépést követően kerül jogutód nélküli megszűnési eljárás alá, feltéve, hogy a jogi személyt a nyilvántartásból törlik. Ha a jogi személy törlésére nem került sor, és a fentiekben részletezett rá irányadó határidő már eltelt, a jogi személy a továbbműködésével összefüggő kötelezettségeit a megszűnési eljárás jogerős befejezésétől számított harminc napon belül köteles teljesíteni.

A Ptk. 3:35. §-a alkalmazásában a jogi személy szervei által hozott határozat ellen a Ptk. hatálybalépését követően is csak az a tag vagy alapító kérheti a bíróságtól a határozat hatályon kívül helyezését, aki a határozathozatal során szavazati joggal rendelkezett, vagy a határozathozatal tekintetében alapítói jogokat gyakorolhatott. A különleges jogállású, illetve a tagsági, alapítói jogokkal csak részben rendelkező személyek csak az érintettségük esetén és csak annyiban kérhetik a sérelmezett határozat hatályon kívül helyezését, amennyiben az rájuk nézve jogot vagy kötelezettséget állapít meg, ezeket kiterjeszti vagy korlátozza, illetve megszünteti. A keresetindításra vagy a jogi személy határozata ellen benyújtott kereset tárgyában meghozott ítélet elleni felülvizsgálat kezdeményezésére való jogosultságnak, keresetösségi jognak, illetve perbeli legitimációnak a per során folyamatosan, a per befejezéséig – ideértve e rendkívüli jogorvoslatot is – fenn kell állnia. Ha a keresetindítási jogot megalapozó jogviszonyban bekövetkezett változás folytán – a jogutódlás esetét kivéve – a keresetindítási

jog megszűnik, a bíróság a pert megszünteti. Ha a pert a másodfokú bíróság vagy a felülvizsgálat során a Kúria szünteti meg, a másodfokú bíróság, illetve a Kúria az elsőfokú bíróság ítéletét, illetve a jogerős ítéletet végzéssel teljes egészében vagy abban a részében, amelyre a megszüntetés oka fennáll, hatályon kívül helyezi.

A Ptk. 3:37. §-ának alkalmazásában a határozat hatályon kívül helyezését kimondó bírósági ítélet hatálya annak jogerőre emelkedésével áll be. A jogi személy szervei által hozott határozat hatályon kívül helyezésének meghozatalára, visszamenőleges hatállyal történő hatályon kívül helyezésére a Ptk. hatálybalépését követően csak akkor van lehetőség, ha jogszabály a bíróság számára ilyen hatályú határozat meghozatalát lehetővé teszi.

2.2. A gazdasági társaságok, az egyesülés, valamint egyes cégformák

A Ptk. hatálybalépésekor a cégjegyzékbe bejegyzett, valamint bejegyzés alatt álló gazdasági társaság a Ptk. hatálybalépését követő első létesítőokirat-módosítással egyidejűleg köteles a Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködéséről dönteni, és a legfőbb szervi határozatot a cégbírósághoz benyújtani. A gazdasági társaságnak a Ptk. rendelkezéseit ezen döntés időpontjától, ennek hiányában közkereseti társaság és betéti társaság esetén 2015. március 15-étől, korlátolt felelősségű társaság, részvénytársaság és egyesülés esetén 2016. március 15-étől kell alkalmaznia, és ezt követően létesítő okirata nem tartalmazhat a Ptk. rendelkezéseivel összhangban nem álló rendelkezést. A létesítő okiratot a Ptk.-val összefüggésben nem kell módosítani, és erre vonatkozóan társasági határozatot sem kell csatolni, ha annak módosítása csak abból az okból volna szükséges, hogy a létesítő okirat – általános hivatkozásként – a Gt. rendelkezéseire utal. Közkereseti társaság és betéti társaság esetében nincs szükség továbbá a létesítő okirat módosítására kizárólag annak érdekében sem, hogy a létesítő okirat a társaság vezető tisztségviselőjét ügyvezetőként nevesítse. Ha azonban a létesítő okirat egyéb okból módosul, a társaság köteles ezen változást is azon átvezetni. Illeték és közzétételi költségtérítés megfizetése nélkül lehet a cégbírósághoz benyújtani változásbejegyzési kérelmet, feltéve, hogy az ahhoz csatolandó létesítő okirat módosítása kizárólag a Ptk. rendelkezéseire történő igazítás, illetve a Ptk. eltérést engedő szabályainak alkalmazása miatti módosításokat tartalmaz. Ha a cég egyéb cégadatot érintő változást is bejelent, abban az esetben is csak az e cégadat módosítására vonatkozóan egyébként fizetendő illetéket és közzétételi költségtérítést kell fizetni.

A Ptk. hatálybalépésekor bejegyzett vagy bejegyzés alatt álló azon korlátolt felelősségű társaság esetén, amelynek jegyzett tőkéje nem éri el a hárommillió forintot, legkésőbb 2017. március 15-éig köteles a törzstőkéjét megemelni vagy átalakulni, egyesülni azzal, hogy a tőkeemelésről a Ptk. rendelkezéseinek alkalmazásával határozhat. A döntésig a társaságnak a Gt. rendelkezéseit kell alkalmaznia. A társaságnak a döntéssel egyidejűleg kell döntenie a Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködéséről. Mindezek megfelelően irányadóak azon cég esetében is, amelyre jogszabály a korlátolt felelősségű társaságokra vonatkozó rendelkezések alkalmazását írja elő.

A Ptk. hatálybalépését követően nyilvánosan működő részvénytársaság már nem alapítható, nyilvánosan működő részvénytársaság bejegyzése iránti kérelem nem nyújtható be. A Ptk. hatálybalépésekor a cégnyilvántartásba bejegyzett vagy bejegyzés alatt álló olyan nyilvánosan működő részvénytársaság, amelynek részvényei nincsenek bevezetve a Ptk. szerinti tőzsdére, köteles részvényeit 2016. március 15-éig a tőzsdére bevezetni vagy működési formájának megváltoztatásáról, illetve átalakulásáról, egyesüléséről határozni. A Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködés időpontjának napját megelőzően hozott társasági határozatok bírósági felülvizsgálata a Gt. rendelkezéseit kell alkalmazni.

3. Néhány társaságalapítási szabály az új Ptk.-ban

3.1. Általános szabályok

Gazdasági társaság közkereseti társaság, betéti társaság, korlátolt felelősségű társaság vagy részvénytársaság formájában alapítható, tehát maradt a társasági törvényből jól ismert formakényszer, ami nem probléma, az viszont annál inkább, hogy a társasági jogi paletta nem bővült, álláspontom szerint a betéti részvénytársaságokat be kellett volna vezetni nyugat-európai mintára a magyar jogrendszerbe. A gazdasági társaság nevében a gazdasági társaság formájára vonatkozó elnevezést – változatlanul – fel kell tüntetni. Nem érte váratlanul a jogalkalmazást az sem, amikor azt olvashatja, hogy természetes személy egyidejűleg egy gazdasági társaságban lehet a társaság korlátlanul felelős tagja. Kiskorú személy gazdasági társaság korlátlanul felelős tagja nem lehet. Közkereseti társaság, betéti társaság és egyéni cég nem lehet gazdasági társaság korlátlanul felelős tagja. Nyilvánosan működő részvénytársaság kivételével nem lehet gazdasági társaság tagja, aki eltiltás hatálya alatt áll. A bíróságok tehermentesítésének elősegítése érdekében társasági jogi jogvitára a létesítő okiratban

vagy a jogvitában érintett személyek megállapodásában választott bírósági eljárás köthető ki. Társasági jogi jogvitának minősül a gazdasági társaság és a tagja vagy volt tagja közti, a társasági jogviszonyból eredő jogvita, ideértve a társasági szervek által hozott határozatok bírósági felülvizsgálatának kezdeményezését, továbbá a tagok társasági jogviszonyával kapcsolatos, egymással szemben keletkezett jogvitája, valamint a gazdasági társaság és a vezető tisztségviselő vagy felügyelőbizottsági tag közötti, a vezető tisztségviselői vagy a felügyelőbizottsági tagsági jogviszonyból eredő jogvita is ide tartozik.

A gazdasági társaság létesítő okirata – a részvénytársaság és az egyszemélyes korlátolt felelősségű társaság kivételével – a társasági szerződés. A részvénytársaság létesítő okirata az alapszabály, az egyszemélyes korlátolt felelősségű társaságé az alapító okirat. A létesítő okiratot valamennyi alapító tagnak alá kell írnia. A tag helyett a társasági szerződést közokiratba vagy teljes bizonyító erejű magánokiratba foglalt meghatalmazással rendelkező képviselője is aláírhatja. A létesítő okiratot közjegyzői okiratba ügyvéd, illetve valamelyik alapító jogtanácsosa által ellenjegyzett magánokiratba kell foglalni. Ha a társaság székhelye nem azonos a társaság központi ügyintézésének helyével, a létesítő okiratban a központi ügyintézés helyét is meg kell jelölni. A létesítő okiratban a társaság telephelyét és fióktelepét fel kell tüntetni, ha annak a nyilvántartásba való bejegyzését a társaság kéri. Ha jogszabály valamely gazdasági tevékenység gyakorlását hatósági engedélyhez köti, a társaság e tevékenységet a jogerős hatósági engedély alapján kezdheti meg. Jogszabály által képesítéshez kötött tevékenységet a gazdasági társaság akkor végezhet, ha az e tevékenységben személyes közreműködést vállaló tagja vagy a társasággal munkavégzésre irányuló polgári jogi vagy munkajogi jogviszonyban álló legalább egy személy a képesítési követelménynek megfelel. Ha a tag a létesítő okiratban vállalt vagyoni hozzájárulását az előírt időpontig nem szolgáltatja, az ügyvezetés harmincnapos határidő kitűzésével és a jogkövetkezmények feltüntetésével felszólítja a tagot a teljesítésre. A harmincnapos határidő eredménytelen elteltével a vagyoni hozzájárulását nem teljesítő tag tagsági jogviszonya a határidő lejáratát követő nappal megszűnik. A tagsági jogviszony megszűnését az ügyvezetésnek a volt taggal közölnie kell. A vagyoni hozzájárulás teljesítésének elmulasztásával a gazdasági társaságnak okozott kárért a volt tag a szerződésszegéssel okozott károkért való felelősség szabályai szerint felel. Semmis a létesítő okirat olyan rendelkezése, amely a vagyoni hozzájárulás teljesítésének elmulasztása esetére az e törvényben meghatározottnál a tagra nézve enyhébb következményeket ír elő. Nem pénzbeli vagyoni hozzájárulásként követelés is szolgáltatható, ha azt az adós elismerte, vagy az jogerős bírósági határozaton alapul. A tag munkavégzésre, személyes közreműködésre vagy szolgáltatásra irányuló köte-

lezettségvállalása nem lehet nem pénzbeli vagyoni hozzájárulás. Azok a tagok, akik valamely tag nem pénzbeli vagyoni hozzájárulását tudomásuk ellenére a szolgáltatáskori értéket meghaladó értékkel fogadták el, az ebből eredő károkért a nem pénzbeli vagyoni hozzájárulást teljesítővel egyetemlegesen felelnek a társasággal szemben a szerződésszegéssel okozott károkért való felelősség szabályai szerint. A létesítő okiratnak az ezen szabályokkal ellentétes rendelkezése semmis.

3.2 Eltérések a korlátozott felelősségű társaságok esetén

A kft.-k esetében továbbra sem lehet a tagokat nyilvános felhívás útján gyűjteni. A törzsbetét a tag vagyoni hozzájárulása. A tagok törzsbetétei különböző mértékűek lehetnek; az egyes törzsbetétek mértéke nem lehet kevesebb százezer forintnál. Minden tagnak egy törzsbetéte lehet. Itt nem említi – érthetetlen módon – a Ptk. azt, hogy annak tízezerrel maradék nélkül oszthatónak kell lennie, noha ez a szabály már az 1988. évi VI. törvényben is így volt benne. Ha egy törzsbetét szolgáltatására több személy közösen vállal kötelezettséget, a kötelezettséget vállaló személyeket a törzsbetét szolgáltatásának kötelezettsége egyetemlegesen terheli. A törzsbetétek összege a törzstőke, amely nem lehet kevesebb hárommillió forintnál. Ha a társasági szerződés úgy rendelkezik, hogy a nyilvántartásba vételi kérelem benyújtásáig valamelyik tag a pénzbetétenek felénél kisebb összeget köteles befizetni, vagy a társasági szerződés a nyilvántartásba vételi kérelem benyújtásáig be nem fizetett pénzbeli vagyoni hozzájárulás szolgáltatására a társaság nyilvántartásba vételétől számított egy évnél hosszabb határidőt állapít meg, a társaság mindaddig nem fizethet osztalékot a tagoknak, amíg a ki nem fizetett és a tagok törzsbetétére az osztalékfizetés szabályai szerint elszámolt nyereség a tagok által teljesített pénzbeli vagyoni hozzájárulással együtt el nem éri a törzstőke mértékét. Ezen esetben a tagok a még nem teljesített pénzbeli vagyoni hozzájárulásuk összegének erejéig kötelesek helytállni a társaság tartozásaiért. Ha alapításkor a nem pénzbeli vagyoni hozzájárulás értéke eléri vagy meghaladja a törzstőke felét, a nem pénzbeli vagyoni hozzájárulást a nyilvántartásba vételi kérelem benyújtásáig teljes egészében a társaság rendelkezésére kell bocsátani. Ha a nem pénzbeli vagyoni hozzájárulást a társaság alapításakor nem bocsátották teljes egészében a társaság rendelkezésére, a fennmaradó nem pénzbeli vagyoni hozzájárulást a társasági szerződésben meghatározott időpontig kell szolgáltatni. A társasági szerződésnek a nyilvántartásba vételtől számított három évnél hosszabb határidőt megállapító rendelkezése – a három évet meghaladó részében – semmis.

A kft.-k esetében a tag javára történő kifizetések kapcsán az rögzíthető, hogy a társaság saját tőkéjéből a tagok javára, azok tagsági jogviszonyára figyelemmel kifizetést a társaság fennállása során kizárólag a Ptk.-ban meghatározott esetekben és – a törzstőke leszállításának esetét kivéve – az előző üzleti évi adózott eredménnyel kiegészített szabad eredménytartalékból teljesíthet. Nem kerülhet sor kifizetésre, ha a társaság helyesbített saját tőkéje nem éri el vagy a kifizetés következtében nem érné el a társaság törzstőkéjét, továbbá ha a kifizetés veszélyeztetné a társaság fizetőképességét. A pénzbeli és a nem pénzbeli vagyoni értékű juttatás egyaránt kifizetésnek minősül. Azokat a kifizetéseket, amelyeket a fenti rendelkezések ellenére teljesítettek, a társaság részére vissza kell fizetni. Mindezeket megfelelően alkalmazni kell abban az esetben is, ha a tag nem a tagsági jogviszonyára tekintettel részesül kifizetésben. A tagot a társaságnak a tag javára történő kifizetések céljából felosztható és a taggyűlés által felosztani rendelt saját tőkéjéből a törzsbetétek arányában meghatározott összeg – az osztalék – illeti meg. Osztalékra az a tag jogosult, aki az osztalékfizetésről szóló döntés meghozatalának időpontjában a társasággal szemben a tagsági jogok gyakorlására jogosult. A tag osztalékra a már teljesített vagyoni hozzájárulása arányában jogosult. A taggyűlés az osztalékfizetésről a beszámoló elfogadásával egyidejűleg határoz. A taggyűlés két, egymást követő beszámoló elfogadása közötti időszakban osztalékkelőleg fizetéséről határozhat, ha közbenső mérleg alapján megállapítható, hogy a társaság rendelkezik osztalék fizetéséhez szükséges fedezettel, továbbá a kifizetés nem haladja meg a közbenső mérlegben kimutatott adózott eredménnyel kiegészített szabad eredménytartalék összegét, és a társaságnak a helyesbített saját tőkéje a kifizetés folytán nem csökken a törzstőke összege alá. Osztalékkelőleg fizetésére az ügyvezető tesz javaslatot. Ha a társaságnál felügyelőbizottság működik, az ügyvezető javaslatához a felügyelőbizottság jóváhagyása szükséges. Ha az osztalékkelőleg kifizetését követően elkészülő éves beszámolóból az állapítható meg, hogy osztalékfizetésre nincs lehetőség, az osztalékkelőleget a tagok kötelesek visszafizetni. Semmis a társasági szerződés olyan kikötése, amely a társaság által teljesített kifizetésekre a fentiekben foglaltaknál a tagokra nézve kedvezőbb szabályokat állapít meg.

4. Tag, vezető tisztségviselő eltiltása

Az új Ptk. hatályba lépésével egyidejűleg kiegészült a cégnyilvánosságról, bírósági cégeljárásról és végelszámolásról szóló 2016. V. törvény I. fejezet egy 7. címmel, mely szerint a cégbíróság eltiltja azt a személyt, akinek felelősségét a felszámolási vagy kényszersztörlési eljárás során ki nem elégített hitelezői követelésért a bíróság

jogerősen megállapította, és a jogerős bírósági határozat szerinti fizetési kötelezettségét nem teljesítette, valamint aki a gazdasági társaság tartozásáért való korlátlan tagi helytállási kötelezettségének nem tett eleget, vagy akivel mint vezető tisztségviselővel szemben a cégbíróság pénzbírságot szabott ki, és a jogerős határozat szerinti fizetési kötelezettségét nem teljesítette, feltéve hogy a vele szembeni végrehajtás eredménytelen volt. Az eltiltásnak az a szankciója, hogy az eltiltott személy nem szerezhet gazdasági társaságban többségi befolyást, nem válhat gazdasági társaság korlátlanul felelős tagjává, egyéni cég tagjává, továbbá nem lehet cég vezető tisztségviselője (képviselője). A fentiek alkalmazásában eredménytelennek minősül a végrehajtás, ha a bírósági végrehajtásról szóló törvényben meghatározott végrehajtói letiltás, illetve hatósági átutalási megbízás nem vezet eredményre, és az adósnak nincs a bírósági végrehajtásról szóló törvény alapján lefoglalható vagyontárgya. A cégbíróság a végrehajtó, illetve a végrehajtást foganatosító egyéb hatóság (bíróság) elektronikus értesítése, illetve elektronikusan megküldött foglalási jegyzőkönyv alapján hivatalból meghozott végzésével eltiltja az érintett személyt.

Ha a cég cégjegyzékből történő törlésére kényszertörlési eljárásban kerül sor, a cégbíróság – csak cégtörvényben meghatározott kivétellel – eltiltja azt a személyt, aki a kényszertörlési eljárás megindításának időpontjában vagy az azt megelőző évben vezető tisztségviselő, korlátlanul felelős tag, korlátolt tagi felelősséggel működő gazdasági társaságban többségi befolyással rendelkező tag volt. Az eltiltott személy a cég jogerős törlését követő öt évig nem szerezhet gazdasági társaságban többségi befolyást, nem válhat gazdasági társaság korlátlanul felelős tagjává, egyéni cég tagjává, továbbá nem lehet cég vezető tisztségviselője. Ezen szabályt kell megfelelően alkalmazni, ha a cég törlésére felszámolási eljárásban történő megszüntetést követően kerül sor, azonban a felszámolási eljárást kényszertörlési eljárás előzte meg.

Az eltiltás időbeli hatálya az eltiltást kimondó határozat jogerőre emelkedése napjától számított öt év. Az érintett cég cégjegyzék adatai között az eltiltásra vonatkozó tényeket a jogerőre emelkedés napjától kell feltüntetni. Ha ugyanazon személyt több cég vonatkozásában is eltiltják, az eltiltás időbeli hatálya az utolsó eltiltás kezdő időpontjához igazodik. Az eltiltás hatálya alatt az eltiltás kezdetének napján már fennálló tagsági befolyás mértéke vagyoni szolgáltatás ellenében történő átruházással, ajándékozással nem növelhető – kivéve, ha az így létrejövő befolyás nem éri el a többségi befolyás mértékét –, tilalom alá eső befolyás újonnan nem szerezhető. Vezető tisztségviselő eltiltása esetén, ha a vezető tisztségviselő az eltiltást kimondó határozat meghozatalának a napján az érintett cég bejegyzett képviselője, a cégbíróság – az eltiltásra vonatkozó tények feltüntetése mellett – a vezető tisztségviselőt

egyben törli a cégjegyzékből. Az eltiltás hatálya alatt álló vezető tisztségviselőt a cégbíróság automatikus végzéssel törli mindazon cég fennálló cégjegyzékadatai közül, ahol mint vezető tisztségviselő szerepel. Az eltiltás tényének, kezdetének és végének cégjegyzékbe történő bejegyzésére ebben az esetben már nem kerül sor. Ha a további érintett cég székhelye más cégbíróság illetékességi területén van, a cégbíróság elektronikus úton hívja fel az illetékes cégbíróságot a vezető tisztségviselő automatikus végzéssel történő törlésére. A vezető tisztségviselő e bekezdés szerinti törlésével szemben fellebbezésnek és felülvizsgálatnak van helye. Ha a vezető tisztségviselő cégjegyzékből való törlésével a cégjegyzékbe bejegyzett vezető tisztségviselők száma az adott cégformára vonatkozó szabályok szerint előírt mérték alá csökken, vagy a cégnek nem marad vezető tisztségviselője, a cégbíróság a törléssel egyidejűleg felhívja a céget, hogy hatvan napon belül jelentse be az új vezető tisztségviselő személyét. Ha a cég ennek nem tesz eleget, a cégbíróság hivatalból törvényességi felügyeleti eljárást folytat le azzal, hogy figyelmeztetés alkalmazására nem kerül sor. Ha olyan személy eltiltását kell feltüntetni a cégnyilvántartásban, aki ugyanazon cég vonatkozásában már eltiltás hatálya alatt áll, a cégbíróság az újabb eltiltás cégjegyzékbe történő bejegyzését mellőzi. Az eltiltásra vonatkozó tények feltüntetésének nem akadályá, hogy az érintett cég vagy az eltiltással érintett személy a cégjegyzékből az eltiltást megelőzően törlésre került. A fentiek körében vezető tisztségviselő alatt a cég által megválasztott végelszámolót is érteni kell.

5. A kényszersztörlés – az indokolás tükrében

A Ctv. megszüntette a kényszer-végelszámolás intézményét. Helyette – speciális törvényességi felügyeleti eljárásként – az ún. kényszersztörlési eljárás került bevezetésre. A törvényi eljárási szabály felülvizsgálata kettős célt szolgált. Egyrészt az új eljárási rend megszüntette a felesleges bírósági eljárásokat (hiszen a kényszer-végelszámolási eljárások általában nem vezettek eredményre, felszámolási eljárás elrendelésére került sor), másrészt lehetőséget biztosít arra, hogy a cégjegyzéket terhelő, ténylegesen nem működő, kiüresített cégek a cégjegyzékből gyorsan kivezethetők legyenek. Az eljárás központi eleme, hogy a kényszersztörlés alá került cégek vagyona felmérésére – a cégközlönybeli közzététel folyamánként érkező érdeklelt bejelentéseken túl – a cégbíróság köteles és jogosult. Kiemelt érdek fűződik ahhoz, hogy a megszüntetésre kerülő cégek vagyona a lehető legteljesebb körben felmérésre kerüljön, hiszen ellenkező esetben pótlólagos eljárásokra (vagyonrendezésre) kerülhet sor, amely ismételten költséget és munkaterhet generál. A jelenleg hatályos

szabályok annyit rögzítenek, hogy az adatszolgáltatást teljesítő szervek soron kívül és térítésmentesen szolgáltatnak adatot a kényszersztörlesztés alatt álló cég vagyona vonatkozásán, azonban az információáramlás ebből következően főleg papíralapon történik. Elektronikus lekérdezésre vonatkozó előírást kizárólag az ingatlan-nyilvántartás tekintetében tartalmaz a törvény, azonban a gyakorlati tapasztalatok nem kedvezőek.

A módosítás immáron elektronikus útra tereli a cégbíróság által lefolytatandó vagyonfelmérés módját. Ez több előnnyel jár. Egyrészt jelentős hatékonyságnövelés valósítható meg, másrészt jelentősen gyorsítható az eljárás, és nem utolsósorban jelentős költségmegtakarítással jár. A cégbíróság gyakorlatilag egy elektronikus üzenet „elkészítésével” valamennyi, a cég vagyona tekintetében érdemi információval rendelkező szervezetet képes elérni.

A vagyonfelmérésben részt vevő szervezetek számára sem jelenthet az elektronikus kommunikáció problémát. A hatóságok már jelenleg is alkalmaznak/alkalmazhatnak elektronikus kommunikációt eljárásaikban; a közjegyzők, végrehajtók évek óta rendelkeznek hivatali elektronikus aláírással. Az adatszolgáltatás tartalma tekintetében a törvény nem közhiteles igazolás küldését várja el a megkeresett szervezetektől, hanem a vagyona vonatkozó adatszolgáltatást, vagyis például a földhivatalok megkeresése esetén helyrajzi szám közlését tulajdoni lap megküldése nélkül.

Amennyiben a vagyonfelmérés és a bejelentések adatai alapján az eljárásban szükség van a vagyona vonatkozó, közhiteles nyilvántartásból származó igazolásra, adó- és értékbizonyítványra, a cégbíróság intézkedik azok beszerzése iránt. A kényszersztörlesztési eljárás lezárásáról szóló végzésben új elemként a cégbíróság feltünteti a bejelentett követelések jogosultjait, a feltárt vagyont, valamint a bejelentett követelések teljes összegét is.

A vagyon hatékonyabb feltárása eredményeként az eljárás lezárására is megalapozottabban kerülhet sor. A módosítás csupán a szükséges módosításokat vezeti át az eljárás lezárásának szabályain. A hatályos szabályozásban rögzített esetek továbbra is fennmaradnak: a) nincs követelés, nincs vagyon; b) van követelés, nincs vagyon, vagy nincs a felszámolási eljáráshoz elegendő vagyon; c) van követelés, és van a felszámolási eljáráshoz elegendő vagyon; d) van követelés, vagyon vélhetően fedezetelvonó ügylet miatt nincs; e) nincs követelés, van vagyon.

A fenti eseteket bővíti a módosítás azzal, ha a cég bírósági peres vagy nem peres eljárásban érdekelt fél. A törvény változtat azon az esetkörön, ha a cégnek munkavállalója van, de egyébként nem elegendő a vagyona egy felszámolási eljárás lefolytatására.

A korábbi rendszerben ebben az esetben felszámolási eljárás indult, amelyben a felszámoló feladata az egyszerűsített felszámolás lebonyolítása, és a Bérgarancia Alapból történő támogatás igénylése. E rendszeren változtat a törvény, kimondva azt, hogy kényszertörlési eljárásban, ha munkavállalói igénybejelentés történik (bérkövetelés vagy a munkáltató jogutód nélkül megszűnésével összefüggésben okiratok kiadása), és a felszámolási eljárás kezdeményezéséhez szükséges feltételek egyébként nem állnak fenn, a munkavállalókkal kapcsolatos feladatokat a felszámoló névjegyzékből kirendelt felszámoló látja el, előre meghatározott díjazás ellenében. Abban az esetben, ha van követelés, de vagyon hiányában a kényszertörlési eljárás lezárásra, a cég törlésre kerül, a cégbíróság – a későbbi igényérvényesítés megkönnyítése érdekében – a végzésében a követelésekre és a vagyonra vonatkozó legfontosabb információkat rögzíti. A vagyonfelmérés hatékonyságának növelésével a Ctv. immár tartalmazza azokat a szempontokat is, amelyek alapján a cégbíróság joggal következtethet arra, hogy a cégnek azért nincs vagyona, mert azt csalárd módon kivonták. A törvény külön nem mondja ki az új Ptk.-ból (illetve a hatályos jogból is) következő elemet, vagyis ha a céget a cégbíróság kényszertörlési eljárásban törölte a cégjegyzékből, a cég tartozásaiért a tag a cég jogutód nélküli megszűnésének szabályai szerint felel. Vagyis ha korlátlan tagi felelősség állt fenn a cég működése során, az igaz a jogutód nélküli megszűnéskor fennmaradt hitelezői követelések tekintetében is. Ha korlátozott volt a tagi felelősség, akkor a volt tag felelőssége a társaság megszűnéskor felosztott társasági vagyonból a tagnak jutó rész erejéig áll fenn.

A Ctv.-ben azokat az eseteket kell megjeleníteni, ahol a tag vonatkozásában korlátozott tagi felelősségének áttörésére kerül sor, illetve vezető tisztségviselő esetén a felelőssége átfordult, és már nem a gazdasági társaság érdekeit kellett volna kizárólag szem előtt tartania, hanem már felelt a hitelezők érdekeinek figyelembevételéért is. A hatályos 118/A. § is ezen esetekre állít fel szabályrendszert, azonban az új Ptk. előírásai lehetőséget teremtettek arra, hogy ezen felelősségi esetek és az anyagi jogi szabályok közötti összhang megerősítésre kerülhessen. Így a jövőben a felelősségáttörés alóli mentesülés nem a kényszertörlést megelőző okokra figyelemmel történhet, hanem úgy, hogy a tag bizonyítja, hogy a hatályos jogban is ismert visszaélészerű magatartásokat nem követte el. Az új Ptk. 3:2. §-a alapján a korlátozott tagi felelősség áttöréséhez visszaélészerű magatartás szükséges, amely viszont nem feltétlenül feleltethető meg a kényszertörléshez vezető okokkal (pl.: végelszámolási határidő eltelte). Ugyanakkor nem kizárt, hogy a megszűntnek nyilvánítást megelőző tagsági magatartás megvalósít visszaélészerű magatartást, akár a hátrányos üzletpolitika, akár a törvényes működéssel ellentétes döntések meghozatala által. Fontos rámutatni arra, hogy a szabályozás immár nemcsak a többségi befolyással rendelkező tagot teszi

perelhetővé, hanem bármely korlátozott tagi felelősséggel rendelkező tagot. Ennek oka részben az, hogy az új Ptk. sem tesz különbséget, részben az a felismerés, hogy összehangolt tagi magatartás esetén a visszaélésszerű magatartást kisebb tulajdoni hányaddal rendelkező tulajdonosok is megvalósíthatják. A felelősség áttörésénél az eredményt kell figyelembe venni, és másodlagos kérdés, hogy a cégbeli döntés milyen szavazati aránnyal rendelkező tagok szavazatával jött létre.

A vezető tisztségviselő vonatkozásában a szabályozás lényegében a korábbi elgondolást követi. A vezető tisztségviselő Ctv. alapján történő perlésére abban az esetben kerülhet sor, ha a cég törlésére követelés bejelentése, de a felszámolási eljáráshoz szükséges vagyon hiányában kerülhet sor, megállapítható, hogy a cég fizetéseképtelensége gyakorlatilag fenn áll. Ebből következően a fenyegető fizetéseképtelenség mint a fizetéseképtelenséget megelőző állapot is fenn kellett, hogy álljon. A szabályozás így abból az előfeltevésből indul ki, hogy ebben az esetben a vezető tisztségviselő felelőssége az új Ptk. 3:118. § alapján biztosan bekövetkezett, illetve maga a kénysztörlési szabályrendszer is rögzít immár egy speciális „wrongful trading” szabályt (116. § [3] bek.). A szabályozás a korábbihoz hasonlóan lehetővé teszi volt vezető tisztségviselő perlését is, azonban már nem tartalmaz 3 éves időkorlátot, ennek oka, hogy a fenyegető fizetéseképtelenség bekövetkeztét a jogalkotó előre nem ismerheti. A mentesülés rendszere kétfokú. Egyrészt mentesül a vezető tisztségviselő, ha bizonyítja, hogy nem az ő magatartása, intézkedése miatt, megbízatásának ideje alatt következett be a fenyegető fizetéseképtelenség. Ha a fenyegető fizetéseképtelenség miatta vagy az ő megbízatása alatt következett be, (másrésztől) mentesül, ha az ilyen tisztséget betöltő személytől elvárt minden intézkedést megtette. Ezen intézkedések felsorolását nyilvánvalóan nem tartalmazhatja a törvény, az eset összes körülményei alapján kell megítélni azt, megfelelően járt-e el a vezető tisztségviselő. A szabályozás továbbra is fenntartja a hitelezői érdeksérelemre vonatkozó vélelmeket, pontosítva, kiegészítve azokat. A szabályozás immár világossá teszi a hitelezői státusz feltételeit. A hitelezői minőséget a cégbíróság a kénysztörlési eljárásban nem vizsgálja, így az eljárást lezáró végzésében csupán felsorolja a bejelentett követelések jogosultjait.

6. A gyakorlatban előforduló problémák megválaszolása

A társas vállalkozások tekintetében a gyakorlatban az volt megállapítható, hogy a gazdasági társaságok számára előírt, a Ptk. rendelkezéseivel való összhang megteremtését célzó társaságiszerződés-módosítási kötelezettség nem jelenti azt, hogy az

ehhez szükséges tagi jognyilatkozat bírósági ítélettel történő pótlására jogi lehetőség lenne. (BDT2016. 3515.) A Ptk. szerinti továbbműködésre vonatkozó határozat meghozataláig a gazdasági társaság a Gt. szabályai szerint működik, az e határozat meghozatalának céljából tartandó legfőbb szerve ülését ezért még a Gt. (és az annak megfelelő létesítő okirat) előírásai szerint kell összehívni. (BDT2015. 3349. I)

Nincs akadálya annak, hogy a 2013. évi V. törvény hatálya alá tartozó kft. alapítása vagy tőkeemelése, vagy a 2006. évi IV. törvény szerinti kft. feltőkésítése során a hátralékos pénzbetét befizetésének időpontját a létesítő okirat, illetve a taggyűlési határozat két évnél hosszabb időben határozza meg. (BDT2015. 3383)

A Ptk. rendelkezésére való áttérést tartalmazó társasági határozat meghozatalától a határozat alapján a Ptk. rendelkezései azonnal hatályosulnak a tagok egymás közötti és a társaság és tagjai közötti jogviszonyokban, ehhez nincs szükség a határozattal eldöntött létesítőokirat-változás cégjegyzéki bejegyzésére. Emiatt az áttérést kimondó határozat meghozatalától kezdve a társaság határozatainak bírósági felülvizsgálatával kapcsolatos jogvitákra is a Ptk. rendelkezéseit (és perindítási határidőit) kell alkalmazni. (BDT2016. 3514.)

Egy cégnyilvántartásba bejegyzett kft. milyen időponttól kezdve köteles alkalmazni a polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban: új Ptk.) vonatkozó rendelkezéseit? Amennyiben a kft. jegyzett tőkéje nem éri el az új Ptk.-ban előírt hárommillió forintos minimumot, meddig köteles ennek az előírásnak eleget tenni? (31/2014. Számviteli kérdés)

Az új Ptk. hatálybalépésekor a cégjegyzékbe bejegyzett, valamint a bejegyzés alatt álló gazdasági társaság az új Ptk. hatálybalépését követő első létesítő okirat módosításával egyidejűleg köteles az új Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködéséről dönteni és a vonatkozó legfőbb szervi határozatot a cégbírósághoz benyújtani. A gazdasági társaságnak az új Ptk. rendelkezéseit ez utóbb említett döntés időpontjától, ennek hiányában a közkereseti társaság és betéti társaság esetén 2015. március 15-étől, korlátozott felelősségű társaság, részvénytársaság és egyesülés esetén 2016. március 15-étől kell alkalmaznia, és ezt követően létesítő okirata nem tartalmazhat az új Ptk. rendelkezéseivel összhangban nem álló rendelkezést. A létesítő okiratot az új Ptk.-val összefüggésben nem kell módosítani, ha annak módosítása csak abból az okból volna szükséges, hogy a létesítő okirat – általános hivatkozásként – a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény (a továbbiakban: Gt.). rendelkezéseire utal. Ha azonban a létesítő okirat egyéb okból módosul, a társaság köteles az e bekezdésben foglalt változást is azon átvezetni.

Illeték és közzétételi költségterítés megfizetése nélkül lehet a cégbírósághoz benyújtani az erre utaló társasági határozatot, továbbá a változásbejegyzési kérelmet, feltéve, hogy az ahhoz csatolandó létesítő okirat módosítása kizárólag az új Ptk. rendelkezéseihez történő igazítás, illetve az új Ptk. eltérést engedő szabályainak alkalmazása miatti módosításokat tartalmaz

Amennyiben az új Ptk. hatálybalépésekor bejegyzett vagy bejegyzés alatt álló korlátolt felelősségű társaság jegyzett tőkéje nem éri el a hárommillió forintot, legkésőbb 2016. március 15-éig köteles a törzstőkéjét megemelni vagy átalakulni, egyesülni azzal, hogy a tőkeemelésről az új Ptk. rendelkezéseinek alkalmazásával határozhat.

A jegyzett tőke megemeléséről szóló döntésig a társaságnak a Gt. rendelkezéseit kell alkalmaznia, és az új Ptk. rendelkezéseivel összhangban álló továbbműködésről, a társasági szerződés erre irányuló módosításról nem határozhat.

Eljárási illetékrendekezés a kötelező törzstőke emeléssel összefüggésben (2016/74. Adózási kérdés)

A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről szóló 2013. évi CLXXVII. törvény (a Ptké.) 11. §-a előírja az alapítványok, egyesületek és egyéb gazdasági társaságok részére létesítő okirataiknak az új Ptk. hatályos rendelkezéseihez való igazítását 2016. március 15-ig. A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről szóló 2013. évi CLXXVII. törvény módosításáról szóló 2016. évi I. törvény 3. § (2) bekezdése azonban egy évvel meghosszabbította a határidőt azon korlátolt felelősségű társaságok esetében, melyek jegyzett tőkéje nem éri el a 3 millió forintot. Ezen törvény módosította a változásbejegyzéssel összefüggő illetékre vonatkozó rendelkezést is.

A Ptké. 2016. március 10-ig hatályos 12. § (4) bekezdése alapján illeték és közzétételi költségterítés megfizetése nélkül lehet a cégbírósághoz benyújtani változásbejegyzési kérelmet, feltéve, hogy az ahhoz csatolandó létesítő okirat módosítása kizárólag a Ptk. rendelkezéseihez történő igazítást, illetve a Ptk. eltérést engedő szabályainak alkalmazása miatti módosításokat tartalmaz. Ez a rendelkezés azonban azt is előírta, hogy egyéb cégadatot is érintő változás esetén az illetékmentesség nem alkalmazható.

Azaz amennyiben a cégek egyidejűleg más változást is bejelentettek, úgy az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény (Itv.) 45. § (5) bekezdése alapján a vagyonban bekövetkezett változás bejelentésre előírt, a cégbejegyzési illeték 40%-ában meghatározott mértékű illetéket kellett fizetniük.

Ezzel szemben, ha a cégek azt az eljárást követték, hogy külön jelentették be a tőkeemelést, és külön a további változásokat, a tőkeemelés bejelentése után érvényesíthették a Ptké.-ben rögzített kedvező illetékszabályt, a további változásokat pedig alacsonyabb tételű illetékekkel érvényesíthették, mivel azok így már nem kötődtek a cég vagyonában bekövetkezett változáshoz, tehát csak a cégeljárásokra vonatkozó általános tételű eljárási illeték terhelte őket.

A Ptké. 12. § (4) bekezdésének 2016. március 10-ei hatálybalépéssel módosult szövege alapján, amennyiben a cég egyéb cégadatot érintő változást is bejelent, abban az esetben is csak az e cégadat módosítására vonatkozóan egyébként fizetendő illetéket és közzétételi költségterítést kell megfizetni. A legtöbb esetben ez az általános változásbejegyzési illetékmérték (15 000 forint).

Emellett a korábbi rendelkezésekkel összefüggésben egy visszatérítési rendelkezés is található az Itv. 99/M. §-ában.

A cégeknek legkésőbb 2017. március 15-éig kell ezzel kapcsolatos kérelmüket az állami adóhatóságnál előterjeszteni. A kérelem benyújtásával egyidejűleg a cégbíróság változásbejegyző végzésével és a cég legfőbb szerve tőkeemelésről és a cég Polgári törvénykönyv szerinti továbbműködéséről szóló határozatának másolatával igazolni kell, hogy a cég az eljárási illetéket a fent említett eljárás vonatkozásában fizette meg 2014. március 15. és 2016. március 9. között.

A feltételeknek megfelelő kérelem esetén az adóhatóság visszatéríti a megfizetett illetékből a Polgári törvénykönyv szerinti továbbműködéshez nem kapcsolódó változásbejegyzés illetékét meghaladó részt. (NAV KI Ügyfélkapcsolati és Tájékoztatási Főosztály 2016., 3156731569; AVÉ 2016/11)

Konklúzió

A korlátolt felelősségű társaságok jelentős részben nem vagy csak nagyon nehezen fognak tudni eleget tenni kötelező törzstőkeemelési kötelezettségüknek, melynek alapvetően álláspontom szerint két oka van. Az egyik a jogszabályok ismeretének hiánya, valamint annak a hiánya, hogy ezek következményeit nem tudják felmérni. Ebből következően több esetben dezinformáltságból eredően sem emelnek majd törzstőkét. Mindez jól nyomon követhető volt a személyegyesítő társaságok esetén, ahol csak az volt a kötelezettség, hogy az új Ptk.-hoz igazodva döntsenek a továbbműködés felől. Ezt is rengeteg cég elmulasztotta, csupán akkor vették komolyan a rendelkezéseket, amikor a cégbíróság felszólítást küldött, törvényi figyelmeztetéssel. A másik ok, amiért a vállalkozók lezseren kezelik a szabályokat, az az, hogy a törvényben rögzített határidők gyakran a teljesítési kötelezettség előtti napon módosulnak. Így volt ez a kft.-k kötelező törzstőkeemelési határideje esetében is, hiszen a Ptké. először két évet biztosított erre, majd a két év lejárta előtti napokban további egy év állt még rendelkezésre. Ez pedig azt eredményezi, hogy lazábban állnak a határidőkhöz, hiszen azt majd úgymód módosítják.

A másik indok az, hogy a kft.-k jelentős részben nem rendelkeznek annyi tartalékkal, hogy a törzstőkén felüli vagyon terhére eszközöljék a tőkeemelést, továbbá a tagok önerőből nem képesek minderre. Ebben az esetben vagy át kell alakulni, vagy meg kell szüntetni a céget.

Amennyiben erre nem kerül sor, úgy minden esély megvan arra, hogy a kényszerterelési eljárás meginduljon. Ebben az esetben viszont a tagok és a vezető tisztségviselők jövője igencsak veszélyben forog a gazdasági szektorban, hiszen az ötéves elteltást csak abban az esetben tudják elkerülni, ha a társaság valamennyi hátralékát kiegyenlítik.

Hivatkozások

1990. évi XCIII. törvény – az illetékről

2006. évi IV. törvény – a gazdasági társaságokról

2006. évi V. törvény – a cégnyilvánosságról, bírósági cégeljárásról és végelszámolásról

2013. évi CLXXVII. törvény – a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről

2016/74. Adózási kérdés – NAV KI Ügyfélkapcsolati és Tájékoztatási Főosztály
2016., 3156731569; AVÉ 2016/11.

31/2014. Számviteli kérdés

BDT2015. 3349. I.

BDT2015. 3383

BDT2016. 3514.

BDT2016. 3515.

A FELELŐS FOGLALKOZTATÁS ÉS A HR A HR-SZAKEMBER MINT A „SZERVEZETBE ENGEDŐ” EMBER, A „KAPUŐR”

MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
matiscsakne.marianna@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

Ebben a cikkben bemutatásra kerül a vállalatok társadalmi felelősségvállalása, a fenntartható fejlődés, a felelős foglalkoztatás, illetve a felelős foglalkoztatás HR területei. Részletesebben a felelős foglalkoztatás azon HR területeit mutatom be, amelyek az alkalmazottak szervezetbe történő bekerüléséhez kapcsolódnak, mint a rugalmas és biztonságos foglalkoztatás, a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok, a nők foglalkoztatása. Azért ez a két terület kerül a központba, mert a HR-en múlhat a szervezet sikere vagy bukása, a munkahelyek megtartása, a rájuk bízott emberek munkával való elégedettsége, jóléte és sorsa. A HR -biztosíthatja a vállalatok társadalmi felelősségvállalása és a felelős foglalkoztatás kapcsán a hátrányos helyzetűek foglalkoztatását, a szervezetbe történő integrálását. Hiszen a HR szakember a „szervezet beengedő” embere, a „kapuőr”. Ő toborozza a munkaerőt, ő szűri elő a jelentkezőket, azaz tőle függ nagymértékben, hogy ki kerül be a szervezetbe munkavállalóként. Ezért ha a HR-es előítéletes, akkor tud úgy kiválasztani, hogy meghatározott védett tulajdonsággal rendelkező munkavállalói csoportok nem tudnak bekerülni a szervezetbe. A felelős foglalkoztató HR szakemberének pedig az a szerepe, hogy biztosítsa az egyenlő bánásmódot, illetve a diszkriminációmentes személyzetbeszerzési gyakorlatot, hozzájárulva a sokszínűséghez, hiszen a sokszínűség érték kell, hogy legyen a munkahelyeken.

Kulcsszavak: vállalatok társadalmi felelősségvállalása, felelős foglalkoztatás, HR, rugalmas és biztonságos foglalkoztatás, sokszínűség

1. Bevezetés

Ahhoz, hogy a felelős foglalkoztatást értelmezni tudjuk, először a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának fogalmát kell tisztázni. A vállalatokkal szembeni elvárások köre napjainkban egyre inkább bővül. A gazdasági teljesítmény és a munkahelyteremtés mint „alapfeladatok” mellett egyre inkább megjelenik az egyéb társadalmi elvárásoknak való megfelelés is, ezen belül a fenntartható fejlődés figyelembevétele. Lester (1981) szerint a fejlődés fogalmát ugyanakkor nem lehet leszűkíteni a gazdasági szférára, hanem rendszerszemléletű megközelítéssel egységes egészként kell kezelni: a gazdaság, a társadalom és a környezet állapotát befolyásoló tényezőket egyaránt figyelembe véve. A fenntartható fejlődés három alappilléren nyugszik, így a vállalatoknak is mindhármát együttesen, kölcsönhatásaik figyelembevételével kell mérlegelniük a különböző fejlesztési stratégiáikban, illetve a konkrét intézkedéseikben, cselekvéseikben egyaránt.

2. Vállalatok társadalmi felelősségvállalása

A vállalatok társadalmi felelősségvállalásának (VTF), angolul a Corporate Social Responsibility (CSR) többféle értelmezése él párhuzamosan. A CSR kapcsán szokás említeni az üzleti szféra társadalmi elkötelezettségét, a vállalatok szociális beállítódását, vagy éppen a szociálisan felelős vállalati magatartásmintát. Nehéz pontos definíciót adni, de a leginkább elfogadott az Európai Unió zöld könyve szerinti, amely azt mondja: „a CSR egy olyan megközelítés, amely szerint a vállalatok önkéntes alapon környezeti és társadalmi szempontokat építenek be üzleti tevékenységükbe és az érdekelt felekkel való kapcsolatukba.” (Európai Bizottság, 2001. 8. p.). Az Európai Bizottság 2011-ben a COM(2011) 681 végleges dokumentumban az alábbi új meghatározást javasolja a vállalati társadalmi felelősségvállalásra: „a vállalkozásoknak a társadalomra gyakorolt hatásuk iránti felelőssége”. (COM(2011) 681 végleges, 2011. 7. p.)

Fontos kiemelni még Freeman 1983-ban napvilágot látott stakeholder-elméletét, mely megközelítés szerint a szervezeteknek, vállalatoknak olyan környezetben kell tevékenykedniük, amelyben sok eltérő értékrendszerrel rendelkező egyén, társadalmi csoport és szervezet elvárásainak kell megfelelniük. Freeman (1983) meghatározása szerint a stakeholder – magyarul: érintett – az a személy vagy csoport, aki/amely hat a vállalat működésére, illetve akire/amelyre hat a vállalat működése.

Az érintetti kör igen széles, hiszen a munkavállalóktól a beszállítókon át a környezetig, a jövő generációk jogaiig terjed. Egy szervezet nem is képes valamennyi érintettjével érdemi párbeszédet folytatni, megfelelő szintű kapcsolatot tartani, de a koncepció azt üzeni, hogy egy szervezet nem működhet úgy, hogy közben senkire (kivéve a tulajdonosokat) és semmire sincs tekintettel.

A vállalatok társadalmi felelősségvállalása nem önmagában álló fogalom. A CSR végső célja az, hogy javuljanak az emberiség és a bolygó túlélési esélyei. A fenntarthatóságnak, mint az már korábban említésre került, három pillére van: társadalmi, környezeti és gazdasági. Amikor például a vállalat nem diszkriminál a munkaerő felvételekor, méltányosan bánik a dolgozóival, tisztelőben tartja a jogait, normálisan megfizeti őket, akkor ezzel nemcsak saját szervezeti fennmaradásához járul hozzá, hanem sokat tesz egy egészséges társadalom megteremtéséért és fenntartásáért is. Ha a tevékenységének végzése közben, legyen az termelés vagy szolgáltatás, figyel a káros környezeti hatások mértékére is, törekszik azokat csökkenteni, akkor a globális környezeti fenntarthatóság érdekében is cselekszik. Ha pedig betartja az üzleti élet, a gazdaság játékszabályait, tisztességesen vesz részt a piaci versenyben, akkor egy egészséges gazdaság működtetéséhez járul hozzá. Ha a gazdaság szereplői mind így cselekednének, a mikro-, kis szervezetektől a nagy multikig, akkor a sok kis helyi szintű fenntarthatóságból kialakulna a szélesebb körű, majd a globális fenntarthatóság, amely pedig hozzájárulna ahhoz, hogy a jövő generációi egészséges társadalmakban, élőhelyen, természetes környezetben és jól működő gazdasági rendszerekben éljenek.

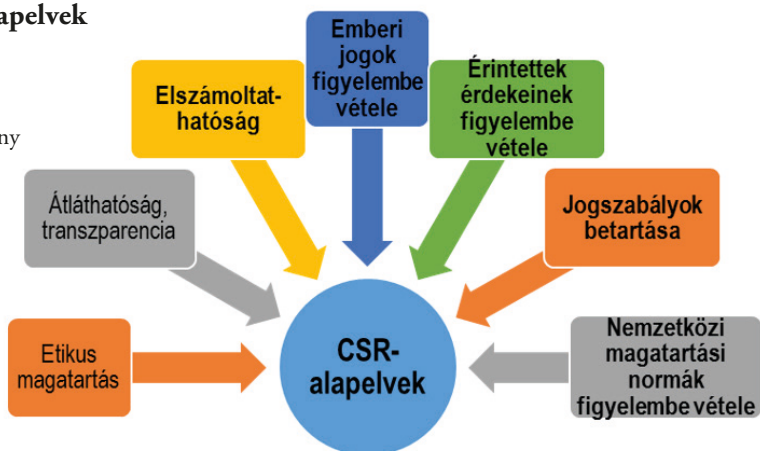
A társadalmi fenntarthatóságnál korábban említett példa rávilágít arra, hogy a vállalatok társadalmi felelősségvállalása kapcsán megjelenik a felelős foglalkoztatás is.

3. A CSR-alapelvek és a felelős foglalkoztatás, illetve annak HR területei

Egy szervezet etikus működésének egyik fontos alapfeltétele, hogy a szervezet, mint munkaadó a munkavállalóival etikusan és felelősen viselkedjen. Ez különösen a kis- és közepes vállalatoknál (KKV) azért fontos, mert náluk általában nem dolgozik HR-es, emberi-erőforrás-gazdálkodással foglalkozó munkavállaló, aki felkészült ez ügyben, hanem az ilyen KKV-szervezetek esetében a vállalkozás vezetője kell, hogy a felelős foglalkoztatás kérdéskörével tisztában legyen. A Magyar Szabványügyi Testület magyarul is megjelentette az *MSZ ISO 26000:2011* Útmutató a társadalmi felelősségvállaláshoz című szabványt.

1. ábra: CSR-alapelvek

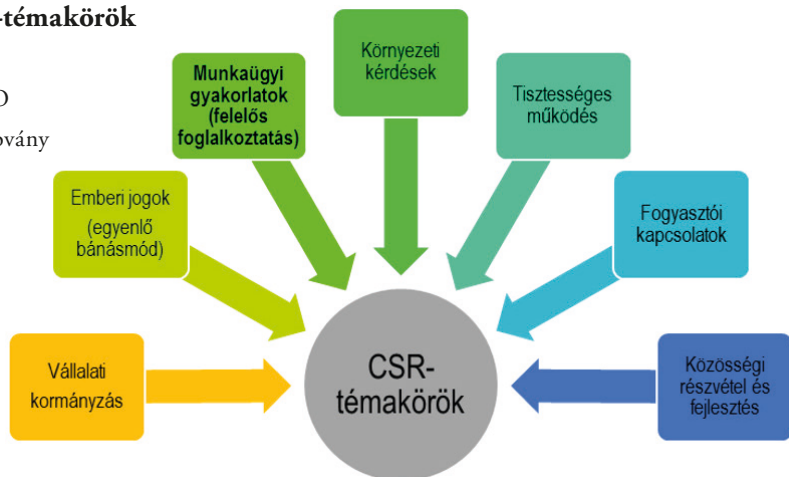
Forrás: MSZ ISO
26000:2011 szabvány

Ez a nemzetközi szabvány a szervezeteket abban segíti, hogy hozzájáruljanak a fenntartható fejlődéshez. Szándéka szerint ösztönzi őket arra, hogy túllépjenek a jogi megfelelésen, elismerve, hogy a jogszabályi megfelelés bármely szervezet alapvető kötelessége és a társadalmi felelősségvállalásuk nélkülözhetetlen része. Az IQNet SR 10 előírás összegyűjti és a gyakorlatba átülteti e szabvány alapelveit és ajánlásait. Olyan irányítási eszköz, amely előrelépést jelent a társadalmi felelősségvállalás megvalósításában, mivel a folyamatos fejlesztés a PDCA-cikluson alapul. Az *MSZ EN ISO 9001:2015* Minőségirányítási szabvány a folyamatszemléletű megközelítés (0.2.) részben ajánlja a PDCA ciklus alkalmazását. A PDCA angol nyelvű rövidítés a Plan, Do, Check és Act szavak kezdőbetűiből. Azaz: Plan – Tervezd meg, mit akarsz tenni!; Do – Tedd meg!; Check – Ellenőrizd!; és Act – Avatkozz be! A módszeres és integrált megközelítés révén a PDCA-t használó szervezet hozzájárul a fenntartható fejlődéshez, az érdekelt felek szükségleteinek és elvárásainak kielégítéséhez az átlátható és etikus magatartás révén.

2. ábra: CSR-témakörök

Forrás: MSZ ISO
26000:2011 szabvány

Az ISO 26000-es szabvány tágan értelmezi a felelős foglalkoztatás területeit. A felelős foglalkoztatás nagyon leegyszerűsítve azt jelenti, hogy egy szervezet mint munkaadó rendezett munkaügyi viszonyokkal rendelkezik. A munkaviszonyokat pedig az emberierőforrás-gazdálkodással foglalkozó HR menedzseli. De mi is a HR, vagy HRM, esetleg EEG, vagy személyügyi tevékenység? Ezeket a rövidítéseket, fogalmakat a gyakorlatban szinonimaként használjuk: HR – humán/emberi erőforrás, HRM – humán/emberi erőforrás menedzsment, EEG – emberi erőforrással való gazdálkodás, személyügyi tevékenység. *Armstrong (1991)* szerint „az emberi erőforrás menedzsment (HRM) olyan stratégia, amellyel megszerzik, fejlesztik, irányítják, motiválják és elkötelezetté teszik a szervezet kulcsfontosságú erőforrását, a szervezetben – a szervezetért – dolgozó embereket”. (*Armstrong, M. 1991. 33–34 p.*) Magyar HR-kutatók definíciója szerint „az emberi erőforrás menedzsment (HRM) azon funkciók kölcsönösen egymásra épülő együttese, amelyek az emberi erőforrások hatékony felhasználását segítik elő az egyéni és a szervezeti célok egyidejű figyelembevételével.” (*Farkas–Poór, 2006, 8. p.; Poór 2006, 63. p.*). A HR-tevékenység nem más, mint „a munkaerővel, a különféle szociális, gazdasági, kulturális jellemzőkkel és személyiségjegyekkel rendelkező emberekkel foglalkozó tevékenységek összessége”. (*Koncz 1992, 7. p.*)

Minden olyan tevékenységet HR-tevékenységnek tekintünk, amely a szervezeten belül a munkavállalókkal foglalkozik.

Az ISO 26000-es szabvány a felelős foglalkoztatás HR-területeihez sorolja a következő HR-tevékenységeket:

- a munkavállalók toborzását, kiválasztását és előmenetelét,
- a képzés és fejlesztést,
- a munkahelyi egészségvédelemmel kapcsolatban a munkavédelmi és foglalkoztatás-egészségügyi gyakorlatot,
- a bérezést,
- a munkakörülményeket, különös tekintettel a munkaidő hosszára,
- a fegyelmi és panasztételi eljárásokat, illetve
- a munkavállalók részvételi és érdekérvényesítési lehetőségeit.

A munkaadó koncentrálhat a belső érintetti körére, azaz a saját munkavállalóira, illetve a vele egyéb kapcsolatban álló egyéb megbízói, alvállalkozói körére is, amikor a felelős foglalkoztatást tartja szem előtt. A munkaerőpiacon egyre inkább azt tapasztaljuk, hogy ha a munkaadó csak a belső érintetti csoportjára fókuszál, azaz csak közvetlenül a saját munkavállalói iránt tartozik felelősséggel, azaz a felelősségi kör

egybeesik a cég jogi egységével, az már nem elég a felelős foglalkoztatás biztosításához. Hiszen a szervezetek bonyolult megbízói és alvállalkozói rendszerekben tevékenykednek, ezért egyre inkább előtérbe kerül a felelős foglalkoztatásnak a cég jogi határait túllépő megközelítése, amely szerint a cég – bizonyos ésszerű határokon belül, de etikai szempontból – azokért a (munka)viszonyokért is felelős, amelyek az ő megbízásából a más szervezetek által végzett munkát jellemzik. Ez azt jelenti, hogy nem nevezhető felelős foglalkoztatónak az a szervezet, amelyik a saját keretei között ugyan rendezett munkaügyi viszonyokkal rendelkezik, ám az alvállalkozási szerződések megkötésénél, a beszállítók kiválasztásánál nincs tekintettel arra, hogy üzleti partnere vajon mennyiben foglalkoztatja felelősen a saját alkalmazottait. Fordítva is előfordulhat, hogy egy kis szervezet bizonyos megrendeléseket csak akkor tud megnyerni, ha biztosítani tudja a megrendelőt arról, hogy a foglalkoztatási viszonyok tekintetében is minden rendben van nála. (*Jót s jól*, 2014)

Mint láttuk, a felelős foglalkoztatás HR-területei igen szélesek, minden területet átölel a szervezetbe történő munkaerő-beáramlástól a munkaerő belső mozgásán át egészen a munkaerő kiáramlásáig. Nem térünk ki minden egyes tevékenységre, hanem csak a munkaerő-beszerzésre fókuszálunk, azaz hogy kerül(het) be az állásra jelentkező a szervezetbe, hogy lesz, lesz-e munkavállaló. Ez pedig azt jelenti, hogy szólnunk kell a rugalmas és biztonságos foglalkoztatásról, illetve a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok foglalkoztatásáról.

4. Rugalmas és biztonságos foglalkoztatás

Sennett 1998-ban megjelent, „A rugalmas ember – az új kapitalizmus kultúrája” című könyvének rezüméje szerint az új technológia vezet a termelés rugalmas formáihoz és a gyors piaci változásokhoz. Az információs gazdaság és az információs társadalom jobban képzett, motiváltabb, rugalmasabb munkaerőt igényel, amely megköveteli az emberektől, hogy állandóan készek legyenek a feladatok elvállalására, munka- és lakóhelyük gyakori változtatására. Ugyanakkor a gyors technológiai változások új munkakapcsolatokat igényelnek, melynek során a munka társadalmá átalakul a tevékenységek társadalmává. Jellemzővé válnak a rövidebb időtávok és a rugalmas munkaidőrendszerek, az újszerű foglalkoztatási formák, a többszörös munkaviszonyok. Mindezek viszont kiváltják a HR-célok és -módszerek, valamint az elkötelezettség tartalmának átalakulását is. A technikai fejlődéssel, az információs társadalom kialakulásával a munka világa radikálisan átalakul. A hagyományos

munkahelyek száma csökken, a foglalkoztatás újabb és újabb megoldásait keresik munkaadók. Az európai foglalkoztatásról szóló Bizottsági jelentések kiemelik a rugalmasság (flexibilitás) és a biztonság követelményét. Az EU munkaerőpiaci és rugalmas biztonsági rendszereinek elemzéséhez elengedhetetlen a rugalmasság különböző formáinak a figyelembevétele. Ezek: 1. A külső rugalmasság, mely a foglalkoztatás üzleti és szezonális ciklusaival kapcsolatos. Jellemzői: munkaerő-mobilitás, szegmentáció, a szakképzés, a munkaerőpiaci eszközök, költségvetési kiadások nagyobb vagy kisebb mértéke. 2. A belső rugalmasság, a már alkalmazásban lévő munkavállalók foglalkoztatásával kapcsolatos rugalmasság. Jellemzői: a dolgozók munkaideje, munkarendje és munkaszerződéseinek típusai, a rugalmas foglalkoztatási formák, rugalmas munkaidőrendszerek. A fejlett belső rugalmasságot egyszerre jellemzi a vállalatok magasabb teljesítménye és – a rugalmas munkaszervezés következtében – a jobb munkakörülmények. A vállalaton belüli rugalmas foglalkoztatási (atipikus) megoldások fejlettebb formái a sikeres rugalmas biztonsági rendszerek egyik fontos elemének számítanak, amelyek az innováció kibontakozása és a szakmai fejlődés, szakmai továbbképzés szempontjából is nagy jelentőségűek. (COM [2007] 359, 733)

Európában a tipikus, hagyományosnak tekintett munkaviszony fő jellemzői:

- Határozatlan időtartamra történő alkalmazás.
- Meghatározott (havi, heti, napi) óraszámú munkaidő.
- Meghatározott munkakör, meghatározott bérezéssel.

A tradicionális európai munkajogi felfogásban a határozatlan időre, teljes munkaidős foglalkoztatásra létrejött, általában a munkáltató eszközeivel, telephelyén és irányítása szerint teljesített munkajogviszony a jellemző. Atipikus (nem tipikus, nem hagyományos vagy rugalmas) foglalkoztatás a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) definíciója szerint a megszokott, eddig dominánsan munkaszerződéssel megkötött és szociális jogokkal körülbástyázott munkavállalástól, foglalkoztatástól eltérő munka.

Atipikusnak, vagy rugalmasnak a tipikus foglalkoztatási formától egy vagy több elemében eltérő munkavégzés:

- Határozott időre létrejött munkaszerződésen alapuló jogviszony (99/70 EK irányelv).
- Részmunkaidős foglalkoztatás (97/81/EK irányelv).
- Munkaerő-kölcsönzés (91/383/EGK irányelv).
- Polgári (vállalkozási vagy megbízási szerződés) jogviszonyon alapuló munkavégzés, „önfoglalkoztatás”.

- Kollektív önfoglalkoztatás (MRP, szövetkezet)
- Bedolgozói munka.
- Távmunka. (EU szabályozási törekvések)
- A munkaidő megszervezésének, illetve a munka díjazásának rugalmas formái.
- Szezonális, alkalmi munkavállalás.
- Állami támogatással létrejövő határozott idejű munkaviszonyok (bértámogatás, közmunka, közhasznú munka, közcélú munka, tranzit foglalkoztatás)

Az atipikus, például részmunkaidőben történő foglalkoztatás aránya nőtt a 2008–2009-es válság előtti szinthez képest, azonban széles körű alkalmazása továbbra sem jellemző Magyarországon. Míg a válság előtt 3–4 százalék volt a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya a 15–64 éves lakosság körében, 2013-ra ez az arány 6,3 százalékra növekedett. Létszámuk 2008 és 2013 között 83 ezerrel, 247 ezerre növekedett. (<http://www.boon.hu/ksh-terjed-de-tovabbra-sem-jellemzo-az-atipikus-foglalkoztatasi-magyarorszagon/2578783>)

A HR-szakemberek az első kontaktok a szervezetenél minden új belépő számára. Ráadásul olyan személyek, akiknek igen sok bizalmas adatot adnak meg ismeretlenül az álláskeresők és a munkavállalók. Elkerülhetetlen tehát, hogy minden jelentkezővel, dolgozóval kialakul egy bizalmi alapokon nyugvó munkatársi viszony, ami jó esetben a munkaviszony egész ideje alatt fennáll. A HR-es ismeri az állásra jelentkezők élethelyzetét, ugyanúgy, mint a dolgozókéét, így az eltérő munkavállalói helyzet ismeretében a rugalmas foglalkoztatási formákat is igazítani tudja az alkalmazásukhoz. Felelős foglalkoztató lehet például, amikor egy kismama visszamegy a korábbi munkahelyére, de nem tud vagy nem akar teljes munkaidőben dolgozni, akkor a felelős munkaadó figyelembe veszi ezt az igényt, ha azt az adott munkakör, pozíció megengedi.

Nemcsak a rugalmas foglalkoztatási formák, hanem a rugalmas munkaidőrendszer is részét képezhetik a felelős foglalkoztatásnak. A hagyományos, kötött munkaidőrendszereket egyre inkább felváltják a rugalmas munkaidőrendszerek, amelyek célja az, hogy a munkáltató az általa megvásárolt munkaidőkeretet minél hatékonyabban tudja felhasználni. A munkaidő-gazdálkodásban végbement szemléletváltozás azt jelenti, hogy a munkaidőt (a munkaerő-állományt) igazítják a termelési szükségletekhez, és nem a termelést a rendelkezésre álló munkaidőalaphoz (a munkaerő-állományhoz), tehát nem tartalékolnak munkaerőt a munkacsúcsokra.

A „just in time” rendszert tehát nemcsak az anyagra, termelési eszközökre, hanem a munkaerőre is alkalmazzák. A munkaidőrendszerek rugalmasabbá válása érintheti a munkaidő hosszát, elosztását, beosztását. A hagyományos, kötött munkaidőrendszerek az alkalmazottak egészére vagy nagyobb csoportjaira egységesek, és kötelező érvényűek, míg a rugalmas rendszerek munkavállalói csoportonként differenciáltak lehetnek, a munkafeladat jellegétől függően. A munkaidőrendszerek lehetnek teljes munkaidős és nem teljes munkaidős, illetve fix és nem fix munkaidőrendszerek. Ide soroljuk a rugalmas nyugdíjba vonulást és a munkakörmegosztást is. Ezeket sem igazán ismerik a munkáltatók, pedig a gyakorlatban lehet, hogy használják, hiszen ha például a munkába érkezés 7.30 és 8.00 óra között lehetséges, akkor az már egy rugalmas munkaidőkezdésnek tekinthető.

5. A hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok, a nők foglalkoztatása

A munkaerőpiaci hátrányok és a kirekesztődés kockázata fokozottabban érint egyes munkavállalói csoportokat. Mindenki tapasztalta, környezetében hallotta, hogy különösen hátrányos helyzetben vannak a nők, az alacsony végzettségű emberek, a roma emberek, a hátrányos helyzetű térségben élők, a megváltozott munkaképességű emberek, a mentális betegséggel élők, valamint bizonyos demográfiai csoportok, elsősorban életciklusokhoz köthetően (közéjük tartoznak a gyermeket vállaló nők, a fiatalok és az idősebb munkavállalók). *„Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról” (2003. évi CXXV. törvény) szóló törvény* III. fejezete kimondja, hogy a munkáltatóknak törvényi kötelességük a foglalkoztatás során az egyenlő bánásmód biztosítása a foglalkoztatást megelőző és közbeni, illetve leépítési szakaszokban egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy valakinek mi a neme, életkora, lakhelye vagy egyéb védett tulajdonsága. Ugyanakkor a gyakorlat és a munkaerőpiaci statisztikák is azt mutatják, hogy a védett tulajdonságokkal rendelkező hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok alacsony foglalkoztatási mutatókkal rendelkeznek, ami arra enged következtetni, hogy a valóságban közel sem valósul meg az egyenlő bánásmód, illetve a diszkriminációmentes foglalkoztatási gyakorlat. Ha a nemek közötti esélyegyenlőséget nézzük a foglalkoztatásban, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nők foglalkoztatási rátája tartósan alacsonyabb, mint a férfiaké, azaz tartósan fennáll egy foglalkoztatási rés a két nem között. Mint azt gyakran halljuk, a kisgyermekes nők elhelyezkedése a munkaerőpiacon nagyon nehéz. Ezt támasztják alá az alábbi táblázat adatai is.

1. számú táblázat: A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája a háztartásban élő gyermekek száma szerint, %

Mutató/dimenzió	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája, %	68,2	67,1	67,5	67,8	67,9	67,8	66,7	66,6	66,2	68,4	69,3	72,4	73,4
A háztartásban élő gyermekek száma szerint													
1	68,4	67,9	67,1	66,9	67,6	67,3	64,8	65,4	64,5	66,2	67,1	69,5	71,5
2	70,2	69,7	70,4	66,7	66,3	65,6	65,7	64,8	62,9	66,0	67,4	70,4	69,9
3 vagy több	45,0	42,7	41,5	38,7	37,6	38,2	37,9	37,1	37,3	39,3	40,3	44,9	44,8
Nem él gyermek a háztartásban	79,9	77,9	81,3	77,8	78,6	78,8	77,2	77,4	78,6	80,1	80,2	83,1	84,1

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés, http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_3_3.html

2. számú táblázat: A 25–49 éves nők foglalkoztatási rátája a háztartásban élő legfiatalabb gyermek életkora szerint, %

Mutató/dimenzió	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
A háztartásban élő legfiatalabb gyermek életkora szerint													
0–2	10,2	11,2	10,4	13,5	11,4	12,1	12,2	12,4	12,4	14,1	12,8	14,8	14,8
3–5	57,9	58,7	56,0	58,7	59,0	59,7	59,2	58,5	60,7	63,2	66,1	69,6	69,5
6–16	76,7	74,7	73,8	73,5	74,4	75,5	74,1	74,5	72,3	74,3	76,3	79,9	82,3
Nem él gyermek a háztartásban	79,9	77,9	81,3	77,8	78,6	78,8	77,2	77,4	78,6	80,1	80,2	83,1	84,1

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés, http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_3_3.html

A fenti adatok egyértelműen rávilágítanak arra, hogy a gyermekek számának növekedésével a nők munkaerőpiaci esélyei romlanak, illetve minél kisebb, fiatalabb a gyermek, szintén annál rosszabbak a gyermekes nők elhelyezkedési esélyei. Ez egyrészt betudható annak a sztereotípiának, hogy a kisgyermekes munkavállaló nem annyira rugalmas, hiszen a gyermekellátó intézmények (bölcsőde, óvoda, iskola) nyitvatartása nem illeszkedik a munkahelyek munkaidejéhez, illetve a kisgyermekes anyákról a munkáltatók eleve azt feltételezik, hogy az átlagosnál többet fognak hiányozni a gyerekek betegsége miatt.

Nagyon tanulságos, ha a nők foglalkoztatási rátájának alakulását összevetjük a gyermekek számával. 2015-ben a 25–49 éves gyermektelen nők foglalkoztatási rátája 84,1%, egy és két gyermek esetén a nők közel 70%-a dolgozik, míg a 3 vagy több gyermekes anyák csupán 45%-a.

És ebben a részben még mindenképpen szólni kell a már 1957-ben a Római Szerződésben megfogalmazott egyenlő munkáért egyenlő bér elvéről, most már egyenlő értékű munkáért egyenlő bérrel beszélünk, ami szintén a nemek szerinti megkülönböztetés egy fontos területe. Hiszen az adatok azt mutatják, mind az EU-ban, mind hazánkban a nők kevesebbet kapnak ugyanazon pozíció ellátásáért, a kereseti bérrel tartósan fennáll a két nem között.

3. számú táblázat: Női-férfi keresetek közötti rés, %

Mutató/ dimenzió	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Női-férfi keresetek közötti rés, %	12	14	11	13	15	13	14	15	15	17	15	13	16

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés, http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_3_3.html

Gyakran előfordul, hogy nem is a szervezet diszkriminál, hanem maguk az állásra jelentkezők. Hiszen gyakran előfordul, hogy a nők alacsonyabb bérigénnyel jelennek meg a munkaerőpiacon, mint a férfiak. És a gazdasági/pénzügyi érdek azt diktálja, ha a nő kevesebbet kér azonos munkakör betöltéséért, ellátásáért, akkor kevesebbet veszi fel a cég. Itt is említhetjük a felelős foglalkoztatást, azaz amikor a szervezet besorolás szerinti bérezést alkalmaz, így nem lesznek bérkülönbségek ugyanazon pozíciókban, így a bértárgyalás és a béralku „elmarad”.

A felelős munkáltató végiggondolja, hogy vajon milyen előfeltevései vannak a munkaerő-felvételnél, a kiválasztásánál annak érdekében, hogy a diszkriminációt elkerülhesse, és társadalmilag befogadóbb közeget tudjon megvalósítani cégénél, esetleg előnyben részesítsen valakit, például egy háromgyermekes nőt vegyen fel az adott pozícióba, és ugyanannyit fizessen neki, mint egy ugyanazt a munkakört betöltő férfinak.

5. Konklúzió

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a humán erőforrással foglalkozó szakembereken múlhat a szervezet sikere vagy bukása, a munkahelyek megtartása, a rájuk bízott emberek munkával való elégedettsége, jóléte és sorsa. Hétköznapi emberekből rendkívüli eredményeket képesek kihozni a kölcsönös bizalmon alapuló munkahelyi légkör kiépítésével, a belső motiváló tényezők megfelelő mobilizálásával. A HR-tevékenység fejlődéstörténete azt mutatja, hogy nemzetek, vállalatok teljesítménye, versenyképessége szempontjából az emberi erőforrás meghatározóbb lesz a jövőben, mint valaha. És ezért a HR-szakember felelőssége a vállalatok társadalmi felelősségvállalása és a felelős foglalkoztatás kapcsán elvitathatatlan.

Hiszen a HR-szakember a „szervezet beengedő” embere, a „kapuőr”. Mit jelent ez? Azt, hogy ő teszi nyilvánossá, hirdeti meg az üres, betöltetlen álláshelyeket, ő fogalmazza meg a munkakörbetöltővel szembeni szervezeti elvárásokat, és ő szűri elő a jelentkezőket, azaz tőle függ nagymértékben, hogy ki kerül be a szervezetbe munkavállalóként. Ezért ha a HR-es előítéletes a védett tulajdonságokkal rendelkező személyekkel kapcsolatosan, akkor tud úgy szűrni, kiválasztani, hogy meghatározott védett tulajdonsággal rendelkező munkavállalói csoportok nem tudnak bekerülni a szervezetbe. A felelős foglalkoztató HR-szakembere nagy szerepet kaphat tehát abban, hogy biztosítsa az egyenlő bánásmódot, illetve a diszkriminációmentes személyzetbeszerzési gyakorlatot.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a felelős foglalkoztató HR-ese nemcsak biztosítja és fenntartja a legális, jogszabályoknak megfelelő működést, de mindent megtesz azért, hogy minden munkavállalója büszke és elkötelezett lehessen etikuss, szabálykövető és jogi ügyekben is mindig biztonságot és támogatást nyújtó munkáltatója iránt. Hiszen a sokszínűség érték a munkahelyeken.

2015 májusa óta Magyarországon is csatlakozhatnak a felelős foglalkoztatók a Sokszínűségi Egyezményhez, azaz a Diversity Charter mozgalomhoz. A Sokszínűségi Egyezmény 2004-ben indult Franciaországból, és ez volt az első olyan írásos dokumentum, amely az Európai Unió munkahelyidiszkrimináció-ellenes, esélyegyenlőséget támogató irányelveit rögzítette, és azóta is népszerűsíti a foglalkoztatók körében. A célja leginkább a szemléletformálás. Fontos, hogy a szervezetek vezetői csatlakozzanak, és ezzel a munkavállalóik és a piaci környezet számára is egyértelműen üzenik, hogy hisznek a szervezeti sokszínűség értékében, és elköteleztettek a megvalósításában. Magyarországgal együtt jelenleg 15 európai ország tagja a

Diversity Charter mozgalomnak: Ausztria, Belgium, Csehország, Dánia, Észtország, Finnország, Franciaország, Írország, Lengyelország, Luxemburg, Németország, Olaszország, Spanyolország és Svédország. A Sokszínűségi Egyezményt bármely szervezet aláírhatja. Egyetlen kritérium az egyenlő bánásmód tisztelete, és az a szándék, hogy a cég sokszínű szervezeti kultúrát alakítson ki. A csatlakozók vállalják, hogy lépéseket tesznek a vállalat irányítása területén a sokszínűség megteremtéséért, olyan humánerőforrás-politikát alkalmaznak, mely egyenlő bánásmódot biztosít: korra, nemre, faji hovatartozásra, bőrszínre, politikai nézetre, fogyatékosra való tekintet nélkül. Vállalják, hogy megvédik dolgozóikat a diszkriminációval szemben, a munkavállalók bevonásával esélyegyenlőségi tervet készítenek, és folyamatosan nyomon követik a kitűzött célok megvalósulását. (<http://bcsdh.hu/a-sokszinuseg-ertek-a-munkahelyeken-is-ujabb-csatlakozokat-varnak-a-szervezok/>)

Az emberierőforrás-gazdálkodás, a HR nem nélkülözheti a külső környezeti tényezők reális számbavételét és változásának menedzselését. Általánosságban a gazdasági, társadalmi, politikai és technológiai, közvetlenebbül a munkaerőpiaci, jogi, igazgatási környezeti tényezők hatnak a tevékenységére, amelyek jelentősen befolyásolják és korlátok közé szorítják egy adott időszakban a HR-szakemberek mozgásterét, cselekvési szabadságát. Ezért a HR folyamatosan kell, hogy reagáljon a környezeti változásokra és elvárásokra egyaránt. Ma pedig hazánkban is azt látjuk, hogy a munkaerőhiány megjelenésével egyre inkább „felértékelődnek” azok az eddig hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok, amelyeket eddig nem vont be kellő súllyal a HR a szervezetekbe, de a munkaerőhiány megszüntetése érdekében egyre nagyobb potenciált jelentenek, és egyre nagyobb lehetőséget kapnak a szervezetbe történő beintegrálásba.

Sokszor tehát a HR maga a szervezet kapujának a kulcsa, aki szemléletével, hozzáállásával hozzájárul a vállalat esélyegyenlőségének, diszkriminációmentes működésének biztosításához, ezzel a felelős foglalkoztatás megteremtéséhez.

Hivatkozások

- ARMSTRONG, M. (1991): A Handbook of Personnel Management Practice. Kogan Page, London.
- Európai Bizottság (2001): Promoting a European framework for corporate social responsibility. Green Paper, COM (2001) p. 366.

- FARKAS FERENC – POÓR JÓZSEF (2006): Konvergenciák és divergenciák az emberi erőforrás menedzsmentben. Kutatási hipotézisek. Előadás. MTA Munkatudományi Bizottság kihelyezett ülése. Pécs, 2006. 05. 19.
- Freeman, R. E. (1983): Strategic Management: A Stakeholder Approach; Boston, Pitman, in. Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.) (1993): Etika a gazdaságban; Keraban Kiadó, Budapest, pp. 169–191.
- Jótt és jól: vállalati felelősségvállalásról kis- és középvállalkozásoknak. (szerk. Bognár Károly). OFA, Budapest, 2014.
- KONCZ KATALIN (1992): Személyügyi tevékenység tartalma és funkciói. Aula Kiadó, Budapest.
- Lester R. Brown (1981): Building a Sustainable Society, A Worldwatch Institute Book, W.W. Norton, New York 433 pp.
- MSZ ISO 26000:2011 Útmutató a társadalmi felelősségvállaláshoz című szabvány
- MSZ EN ISO 9001:2015 Minőségirányítási szabvány
- POÓR JÓZSEF (2006): HR mozgásban. Nemzetköziesedés az emberi erőforrás menedzsmentben. MMPC, Budapest.
- SENNETT RICHARD (1998): The Culture of the New Capitalism. Yale University Press, New Haven.

Internetes források

- <http://www.boon.hu/ksh-terjed-de-tovabbra-sem-jellemzo-az-atipikus-foglalkoztas-magyarorszag/2578783>
- „Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról” (2003. évi CXXV. törvény) szóló törvény, letölthető: http://www.complex.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0300125.TV.
- KSH adattábla: http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_3_3.html
- <http://bcsdh.hu/a-sokszinuseg-ertek-a-munkahelyeken-is-ujabb-csatlakozokat-varnak-a-szervezek/>
- COM(2011) 681 végleges. Európai Bizottság: BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE AZ EURÓPAI PARLAMENTNEK, A TANÁCSNAK, A GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS BIZOTTSÁGNAK ÉS A RÉGIÓK BIZOTTSÁGÁNAK A vállalati társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó megújult uniós stratégia (2011–2014). Brüsszel, 2011.10.25. letölthető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0681&from=EN%E2%80%9D>

A KKV-K HELYZETE, VERSENYPÉSSÉG, INNOVÁCIÓ ÉS FOGLALKOZTATÁS

HOLLÓ ERVIN, MARSELEK SÁNDOR

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
ehollo@kft.karolyrobert.hu
marselek.sandor@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A magyar vállalkozások meghatározó része a KKV-k csoportjába tartozik. A foglalkoztatásban betöltött megkerülhetetlen szerepük miatt jelentőségük felértékelődött. Komoly szerepük lehet a nagyvállalati beszállítói körben, tevékenységük elősegíti a gazdasági élet dinamizálását. A KKV-k helyzetének bemutatásán túlmenően versenyképességi és innovációs lehetőségeiket is elemezzük. A KKV-k – gyors reakálási képességük miatt – a folyamatos megújulás révén fejlődhetnek, az innováció felvállalásával szerepük a gazdasági haladás fő motorjának tekinthető a gazdaság megerősítésében, szerepüket növelni szükséges. A kutatás-fejlesztés növelésére fordított ráfordítások gyorsan megtérülhetnek ezen a téren, a vállalkozási szektor jelentősége gyorsan nő. Az itt elért sikerek növelik a versenyképességet, melynek javítása elemi érdekünk.

Kulcsszavak: vállalkozások, gazdaság, versenyképesség, innováció, foglalkoztatás

1. Bevezetés

A KKV-k állítják elő hazánkban a nem pénzügy üzletgazdaságban létrehozott hozzáadott érték több mint felét, a foglalkoztatásban pedig részarányuk mintegy 70%. A KKV-k szerepe döntő az ingatlanügyletek, a szakmai tevékenységek és az építőipar területén, ahol a munkahelyek több mint 90%-át adják. A munkatermelékenység terén a hazai KKV-k az uniós átlag alatt teljesítenek.

A kisvállalkozások jelentőségét az EU is komolyan veszi, a 2000-ben elfogadott Európai Kisvállalati Charta (EC, 2004) utal arra, hogy a gazdaság gerincét

a kisvállalatok képezik. A Lisszabonban kitűzött cél szerint elvárható, hogy az Európai Unió váljon a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává.

„A kisvállalatok tekintendők az innováció, a foglalkoztatás, valamint az Európán belüli társadalmi és helyi integráció fő hajtóerejének.” (EC, 2004) A statisztika szerint 2014-ben a KKV-k adták Magyarországon a vállalkozások számának 99,8%-át, munkahelyeket adtak az itt foglalkoztatottak 69,8%-ának, és a magyar hozzáadott érték 53,6%-ával megkérdőjelezhetetlen gazdasági szerepet játszottak (Nemzetgazdasági Minisztérium, 2016).

A KKV-k a 2008-as pénzügyi válság során kb. 10%-os visszaesést szenvedtek el a vállalkozások száma, a foglalkoztatás és a hozzáadott érték tekintetében. A visszaesést máig nem sikerült kiheverni, bár a hozzáadott érték 2014-től napjainkig várhatóan évi 0,3%-kal nő, a foglalkoztatottak száma az előrejelzések szerint 2014 és 2016 között mintegy 30 000-rel csökken. Ez sajnálatos, hiszen az EU-csatlakozást követően a KKV-k gyorsan fejlődtek. A fejlődést a gazdasági válság szakította meg (Takács-György–Takács, 2011). A magyar kisvállalkozások gazdasági teljesítményt stabilizáló, kiegyensúlyozó szerepet játszhatnának, ha erre lenne politikai akarat (Csath, 2015). A bürokrácia és az adminisztráció csökkentése fontos lenne, hiszen az adminisztratív terhek csökkentése Magyarországon 200 milliárd forint nagyságrendű megtakarítást tenne lehetővé (Deloitte, 2012).

A KKV-k ágazati szerkezete a szolgáltató szektor túlsúlyát tükrözi, négyötödük itt működik. Magyarországon a szolgáltató szektor 2015-ben 57,7 százalékkal járult hozzá a bruttó hazai termék létrehozásához. Varga (2016) szerint: „A jelenlegi hazai gazdaságpolitika ugyanakkor ellenszenvvel tekint erre a területre, s ezt erőforrás-kivonással, például a különféle ágazati adók kivetésével kifejezésre is juttatja. Ezzel lemond e rugalmasabb alkalmazkodásra képes szektorban rejlő előnyök kihasználásáról.”

Az Európai Unió komolyan veszi a KKV-k támogatását. Az európai strukturális és beruházási alapok több mint 450 milliárd eurót bocsátanak a tagállamok rendelkezésére a 2014–2020 közötti időszakban, és ez az összeg munkahelyteremtést és növekedést segítő beruházásokra fordítható (Internet 1).

A KKV-k zöme nem exportál, bár az utóbbi években ezen a téren javulás volt tapasztalható. Az árutermelő ágazatok súlya (mezőgazdaság, építőipar) a szervezetméret növekedésével párhuzamosan nő. A középvállalkozások mintegy fele már árutermelést végez (Dupcsák–Marselek, 2015).

2. Anyag és módszer

A KKV-k jelentősége az ország gazdasága szempontjából megkérdőjelezhetetlen. A KKV-k elemzését célszerűen összegyűjtött statisztikai adatok alapján és a széles körű irodalmi háttér – terjedelemtől függő – bemutatásával végezzük. A Nemzetgazdasági Minisztérium 2016 nyarán elkészült részletes elemzését is figyelembe vettük az értékelésnél, és saját véleményünket is megjelentetjük. A 2015. évi részletes SBA-elemzés alapján feltárjuk a hibákat, és változtatásokat javasolunk. Jelenleg folyik egy széles körű kérdőíves felmérés, eredményei csak 2017-ben lesznek statisztikailag értékelhetők. A versenyképesség terén történt visszaesésünk is indokolja a terület részletes elemzését, hiszen a kutatás-fejlesztés és az innováció terén a más országoktól való elmaradás ezt eredményezi. A fontosabb statisztikai adatokat táblázatokba rendezzük, illetve ahol célszerű, ábrákon mutatjuk be. Következtetéseink és javasataink jobbító szándékúak, sok esetben a hibák bemutatásával figyelemfelkeltő hatásúak. A tanulmány a hazai KKV-k helyzetének részletes elemzését végzi el.

3. Eredmények

A KKV-k helyzete

Magyarországon a mikrovállalkozások aránya magasabb, mint az EU-tagállamok átlagában mért érték, ugyanakkor kisebb a kis és közepes méretű vállalkozások súlya. Hazánkban a mikrovállalkozások alkalmazzák az összes foglalkoztatott 34,6 százalékát, az EU-ban ez az érték 30% alatt van. A hazai és az európai KKV-k jellemzőit az 1. táblázat ismerteti.

1. táblázat: A hazai és európai KKV-k főbb jellemzői

	Vállalkozások száma			Foglalkoztatottak száma			Hozzáadott érték		
	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28
	Menny.	Arány	Arány	Menny.	Arány	Arány	Milliárd €	Arány	Arány
<i>Mikrovállalkozások</i>	478 021	94,2%	92,7%	847 890	34,6%	29,2%	9	18,7%	21,1%
<i>Kisvállalkozások</i>	24 617	4,9%	6,1%	461 790	18,8%	20,4%	8	16,1%	18,2%
<i>Középvállalkozások</i>	4 039	0,8%	1,0%	400 148	16,3%	17,3%	9	18,8%	18,5%

	Vállalkozások száma			Foglalkoztatottak száma			Hozzáadott érték		
	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28
	Menny.	Arány	Arány	Menny.	Arány	Arány	Milliárd €	Arány	Arány
KKV-k	506 677	99,8%	99,8%	1 709 918	69,8%	66,9%	26	53,6%	57,8%
Nagyvállalkozások	867	0,2%	0,2%	741 405	30,2%	33,1%	23	46,4%	42,2%
Összesen	507 544	100,0%	100,0%	2 451 323	100,0%	100,0%	49	100,0%	100,0%

Forrás: 2015. évi SBA-tájékoztató

Ezeket a 2014. évre vonatkozó becsléseket a DIW Econ készítette a vállalkozások szerkezeti statisztikáit tartalmazó adatbázisban (Structural Business Statistics Database) (Eurostat) foglalt, 2008–2012-es időszakra vonatkozó adatok alapján. Az adatok a „nem pénzügyi üzletgazdaságra” vonatkoznak, amelybe beletartozik az ipar, az építőipar, a kereskedelem és a szolgáltatások (NACE Rev. 2, B-J, L, M és N részek), de nem tartoznak bele a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban és a halászatban, valamint az elsősorban nem piaci szolgáltatási ágazatokban, mint például az oktatás és az egészségügy területén működő vállalkozások. Az Eurostat használatának előnye az, hogy a statisztikák harmonizáltak, és országonként összehasonlíthatóak. A hátránya az, hogy bizonyos országok esetében az adatok eltérhetnek a nemzeti hatóságok által közzétett adatoktól.

Holicza (2016) ismerteti a KKV-kat érő kihívásokat. A fő problémák a következők:

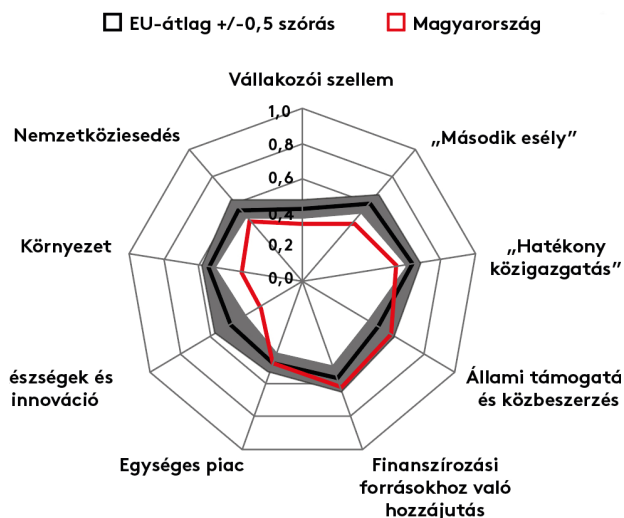
- az oktatás nem készít fel a vállalkozásindításra,
- a finanszírozás hiányos,
- a siker elmaradása esetén a veszteségek komolyak,
- az adminisztrációs eljárások bonyolultak.

Az Európai Bizottság 2008-ban fogadta el az Európai Kisvállalkozói Intézkedéscsomagot (Small Business Act, azaz SBA). Ez teremti meg a KKV-k növekedési és innovációs lehetőségeinek kihasználását biztosító stratégiai keretet. A jelentés évente megjelenik, bemutatja a jelenlegi helyzetet és a tagállamok erőfeszítését az SBA-ban előírt célok teljesítése érdekében.

Magyarország összesített profilja az uniós átlag alatti, lassan javul. Rosszul teljesítünk a vállalkozói szellem, az újrakezdés, a készségek és innováció, a környezet és a nemzetköziesedés területeken.

Az egységes piac, a finanszírozási forrásokhoz való hozzájárulás és a hatékony köz-igazgatás esetében Magyarország az EU-átlag körül teljesít, míg az állami támogatás és a közbeszerzés területén az átlagnál is jobban teljesít (1. ábra).

1. ábra: Magyarország SBA-profilja, 2014.

Forrás: SBA Fact Sheet Hungary (2015)

Versenyképesség

Lengyel I. (2003) meghatározása szerint: „A vállalatok, iparágak akkor versenyképesek, ha termékeik, szolgáltatásaik értékesíthetők a nemzetközi piacokon, magas jövedelmet (hozzáadott értéket) érnek el úgy, hogy nem csökken foglalkoztatottjaik száma, azaz új technológia alkalmazásakor, a termelékenység növelésekor sem kell elbocsátaniuk foglalkoztatottjaikat.”

Napjainkban egyre inkább eltűnik a merev határ a mikro- és makroökonómiai felfogások között, a vállalat napjainkban nem elszigetelt szervezet (a hálózatok, klaszterek, stratégiai szövetségek stb. miatt), hanem helyi üzleti környezetébe beágyazódottan értelmezendő (Abayné Hamar és szerzőtársai, 2005).

Elméleti megközelítésben a piaci siker alapfeltétele az adott makro- és mikrokörnyezetben elérhető versenyelőny kivívása és megtartása. Ezt a versenyelőnyt dinamikus módon kell értékelni, a fogyasztói szokások változásával nőhet vagy csökkenhet, illetve a versenytársak helyzetének változásával is módosulhat (Marselek és szerzőtársai, 2002).

A hálózatot sokan szervezetek együtteseként határozzák meg. Nincs egyetlen döntési központ. A hálózat olyan együttműködések által összekapcsolt cégek rendszerét jelenti, melyek tevékenysége nagyobb, mint a részek egyenkénti tevékenységének összege. A hálózat új szervezeti, szervezési módokra is utal.

A KKV-k versenyképességének javítása fontos célkitűzés, a 2014–2020 közötti időszak kohéziós politikájának 11 tematikus célkitűzése közé tartozik. A beruházások is ehhez kapcsolódnak, főként a kutatás és innováció, az alacsony CO₂-kibocsátású gazdaság, valamint az információs és kommunikációs technológiák a fő területek. Az Európai Regionális Fejlesztési Alapból (ERFA) származó támogatások egyötöde kimondottan a KKV-kkal kapcsolatos beruházásokra lesz szánva. A 2014–2020 közötti időszakban további EU-s nemzeti és regionális források is elérhetők lesznek. A támogatások a hazai KKV-kat is segítik, a fő irányokat célszerű megvalósítani. Ezek a következők:

- Beruházási források nyújtása (támogatás, hitel, hitelgarancia, kockázati tőke).
 - Célzott üzleti támogatás (hálózatépítés, nemzetközi együttműködés).
 - Bejutás a globális piacra.
 - Új növekedési források (zöldgazdaság, fenntartható turizmus, egészségügyi és szociális szolgáltatások).
 - Gyakorlatcentrikus szakképzés és oktatás.
 - Kapcsolat kutatóközpontokkal és egyetemekkel (spin of cégek, klaszterek).
- (Internet 1)

A kormány a jövőben is kiemelt figyelmet fordít a KKV-k támogatására, ezzel van összhangban a kis- és középvállalkozások fejlesztésének 2014–2020 időszakra szóló stratégiája (2013). A 2014–2020-as programozási időszakban az uniós fejlesztési források 60 százalékát hazánk közvetlenül gazdaságfejlesztésre fordítja. (Internet 2)

Magyarország a nemzetközi felméréseken a versenyképesség tekintetében rosszul teljesít. Az egyes országok versenyképességét rangsoroló Világgazdasági Fórum Globális Versenyképességi Indexe szerint hazánk 2014-ben 144 országból a 63. volt. A helyezés romló, 2007-ben még a 47. helyen voltunk. Versenytársaink közül, melyek szomszédjaink is, már csupán Szlovéniát és Horvátországot előzzük meg (Schwab–Sala-i–Martin, 2014).

A helyzet azért sem rózsás, mert Magyarország a 2007–2013-as időszakban az EU-átlag 2,7-szeresét költötte a gazdaság támogatására (Kállay, 2014).

A jobb eredményhez cégre szabottan lehet kiküszöbölni a szűk keresztmetszeteket, és nem lehet elvárni javuló eredményt azoktól a KKV-któl, ahol a versenyképesség minden területen alacsony. Állami eszközökkel történő támogatásuk csupán erőforrás-pazarlást jelent (Szerb, 2015). Hosszabb távon javulás a vállalkozók új, a piacgazdaság által elvárt modern tudással, képzettséggel, eszközökkel rendelkező nemzedékétől várható.

A KKV-k problémái nem csak az alulfinanszírozásból erednek, problémás területek például a nyelvtudás hiánya, az együttműködés alacsony szintje, az innováció elégtelensége. Chikán és munkatársai (2014) vizsgálatai szerint a továbbképzés és az informatika is a problémás, elhanyagolt területekhez tartozik. Részletesen elemzi a lehetőségeket Szűcs Cs. (2014).

Vállalati hálók

A multinacionális cégekkel szemben a KKV-k esélye minimális. A KKV-k magas munkaerő- és alacsony tőkeigényű tevékenységet folytatnak (Dupcsák–Marselek, 2016). Az összes mutatót tekintve a nagyvállalatok jobban növekednek, és hazánkban innovációs tevékenységük is fejlettebb. A hálózatosodás napjaink valósága, a gazdasági szereplők interakcióinak egy megnyilvánulási formája. Az új technikai lehetőségek gyorsítják az innovációt. Az egyedi kis szervezetek képtelenek a verseny felvételére, ezért stratégiai együttműködésre van szükség.

Mára a fejlődés a vállalati kapcsolatrendszerek kiépítésétől függ. A hálózati együttműködés jelentős költségmegtakarítást tesz lehetővé. A globális gazdaságban való részvétel elengedhetetlen, ennek formája más és más. A multinacionális vállalatok a külföldi működőtőke-beruházás révén hozzák létre saját leányvállalati hálózatukat, így az erőforrások hatékonyabban megszerezhetők. Napjainkban beszélhetünk egy adott vállalat által kialakított kapcsolat hálójáról, egy adott iparágban működő vállalati kapcsolatok hálózatáról, földrajzi elhelyezkedés szerinti hálózatokról, tulajdonosi szempontból hálózatot alkotó vállalatokról, az ellátási lánc mentén szerveződő hálózatokról stb. A hálózatot sokan szervezetek együtteseként határozzák meg. Nincs egyetlen döntési központ. A hálózat olyan együttműködések által összekapcsolt cégek rendszerét jelenti, amelyek tevékenysége nagyobb, mint a részek egyenkénti tevékenységének összege.

Porter (1998) a versenyképességet elemezte. Szerinte elsődleges szerepe lehet a versenyképességben a klasztereknek, amelyek felfoghatók a regionális hálózatok egy formájaként. A hálózatok – bizonyos feltételek megléte esetén – több lépcsőben klaszterré fejlődhetnek. A jellemzőket a 2. táblázat mutatja be.

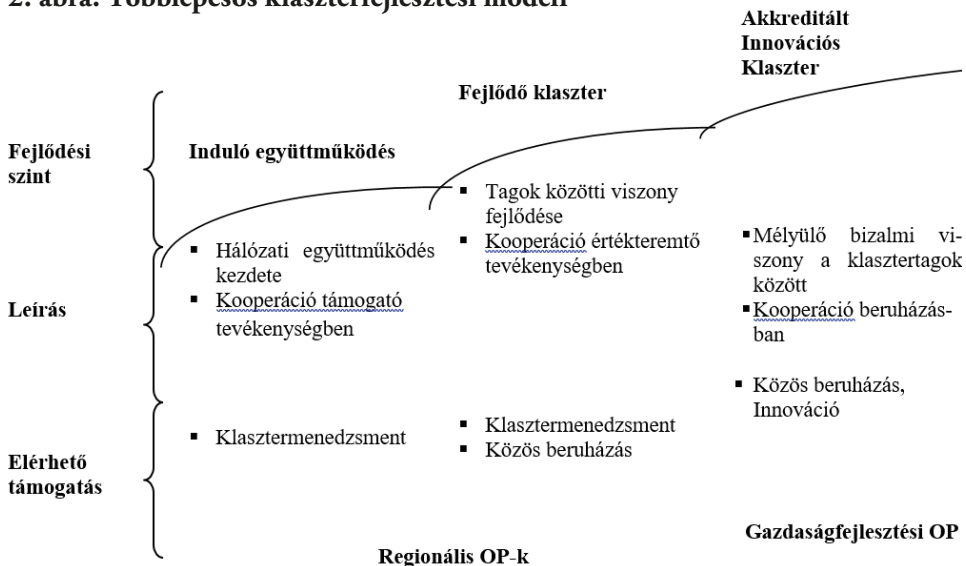
2. táblázat: A vállalati hálózatok és klaszterek eltérő jellemzői

	Hálózatok	Klaszterek
Előny	Meglévő olcsó, speciális szolgáltatások	Igényelt speciális szolgáltatások odavonzása
Tagság	Meghatározott (zárt) tagság	Nyitott szerveződés
Együttműködés alapjai	Szerződéses kapcsolatok	Társadalmi értékek
Pozíció	Viszonylag stabil	Rugalmasan változik
Kapcsolat jellege	Együttműködésen alapuló	Együttműködésen és rivalizáláson alapul
Kohézió	Közös üzleti célok	Kollektív vízió
Résztvevők	Vállalatok	Vállalatok, intézmények, szakmai szervezetek

Forrás: Imreh–Lengyel, 2003.

A klaszterfejlesztés modelljét a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: Többlépcsős klaszterfejlesztési modell

Forrás: MAG Zrt., 2012.

A hálózatokban elsődleges a kooperáció, a klaszterben a rivalizálás is jelen van. A hálózatokat vállalatok alkotják, a klaszterben egyetemek, kutatóintézetek és szakmai szervezetek is megjelennek. Klaszter nem jöhet létre bárhol, ismerni kell a kiválasztott

tevékenységre vonatkozó közös munkaerőbázis nagyságát. Ez az LQ-index (Location Quotient), egy bizonyos gazdasági tevékenységnek a vizsgált térség gazdaságában a nemzetgazdaság egészéhez viszonyított alul- vagy túlréprezentáltságának statisztikai mérőszáma (Patik–Deák, 2005).

Az atomizált kisvállalatok együttműködése elengedhetetlen. Először a vállalati hálók, majd a klaszterek is létrejöhetnek. Létrejöttükhöz szükséges a „kritikus tömeg”, ami kevés helyen adott. A hálózat- és klaszterfejlődés hazánkban vontatott, több tényező hiánya miatt. Ezek pl.: tőkehiány, menedzsment-tudáshiány, elégtelen területi tőke, együttműködési készség hiánya, bizalomhiány (Marselek és munkatársai, 2014; Szűcs Cs. és munkatársai, 2013).

Innováció és kutatás

A tudásalapú gazdaságban a versenyképességre törekvő vállalatoknak a tudást kell középpontba állítani, magasan képzett munkaerő foglalkoztatása elengedhetetlen, melynek révén magas hozzáadott értékű innovatív termékeket állítanak elő (Mogyorósi és munkatársai, 2009).

Az OECD szerint: „az innováció új, vagy jelentősen javított termék (áru vagy szolgáltatás), vagy eljárás, új marketing-módszer, vagy új szervezési-szervezeti módszer bevezetése az üzleti gyakorlatban, munkahelyi szervezetben vagy a külső kapcsolatokban.”

Az innovációt gyakran megjelenési forma szerint tipizálják. Ennek megfelelően négyféle innovációról beszélhetünk az Oslo kézikönyv szerint (Katona, 2006).

A **termékinnováció** olyan áru vagy szolgáltatás bevezetése, amely – annak tulajdonságai és rendeltetése vonatkozásában – új vagy jelentősen megújított. Ez magában foglalja a fejlesztésre vonatkozó részletes műszaki leírásokat, az összetevőket és anyagokat, a beépített szoftvert, a felhasználóbarát jelleget vagy más funkcionális tulajdonságokat.

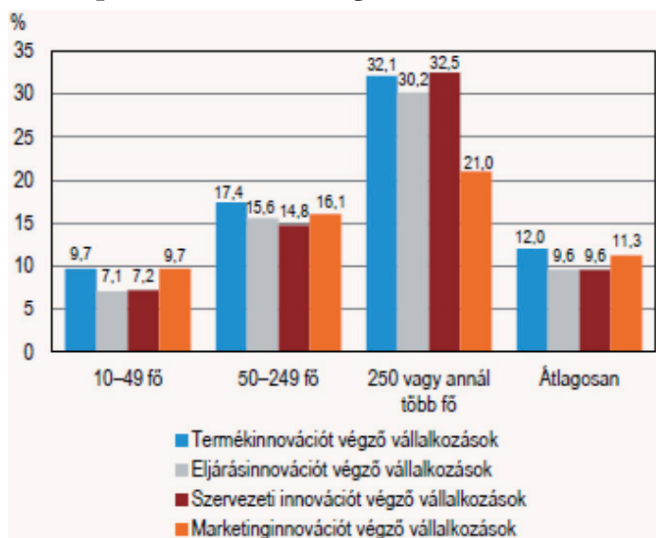
Az **eljárásinnováció** új vagy jelentősen megújított termelési vagy szállítási módszer megvalósítása. Felöleli a technikában, a berendezésekben és/vagy a szoftverben bekövetkező jelentős változásokat.

A **marketinginnováció** olyan új marketingmódszerek alkalmazása, amelyek jelentős változást hoznak a terméktervezésben, a csomagolásban, a termék piacra dobásában, a termék reklámozásában vagy az árképzésben.

A **szervezési-szervezeti innováció** új szervezési-szervezeti módszerek megvalósítását jelenti a cég üzleti gyakorlatában, a munka szervezésében vagy a külső kapcsolatokban.

Az innováció minden típusáról elmondható, hogy a nagyobb vállalkozások jelentősebb hányadában vezették be azokat (3. ábra).

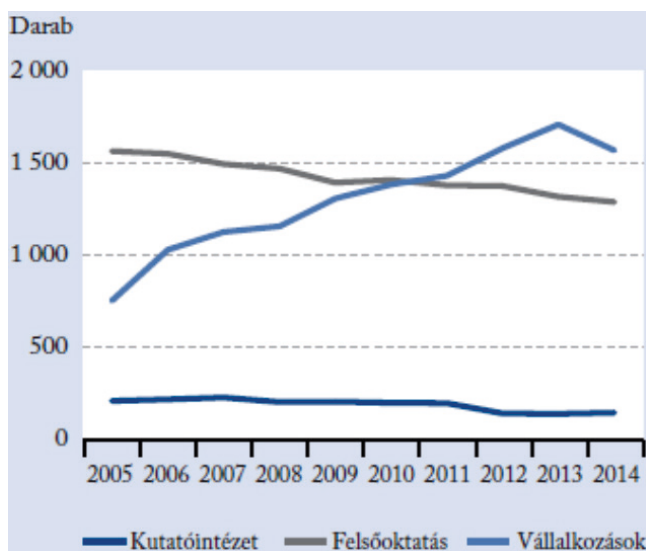
3. ábra: Az innovatív vállalkozások az összes vállalkozás százalékában az innováció típusai és létszám-kategóriák szerint, 2014

Forrás: KSH,
2016 Statisztikai Tükör

A kutatási-fejlesztési ráfordítások 2014-ben 441 milliárd forintot tettek ki. A ráfordítások bruttó hazai termékhez mért aránya 1,38% volt. A kutatóhelyek több mint fele (52%-a) a vállalkozói szegmensben található (4. ábra).

4. ábra: A kutatóhelyek számának alakulása

Forrás: KSH,
Magyarország 2015

A kutatás nagyobb részét a vállalati kutatóhelyeken végzik. Az alapkutatás aránya alacsony, főleg a vállalkozás sikere határozza meg a kutatást (3. táblázat).

3. táblázat: Összefoglaló adatok a vállalati kutatóhelyekről

Megnevezés	2010	2012	2014
Összes ráfordítás, milliárd forint	185,5	238,7	315,5
Ebből beruházás aránya, %	12,3	15,1	16,1
Kutatóhelyek száma	1 384	1 583	1 570
K+F-alkalmazottak száma, tényleges létszám	18 920	23 298	25 359
Kutatók száma, tényleges létszám	12 220	14 742	17 008
Nők aránya a kutatók között, %	21,6	19,2	17,7
Alapkutatás aránya az összes projektköltség között, %	3,8	4,0	5,5
Száz kutatóra jutó idegen nyelvű cikkek száma ^{a)}	4,0	3,8	2,6
Száz kutatóra jutó magyar nyelvű cikkek száma ^{a)}	5,7	4,3	3,2

^{a)} A tényleges létszám alapján kalkulált érték.

Forrás: KSH, Magyarország 2015

A felsőoktatási szektor kutatása 75,2%-ban állami költségvetésből volt finanszírozva 2015-ben, a tevékenység mérséklődése folyamatos. 2015-ben 66 felsőoktatási intézményben összesen 1253 kutatóhely működött, az összes kutatóhelyhez viszonyított arány nem érte el a 45%-ot.

Minden közgazdasági könyv hangsúlyozza a magas képzettségű, végzettségű emberek kiemelt szerepét az innovációban. Erre a KSH felmérése jelentős bizonyítékot ad (4. táblázat).

4. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az innovatív és nem innovatív vállalkozásoknál létszám-kategóriák szerinti bontásban, 2008–2010

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	(%)							
	10–49 fő	50–249 fő	250 fő és több	Együtt	10–49 fő	50–249 fő	250 fő és több	Együtt
	innovatív vállalkozások %-ában				nem innovatív vállalkozások %-ában			
0	14,6	1,0	0,0	9,9	30,6	7,3	2,8	27,0
1– 4	21,3	16,5	8,6	19,0	26,3	36,2	22,2	27,5
5– 9	11,6	22,6	24,3	15,5	11,6	21,4	26,1	13,1
10– 24	21,9	32,1	37,4	25,8	15,8	21,0	26,7	16,7
25– 49	12,2	13,2	18,8	13,0	6,8	7,2	11,1	7,0
50– 74	8,2	8,6	6,9	8,2	4,7	3,3	5,6	4,6
75–100	10,2	6,0	4,0	8,6	4,2	3,5	5,6	4,1

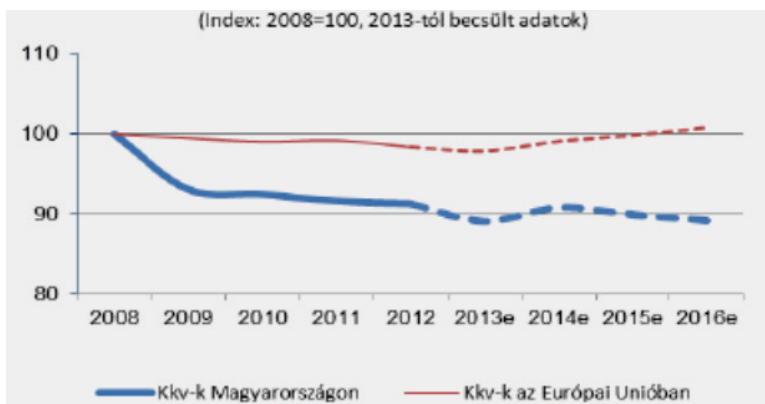
Forrás: KSH, 2012 Statisztikai Tükör VI. évf. 59. sz.

A KKV-k kezdeményezéseit az innováció terén a modern piacgazdaságokban speciális szervek – kockázati tőketársaságok, tudományos parkok, technológiai korszerűsítési társaságok – létrehozásával ösztönzik. E szervezetek alapításában a kormányok jelentős tőketársi részt vállalnak (Iványi–Hoffer, 1999).

Foglalkoztatás

Európában és hazánkban is kiemelt kérdés a foglalkoztatás növelésének lehetősége. Hustiné Béres (2012) szerint a KKV-szektor fejlesztése lehet az EU és hazánk munkanélküliségi helyzetének javítására – többek között – az egyik lehetőség. A KKV-k a válság után még nem tértek magukhoz, a foglalkoztatottak száma visszaesett, és az előrejelzés sem mutat foglalkoztatási növekedést (5. ábra).

5. ábra: A KKV-k által foglalkoztatottak száma

Forrás: 2015 évi SBA-tájékoztató

A foglalkoztatásban az EU-ban nem volt komoly visszaesés, a fejlettebb, innovatívabb vállalkozások jobban reagáltak a válságra. Hazánkban a mikrovállalkozások a meghatározók, de kis méretük miatt nincsenek tartalékaik, így sebezhetőek.

A hálózatba szerveződött vállalkozások alkalmazkodása jobb lehet. Lakatos (2015) szerint a hálózatra alapozott, globális piacra kilépő vállalkozások fényes jövő előtt állnak. A piaci alapon működő KKV-szektor foglalkoztatási kapacitását főleg a versenyképesség javulására épülő minőségi fejlődés növelheti.

4. Konklúzió

A kis- és középvállalkozások az európai és a magyar gazdaságban is meghatározók. A versenyszféra fő foglalkoztatói a mikrovállalatok. A hazai KKV-k elmaradnak nyugati társaiktól, a 2008-as válság visszavetette tevékenységüket. A 2008. évi SBA-tájékoztató szerint a hazai KKV-k rosszul teljesítenek a vállalkozói szellem, az újrakezdés, a készségek és innováció, a környezet és a nemzetköziesedés területén. Az értékelés évente történik, a javítandó területek világosan láthatók.

Hazánk a versenyképesség terén is egyre lejjebb csúszik. Ez rendkívül negatív tendencia, az okok kiderítése és a változtatás jövőnk záloga. A kisvállalkozások önmagukban gyengék, a hálózatosodás, később a klaszterszerveződés javíthatna a helyzeten. Az összefogás elengedhetetlen. A kisvállalkozások a multik beszállítóiként is javíthatnak helyzetükön, de ez a tevékenység kvalifikált munkát kíván. A tudás és az innováció irányába kell elmozdulni, a humán tőkét fel kell értékelni. Az informatikai fejlesztések különösen fontosak. A globális piac és az exportlehetőségek növelése teszi lehetővé a KKV-szektor fejlődését, de jelenleg ebbe az irányba lassú az elmozdulás.

Hivatkozások

- Abayné Hamar Enikő – Vajsz Tivadar – Pummer László (2005): A magyar mezőgazdaság nemzetközi versenyképességének összetevői. XLVII. Georgikon Napok, Nemzetközi Konferencia, Keszthely, 1–6.
- Chikán Attila – Czákó Erzsébet – Wimmer Ágnes (2014): Kilábalás göröngyös talajon. Gyorsjelentés a 2014. évi kérdőíves felmérés eredményeiről. Budapesti Corvinus Egyetem, Versenyképességi Kutató Központ.
- Csath Magdolna (2015): Merre tovább, kisvállalkozások? Magyar Nemzet, LXXXVIII. évf. 180. sz. 8.
- Deloitte (2012): A hazai kis- és középvállalkozások finanszírozási forrásokhoz való hozzáférése, piaci elégtelenségek, hiányosságok vizsgálata. Budapest, Deloitte Magyarország. EC Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatóság (2015): 2014 évi SBA tájékoztató Magyarország. 1–17.
- Dupcsák Zsolt – Marsalek Sándor (2015): A KKV-k beruházási és foglalkoztatási szerepe a régiókban. Gazdálkodási és menedzsment tudományos konferencia, Kecskeméti Főiskola, Kecskemét, 43–47.

- Dupcsák Zsolt – Marselek Sándor (2016): A KKV-k beruházási és foglalkoztatási szerepe. Károly Róbert Főiskola, XV. Nemzetközi Tudományos Napok, Gyöngyös, 391–399.
- EC Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatóság (2016): 2015 évi SBA tájékoztató Magyarország. 1–17.
- European Commission (2004): Kisvállalkozások Európai Chartája 2004. Luxemburg. Az Európai Közösség Hivatalos Kiadványainak Hivatala.
- Holicza Péter (2016): A magyar KKV-szektor helyzete nemzeti és nemzetközi szinten. Vállalkozásfejlesztés a XXI. században. Budapest, 147–162.
- Hustiné Béres Klára (2012): A hazai kis- és középvállalkozások innovációs tevékenységét befolyásoló makrogazdasági szabályozórendszer, kiemelten az adóztatás főbb összefüggései. PhD-értekezés, SZIE Gödöllő, 1–161.
- Imreh Szabolcs – Lengyel Imre (2003): A kis- és középvállalkozások regionális hálózatainak főbb jellemzői. In: Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs fogalmak és klaszterek. (szerk: Buzás N. – Lengyel I.) SZTE GTK, JATEPress, Szeged, 154–174.
- Iványi Attila Szilárd – Hoffer Ilona (1999): Innováció a gazdálkodásban. Aula Kiadó, Budapest, 1–295.
- Kállay László (2014): Állami támogatások és gazdasági teljesítmény. Támogatástuladatulolás a magyar gazdaságfejlesztésben? Közgazdasági Szemle, 61 (3), 279–298.
- Katona József (2006): Az Oslo kézikönyv harmadik kiadásának kiértékelése. Budapest, 1–16.
- Központi Statisztikai Hivatal (2012): Innováció. VI. évf. 59. sz. 2012. aug. 17. 1–4.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016): Magyarország 2015. Budapest, 117–129.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016): Statisztikai Tükör, Kutatás-fejlesztés 2015. 2016. okt. 3. 1–6.
- Lakatos Zsolt (2015): Mennyit jelentenek a hazai KKV-k? Cégvilág – Adó Online. <http://ado.hu/rovatok/cegvilag/mennyit-jelentenek-a-hazai-kkv-k>
- Lengyel Imre (2003): Verseny és területi fejlődés. JATEPress, Szeged. 1–454.
- Mag – Klaszterfejlesztési Iroda (2012): A magyar klaszteresedés elmúlt 3 éve az akkreditált innovációs klaszterek példáján keresztül. 1–5. www.magzrt.hu
- Marselek Sándor – Fritz Bernd – Pummer László (2002): A magyar mezőgazdaság nemzetközi versenyképességének összetevői. VIII. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok, Gyöngyös, 371–378.
- Marselek Sándor – Módos Gyula – Varga Tibor (2014): Klaszterek szerepe a regionális versenyképesség javításában. XIV. Nemzetközi Tudományos Napok, Gyöngyös, Károly Róbert Főiskola, 1031–1039.

- Mogyorósi Péter – Bucsai Kálmán – Tyetyák Zsuzsanna (2009): Innováció lépésről lépésre. Ipargazdasági Kutató és Tanácsadó Kft., Budapest, 1–16.
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2013): A kis- és középvállalkozások stratégiája 2014–2020. Tervezet, Budapest, 1–85.
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): KKV Évkönyv. A kis- és középvállalkozások helyzete Magyarországon 2014. Budapest, 1–109.
- Patik Réka – Deák Szabolcs (2005): Regionális klaszterek feltérképezése a gyakorlatban. Tér és Társadalom, 19. évf. 2005/3–4. 139–158.
- Porter, M.E. (1998): Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, 6. 77–90.
- SCHWAB, K. – SALA-I-MARTIN, X. (2014): The Global Competitiveness Report 2014–2015. World Economic Forum, Geneva.
- Szerb László (2015): A versenyképesség mérése és empirikus vizsgálata a magyar kisvállalati szektorban. Prosperitas, Vol I. 2. sz. 14–18.
- Szűcs Csaba – Vajsz Tivadar – Marselek Sándor (2013): Versenyképesség és klaszter lehetőségek az agráriumban és a vidékgazdaságban. Thüringisch-Ungarisches Symposium, Jéna, 2013. 1–8.
- Szűcs Csaba (2014): Foglalkoztatás, versenyképesség a Gyöngyösi Kistérségben. PhD-értekezés, SZIE Gödöllő. 1–244.
- Takács-György Katalin – Takács István (2011): Global challenges and local answers by the smes in the north hungarian region – role of strategic thinking. STUDIA UBB NEGOTIA, LVI, 4, 2011. 53–67.
- Varga György (2016): Tévúton. Figyelő, Budapest, 38. sz. 22–23.
- Internet 1: A KKV-k versenyképessége. http://ec.europa.eu/regional_policy/hu/policy/themes/sme-competitiveness 2016.03.02.
- Internet 2: A kis- és közepes vállalkozások is jobban teljesítenek. <http://www.kormany.hu/hu/nemzetgazdasagi-miniszterium/hirek/a-kis-es-kozepes-val..> 2016.09.18.

A KKV-SZEKTOR HATÁSA A HAZAI GAZDASÁGI HELYZETRE NAPJAINKBAN

MARSELEK SÁNDOR, SZŰCS CSABA

Eszterházy Károly Egyetem

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Üzleti Tudományok Intézete

marselek.sandor@uni-eszterhazy.hu

szucs.csaba@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A magyarországi KKV-k helyzete és fejlődésük lehetősége fontos gazdaságpolitikai kérdés, mivel ezen vállalkozások szerepe a foglalkoztatásban és a fejlődésben meghatározó. A vállalkozások Európa-szerte az innováció fő letéteményesei és a gazdaság motorjai. A vállalkozók állást teremtenek, és embereket foglalkoztatnak. Irodalmi áttekintésemet a nemzeti és hazai gazdasági helyzet bemutatásával kezdem, majd rátérek a KKV-k elemzésére. Az Európai Unióban és Magyarországon is a legfontosabb foglalkoztatási lehetőséget a KKV-k jelentik. Az 1990-es évektől Magyarországon a gazdaság szerkezete jelentősen változott. A mikro-, kis- és középvállalkozások egyre nagyobb szerepet töltek be, és dinamikusan fejlődtek. Ebben a szektorban a fejlődés motorja a gazdasági innováció lenne, ezen a téren még van mit javítanunk. (Holló, 2016) A kutatás-fejlesztés terén is fejlődniünk kellene, az oktatás és az egészségügy fejlesztése nélkül növekedési lehetőségeink korlátozottak. A KKV-k erősítése a gazdaságpolitika kiemelt célja, a lehetőségek javítását kormányzati szinten is ideje lenne felvállalni. A nagyvállalati beszállítói kör hazai növelése a KKV-k számára jó lehetőséget teremt. Javítanunk kellene az innováció terén. Az innovációs képességet korábban leértékelt vagyonelemek határozzák meg, ilyen a bizalom, a tudás, a kapcsolati tőke, az együttműködési hajlam, a képzett munkaerő. Ezt kellene fejleszteni.

Kulcsszavak: foglalkoztatás, innováció, tudás, bizalom, kutatás

1. Bevezetés

A KKV-szektor a gazdaságra döntő hatást gyakorol. A 2008-as válság visszavetette a hazai KKV-k lendületes fejlődését. Feladatunk a KKV-k támogatása és fejlesztése

az ország érdekében. A jelenlegi fejlesztéspolitika nem támogatja eléggé a KKV-kat, többre és más eszközökre kellene gondolunk. A versenyképesség terén nem túl jól állunk, itt is átgondolt lépésekre lenne szükség. Hazánk jövőjét a tudásalapú társadalom megteremtése jelentheti, erre kell törekednünk.

2. Anyag és módszer

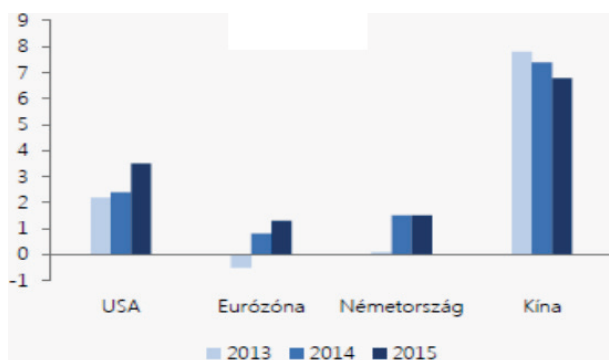
Statisztikai adatok alapján mutatjuk be a KKV-szektor helyzetét, szerepét és egyes jellemzőit. Munkánk során támaszkodunk a KSH-kiadványokra, a 2015. évi SBA-tájékoztatóra, Magyarország Konvergencia Programjára és az idevonatkozó szakkikkek elemzéseire. A változások főbb irányait szemléletes ábrákön mutatjuk be. A vizsgálat eredményeit, az összegyűjtött adatokat összefoglaló táblázatokban ismertetjük, és szövegesen is értékeljük. A tények és elemzések alapján jobbító következtetéseket vonunk le.

3. Eredmények

Bemutatjuk a gazdasági lehetőségeket meghatározó nemzetközi helyzetet, és részletesen elemezzük a KKV-k hazai és nemzetközi helyzetét.

Nemzetközi és hazai helyzet

Az eurózóna növekedése Kína és az USA teljesítményéhez képest visszafogott. Németország növekedése javul a növekvő beruházásoknak és a lakossági fogyasztás növekedésének köszönhetően. Az alacsony olajárszint is segítheti a növekedést. Kína – bár csökkenő mértékben – ma is dinamikusan fejlődik. Kockázatot hordoznak viszont a geopolitikai feszültségek (orosz–ukrán válság, Iszlám Állam), valamint a görögországi finanszírozási problémák. A tényeket az 1. ábra szemlélteti.

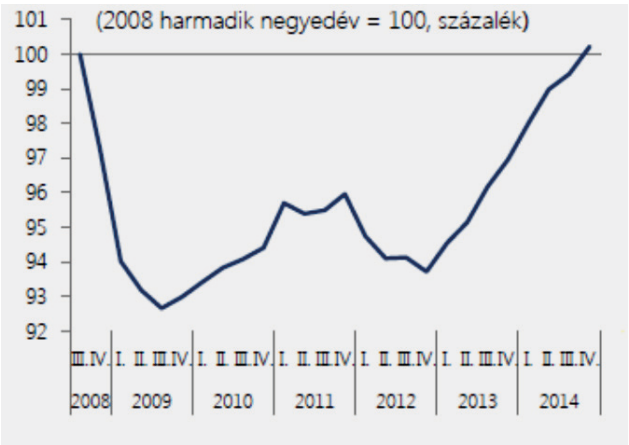

1. ábra: GDP-növekedés a főbb régiókban, 2015.

Forrás: Európai Bizottság IMF, idézi Magyarország Konvergencia Programja

Magyarország 2014-ben 3,6%-os növekedést produkált. Ez azt is jelenti, hogy hazánk újra konvergál az EU átlagos fejlettségi szintjéhez (2. ábra).

2. ábra: A magyar GDP-növekedés a válság óta

Forrás: KSH, NGM számítás,
idézi Magyarországi
Konvergencia Programja

A GDP-növekedést több tényező tette lehetővé. Az export mellett a beruházások és a fogyasztás szerepe is nőtt. A mezőgazdasági kibocsátás is 13%-kal bővült. A turisztikai és a pénzügyi szektor is javulást mutatott. A GDP öt éves várható változását az 1. táblázat szemlélteti.

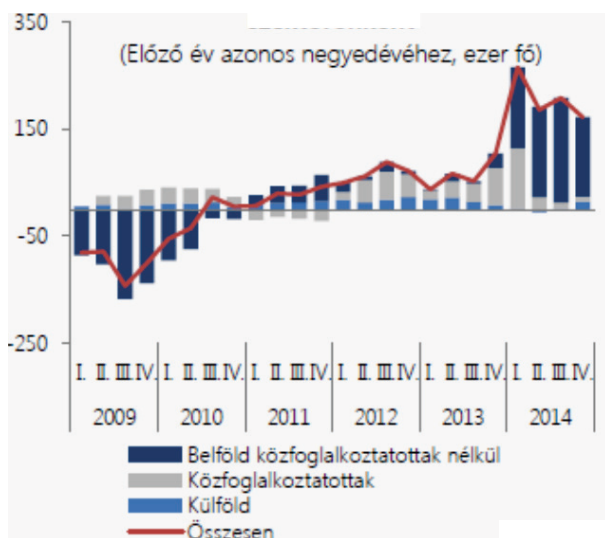
1. táblázat: A GDP összetevői (éves növekedés, %)

	2014	2015	2016	2017	2018
GDP	3,6	3,1	2,5	3,1	2,9
Háztartások fogyasztási kiadása	1,7	2,9	3,6	2,7	2,5
Természetbeni társadalmi juttatás	0,8	0,3	-0,1	0,1	0,1
Közösségi fogyasztás	3,4	1,5	-3,0	0,3	0,2
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	11,7	5,8	-0,5	6,4	5,1
Export	8,7	7,5	7,4	7,1	7,0
Import	10,0	7,7	7,1	7,5	7,1

Forrás: KSH, NGM számítás

A foglalkoztatás bővülése biztató, a versenyszféra volt ebben a meghatározó. A közfoglalkoztatás és a külföldi foglalkoztatás kisebb mértékben járult hozzá a növekedéshez (3. ábra).

3. ábra. Foglalkoztatásbővülés szektoronként

Forrás: KSH, 2015.

Kis- és középvállalkozások szerepe

A kis- és középvállalkozások szerepe a gazdaságban jelentős. A KKV-k által foglalkoztatottak száma közel 1,8 millió, részarányuk a foglalkoztatásban 70%. A mikrovállalatok a versenyszféra fő foglalkoztatói. A hazánkban lévő KKV-k állítják elő a hozzáadott érték több mint felét (2. táblázat).

2. táblázat: A hazai és európai KKV-k főbb jellemzői

	Vállalkozások száma			Foglalkoztatottak száma			Hozzáadott érték		
	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28
	Menny.	Arány	Arány	Menny.	Arány	Arány	Milliárd €	Arány	Arány
Mikrovállalkozások	478 021	94,2%	92,7%	847 890	34,6%	29,2%	9	18,7%	21,1%
Kisvállalkozások	24 617	4,9%	6,1%	461 790	18,8%	20,4%	8	16,1%	18,2%
Középvállalkozások	4 039	0,8%	1,0%	400 148	16,3%	17,3%	9	18,8%	18,5%
KKV-k	506 677	99,8%	99,8%	1 709 918	69,8%	66,9%	26	53,6%	57,8%
Nagyvállalkozások	867	0,2%	0,2%	741 405	30,2%	33,1%	23	46,4%	42,2%
Összesen	507 544	100,0%	100,0%	2 451 323	100,0%	100,0%	49	100,0%	100,0%

Forrás: 2015. évi SBA-tájékoztató

Ezeket a 2014. évre vonatkozó becsléseket a DIW Econ készítette a vállalkozások szerkezeti statisztikáit tartalmazó adatbázisban (Structural Business Statistics Database) (Eurostat) foglalt, 2008–2012-es időszakra vonatkozó adatok alapján. Az adatok a „nem pénzügyi üzletgazdaságra” vonatkoznak, amelybe beletartozik az ipar, az építőipar, a kereskedelem és a szolgáltatások (NACE Rev. 2, B-J, L, M és N részek), de nem tartoznak bele a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban és a halászatban, valamint az elsősorban nem piaci szolgáltatási ágazatokban, mint például az oktatás és az egészségügy területén működő vállalkozások. Az Eurostat használatának előnye az, hogy a statisztikák harmonizáltak, és országonként összehasonlíthatóak. A hátránya az, hogy bizonyos országok esetében az adatok eltérhetnek a nemzeti hatóságok által közzétett adatoktól.

A bizakodásra okot adó jelek ellenére a hazai KKV-k még ma sem érték el tartós fellendülést. A 2008-as pénzügyi válság mintegy 10%-os visszaesést okozott a vállalkozások száma, a foglalkoztatás és a hozzáadott érték tekintetében. Azóta csupán a hozzáadott érték növekedett örvendatosan (+12%). A foglalkoztatottak száma tekintetében a prognózisok további visszaesést jósolnak. A kis- és középvállalkozások az elmúlt 15 évben dinamikusán fejlődtek. A konkrét adatokat a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat: A kis- és középvállalkozások főbb mutatói (2000–2014)

Megnevezés	Regisztrált KKV-k száma (db)	Működő KKV-k száma (db)	Foglalkoztatottak száma (fő)	KKV-k által bruttó hozzáadott érték (M Ft)	KKV árbevétel nagysága (M Ft)	KKV termék-forgalmi export nagysága (M Ft)
2000	868 047	621 325	n.a.	n.a.	n.a.	1 869 774
2001	885 259	642 344	1 981 078	3 934 605	24 010 021	2 027 315
2002	903 147	690 139	2 019 198	4 346 390	25 758 188	2 009 607
2003	916 287	697 019	2 078 089	4 706 221	28 693 674	2 186 410
2004	931 247	704 292	2 104 633	5 221 783	31 568 425	2 476 764
2005	934 167	703 548	2 066 696	5 563 725	33 742 604	2 817 030
2006	912 733	693 389	2 064 415	6 310 469	39 446 508	3 505 397
2007	919 508	683 043	2 123 073	7 100 000	43 594 885	4 101 691
2008	921 758	695 968	2 144 206	7 572 881	47 906 537	4 791 283
2009	910 871	683 369	2 011 764	7 104 899	41 594 187	4 231 306
2010	941 588	690 798	2 003 429	7 412 892	41 504 323	4 828 406
2011	971 271	674 751	1 989 340	7 883 069	44 048 839	5 792 199
2012	960 978	638 579	1 981 107	7 896 725	44 633 608	6 287 983
2013	968 123	562 873	1 938 111	8 328 127	45 667 350	6 379 887
2014	972 982	552 474	1 982 317	9 084 642	49 176 151	6 981 547

Forrás: a KSH adatszolgáltatása alapján, Nemzetgazdasági Minisztérium

* előzetes adatok, kivéve a regisztrált KKV-k száma

A kis- és középvállalkozások magas munkaerő- és alacsony tőkeigényű tevékenységet folytatnak. Részben erre is visszavezethető, hogy az összes mutatót tekintve a KKV-k növekedése gyengébb volt a nagyobb vállalatokénál.

A magyarországi KKV-k helyzete az EU KKV-kkal összehasonlítva

Hazánkban a mikrovállalkozások aránya magasabb, mint az EU tagállamainak átlagában mért érték, és kisebb a kis és közepes méretű vállalkozások súlya. Ez az arány azt eredményezi, hogy míg az EU-ban a mikrovállalkozások alkalmazzák az összes foglalkoztatott 28,7 százalékát, addig Magyarországon ez az arány 35,5 százalék.

Az Európai Kisvállalkozói Intézkedéscsomag (Small Business Act, azaz SBA), melyet az Európai Bizottság 2008-ban fogadott el, teremti meg a KKV-k növekedési és innovációs lehetőségeinek kihasználását biztosító stratégiai keretet. Cél a fenntartható versenyképesség és az EU tudásalapú gazdasággá történő fejlesztésének elősegítése. Az éves jelentés bemutatja a jelenlegi helyzetet és a tagállamok erőfeszítését a SBA-ban megfogalmazott célok teljesítése érdekében. Tíz mutatócsoport és az ezekhez kapcsolódó indikátorok változásainak elemzésére kerül sor évente.

A vizsgált mutatócsoportok röviden összefoglalva a következők:

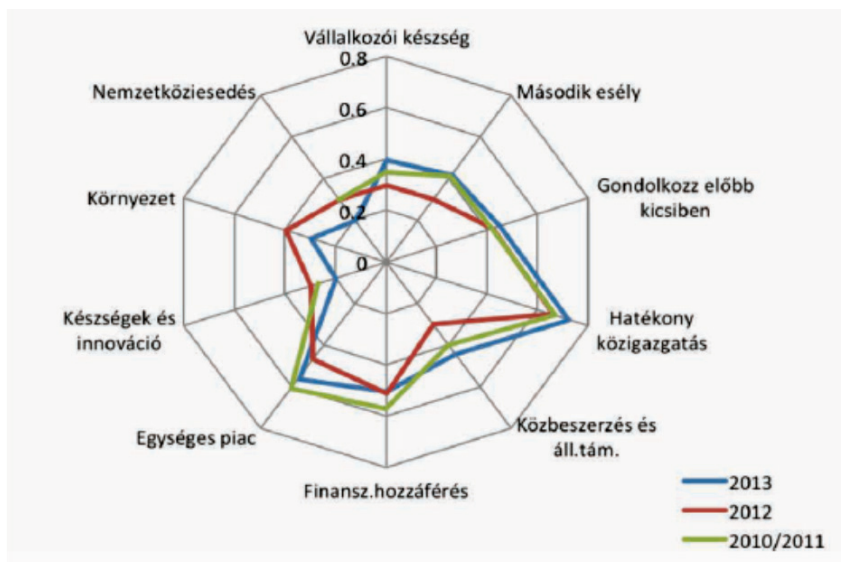
1. Vállalkozói készség – segítség a vállalkozói szellem növeléséhez, az oktatás tudatos fejlesztése, a vállalkozók képzése, a vállalkozói kultúra javítása.
2. Második esély – arra vonatkozik, hogy a csődbe ment becsületes vállalkozók könnyen és gyorsan kapjanak egy újrakezdési lehetőséget.
3. Gondolkozz előbb kicsiben – az elv megköveteli, hogy az újonnan tervezett jogszabályok, közigazgatási szabályok és eljárások egyszerűek, olcsók és könnyen alkalmazhatók legyenek.
4. A hatékony közigazgatás – a közigazgatási és adminisztratív területeken alkalmazott változtatásokra utal a KKV-k igényei szerint. Ide tartozik az elektronikus ügyintézés elterjesztése is.
5. Közbeszerzés és állami támogatás – a KKV-k részvételére utal a közbeszerzésekben és az állami pályázatokban. A reform célja egy stabilabb és átláthatóbb jogi rendszer létrehozása a közbeszerzési eljárások lebonyolításához, az EU-val összhangban. (Holicza, 2016)
6. Hozzáférés a finanszírozási forrásokhoz – a KKV-hitelek mértékére utal, az elutasított hitelkérelmek csökkentésére, az egyes pénzügyi támogatási eszközök megvalósítható igénylésére.
7. Egységes piac – az egyenlő versenyfeltételek megteremtésére utal a KKV-k esetében a határokon átnyúló tevékenységeik bonyolításában. Ez az olyan

adóintézkedések kiküszöbölését is célozza, melyek akadályozzák az egységes piacon végzett tevékenységeket.

8. Készségek és innováció – ez a KFI-tevékenységet végző KKV-k segítésére irányul. Ilyen intézkedés lehet a finanszírozás és különböző mentorprogramok, valamint az inkubátorházak és az innovációmenedzsment bevezetése. Ide tartozik a duális képzés bevezetése is. Kutatási eredmények alapján a magyar diákok kiemelkedő innovációs potenciállal rendelkeznek. (Holicza–Baimakova, 2015)
9. Környezet, energiahatékonyság – ez a „zöld termékek” fejlesztését, a zöldgazdaság program keretében a környezetbarát KKV-k támogatását célozná. Harangozó (2015) szerint a KKV-k ilyen irányú fejlesztésre jelentős potenciál kínálkozik. Ezt kevésbé használjuk ki.
10. Nemzetköziesedés – EU-n kívüli export és import lehetősége a KKV-k számára. Ez az elképzelés prioritást kapott, számos technikai és támogató intézkedés született.

Magyarország összesített profilja az uniós átlag alatt van, és visszaesésünk ellenére mutatóink javultak. Az uniós átlag javulása jelentősebb volt a hazai javulás szintjénél, ez magyarázza a viszonylagos romlást. A változásokat a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra. Magyarország SBA-profiljának változása 2010–2013-ig

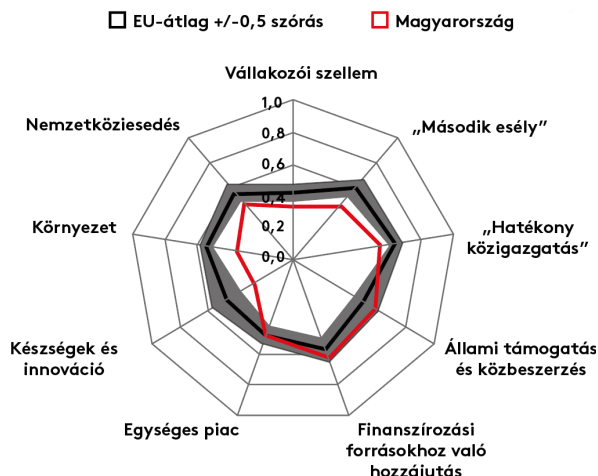

Forrás: SBA Fact Sheet 2010/11, 2012 és 2013.

Megjegyzés: A 2010/11-es jelentésben a Környezet dimenziót még nem mérték.

A 2014. év értékelése során a változások az előző évhez képest kismérvűek. Az elmarasztalt területek a vállalkozói szellem, az újrakezdés, a készségek és innováció, a környezet és a nemzetköziesedés. Ezeken a területeken az ország az uniós átlag alatt teljesít.

Az egységes piac, a finanszírozási forrásokhoz való hozzájutás és a hatékony köz-igazgatás esetében Magyarország az EU-átlag körül teljesít, míg az állami támogatás és a közbeszerzés területén az átlagnál is jobban teljesít (5. ábra).

5. ábra. Magyarország SBA-profilja, 2014.

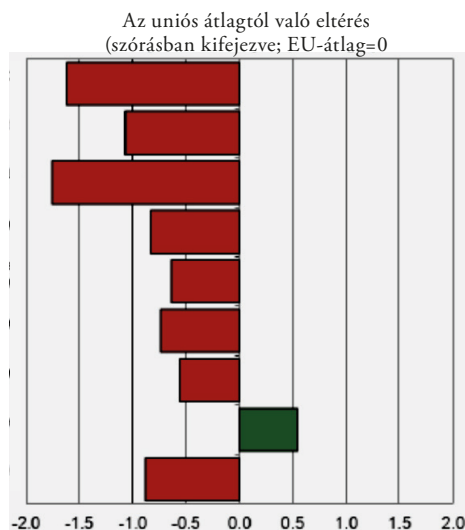
Forrás: SBA Fact Sheet Hungary, 2014.

Az innováció és a nemzetköziesedés terén Magyarország teljesítménye kifejezetten gyenge (6-7. ábra).

6. ábra. Hazai KKV-k teljesítménye az innováció terén

Forrás: SBA Fact Sheet Hungary, 2015.

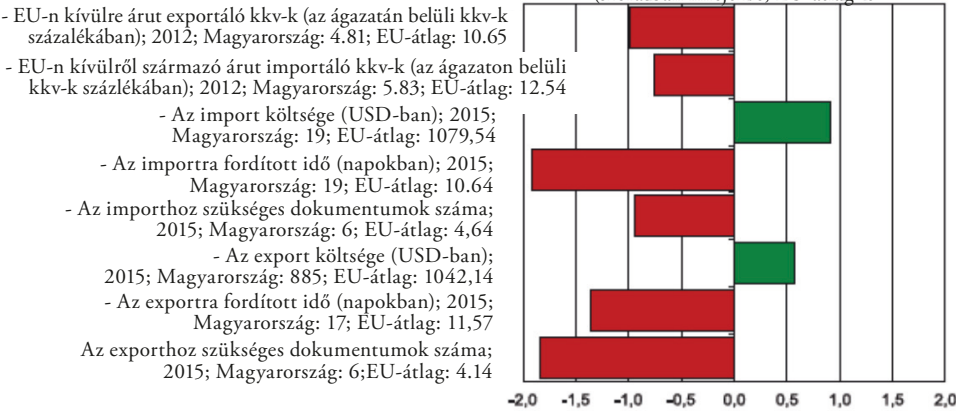
- Termék- vagy eljárási innovációt bevezető kkv-k százaléka; 2012; Magyarország: 12.82; Eu-átlag: 30.6
- Marketing- vagy szervezeti innovációt bevezető kkv-k százaléka; 2012; Magyarország: 25.34; EU-átlag: 36.19
- Belső innovációt bevezető kkv-k százaléka; 2012; Magyarország: 10.55; EU-átlag: 28.68
- Más kkv-kkal együttműködő innovatív kkv-k százaléka; 2012; Magyarország: 5.62; EU-átlag: 10.32
- A piacon (new-to-market) vagy a cégen belüli (new-to-firm) innovatív termékek értékesítése (az árbevétel százalékában); 2012; Magyarország: 9.74; EU-átlag: 12.4
- Online értékesítést végző kkv-k százaléka; 2014; Magyarország: 9.79; EU-átlag: 14.61
- Online beszerzést végző kkv-k százaléka; 2014; Magyarország: 13.18; EU-átlag: 22.01
- E-kereskedelemből származó árbevétel; 2014; Magyarország: 20.2; EU-átlag: 15.07
- A saját munkavállalóknak képzést biztosító összes vállalkozás százaléka; 2010; Magyarország: 49; EU-átlag: 66

Megjegyzés: A jobbra mutató adatszlopok az uniós átlagnál jobb teljesítményre, míg a balra mutató adatszlopok annál gyengébb teljesítményre utalnak.

7. ábra. Hazai KKV-k teljesítménye a nemzetköziesedés terén

Forrás: SBA Fact Sheet Hungary, 2014.

Megjegyzés: A jobbra mutató adatszlopok az uniós átlagnál jobb teljesítményre, míg a balra mutató adatszlopok annál gyengébb teljesítményre utalnak. A KKV-szektor érzékenyen érintette a 2008-as gazdasági válság. A vállalkozások száma, a foglalkoztatás és a hozzáadott érték tekintetében is mintegy 10%-os visszaesést szenvedett el. Több KKV fejezte be tevékenységét, mint amennyi új szervezet jött létre még 2014-ben is (4. táblázat).

4. táblázat: A KKV-k számának változása

Forrás: a KSH adatszolgáltatása alapján, Nemzetgazdasági Minisztérium

Megnevezés	Vállalkozások száma az előző évben	Előző évben tevékenységét befejezte	Tárgyévben új szervezetek	Vállalkozások száma a tárgyévben
2000	n.a.*	59 884	85 786	622 407
2001	622 407	66 539	83 754	643 384
2002	643 384	66 235	103 691	691 138
2003	691 138	79 637	71 385	697 974
2004	697 974	60 004	70 901	705 236
2005	705 235	59 982	63 176	704 470
2006	704 470	73 613	59 369	694 310
2007	694 310	66 581	60 592	683 966
2008	683 966	64 917	70 909	696 919
2009	696 919	72 505	62 694	684 232
2010	684 232	63 408	69 558	691 664
2011	691 664	74 898	68 450	685 156
2012	685 156	100 683	56 369	639 445
2013	639 445	109 320	48 363	574 133
2014**	574 133	83 612***	48 487	553 380

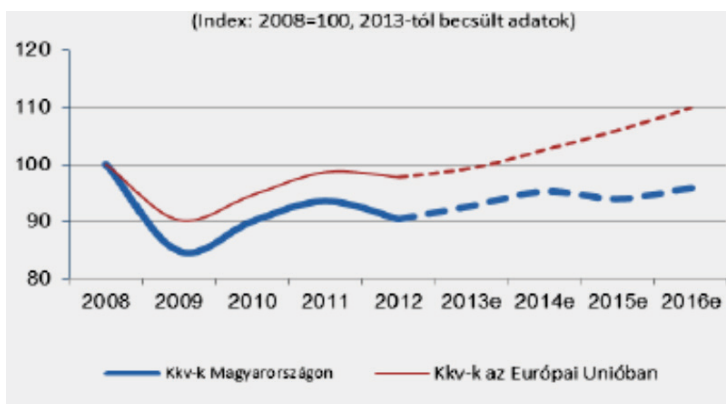
*módszertani változások miatt nem összehasonlíthatóak az adatok

**előzetes adatok

***becsült adat

A hozzáadott érték tekintetében a helyzet jobb, hiszen a válság óta 12%-kal növekedett. Az EU-ban a növekedés jelentősen dinamikusabb volt (8. ábra).

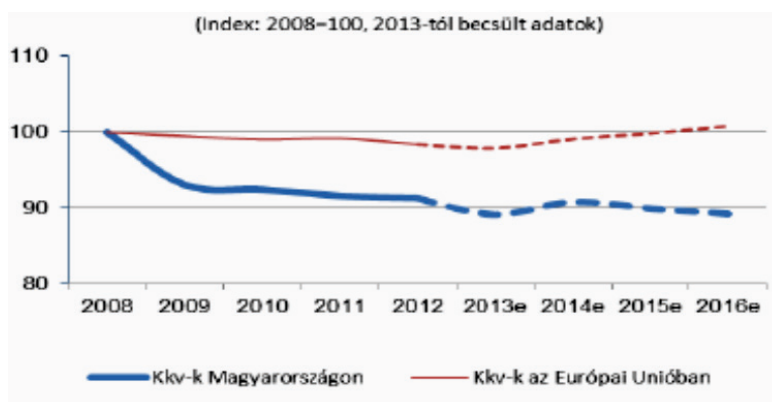
8. ábra. KKV-k által hozzáadott érték

Forrás: 2015. évi SBA-tájékoztató

A foglalkoztatottak számában is visszaesés volt, és az előrejelzések is stagnálást jeleznek. Az EU-ban ez a visszaesés nem látszik (9. ábra).

9. ábra. A KKV-k által foglalkoztatottak száma

Forrás: 2015. évi SBA-tájékoztató

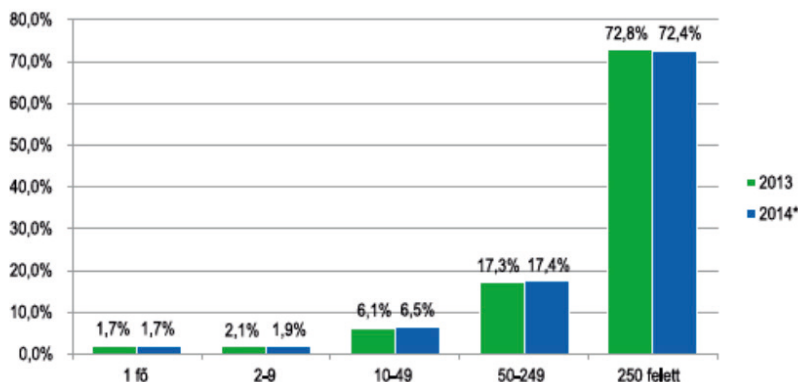
2014-ben a vállalkozások által foglalkoztatott 2,7 millió főből közel 2 millió a KKV-knál dolgozott.

A 10–49 fős és az 50–249 fős vállalkozások hasonló súlyt képviseltek a foglalkoztatásban, előbbiek a KKV-knál alkalmazásban állók 19%-ának, utóbbiak 16,1%-ának nyújtottak kereseti lehetőséget 2014-ben. A KKV-knál dolgozók legtöbbször (37,4%) a gazdasági változásokra legérzékenyebben reagáló és legkisebb jövedelemtermelő képességgel bíró 1–10 fős mikrovállalkozásoknál dolgozott 2013–14-ben is, amely több mint egymillió munkavállalót érint az országban.

A KKV-k ágazati szerkezete meglehetősen stabil. A szolgáltató szektor túlsúlya a jellemző, négyötödük itt tevékenykedik. Dupcsák–Marselek (2016) kifejtik, hogy az árutermelő ágazatok súlya (mezőgazdaság, építőipar) a szervezetméret növekedésével párhuzamosan növekszik. 2012-ben a mikrovállalkozások mintegy 20%-a, a 10–49 fős cégek közel 40%-a, a középvállalkozások mintegy 50%-a tartozott az árutermelő ágazatok valamelyikébe. (Dupcsák–Marselek, 2015)

A KKV-k zöme nem exportál, bár az utóbbi időben az export aránya növekedett. Az exportot főleg a nagyvállalatok bonyolítják (10. ábra).

10. ábra. Az export és a létszám összefüggései

Forrás: KSH adatszolgáltatása alapján, Nemzetgazdasági Minisztérium, 2014.

* előzetes adatok

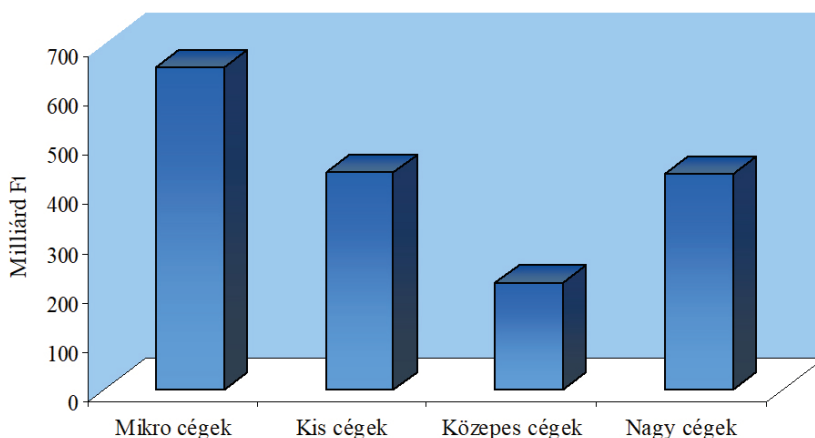
A hazai környezet nem igazán vállalkozásbarát, ezért csökkent a KKV-k szerepe bizonyos mutatókban. A kiszámíthatatlanság a legnagyobb probléma, hiszen a bizonytalanságot a magyar kis- és középvállalkozások szenvedik meg, mert nincs olyan tőkeerejük és eszközrendszerük, mint a nagyvállalatoknak. (Chikán, 2016)

Csath (2015) szerint a magyar kisvállalkozások gazdasági teljesítményt stabilizáló, kiegyensúlyozó szerepet játszhatnak, ha erre valóban komoly gazdaságpolitikai akarat lenne. Az állam szigorú fellépése a KKV-kkal szemben negatív hatású. Az adminisztratív terhek 25%-os csökkenése Magyarországon 200 milliárd forint nagyságrendű megtakarítást tenne lehetővé. (Deloitte, 2012)

A KKV-k növelhetik tevékenységüket a nagyvállalati kör beszállítóiként. Ide főleg a kisebb méretű, rugalmas vállalatok kerülhetnek.

Wiedemann (2015) úgy ítéli meg, hogy a kisebb cégek közel kétharmad részét kapták a vállalkozások számára rendelkezésre álló uniós támogatásoknak. Az elért eredmények ennek ellenére szerények. Az uniós támogatásokat cégtípusok szerint a 11. ábra szemlélteti.

11. ábra. Uniós támogatások megoszlása cégtípusok szerint (milliárd forint, 2010–2014 és 2015. I–III. negyedév adatai)

Forrás: Saját összeállítás, NGM, KüM adatok alapján

Magyarország jelentősen támogatja a gazdaságot. Kállay (2014) szerint a 2007–2013-as időszakban hazánk az EU-átlag 2,7-szeresét költötte a gazdaság támogatására. A főleg külföldi nagyvállalatok komoly támogatást kapnak, hiszen az exportteljesítmény rajtuk múlik (12. ábra).

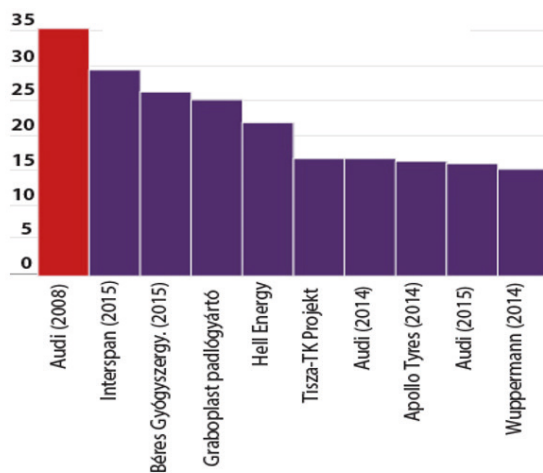
12. ábra. A kormányok által nyújtott támogatások évente, milliárd forint

Forrás: Wiedemann, 2016.

A munkahelyek létesítése nem kevés pénzbe kerül, 1 munkahely 15 és 35 millió forint között hozható létre (13. ábra).

13. ábra. Új munkahely létesítésének költsége

Forrás: Wiedemann, 2016.

4. Konklúzió

A foglalkoztatás – mint legfontosabb prioritás – terén a KKV-k szerepe megkerülhetetlen. Ennek a szektornak a fejlesztésével hozhatunk létre új, hasznosan működő munkahelyeket. A mikrovállalkozások meghatározók, de feladataik ellátásában gyengélkednek. A magyar KKV-k teljesítménye a hozzáadott érték alapján jelentősen kisebb, mint a nagyvállalatoké, és a munkatermelékenység terén is lenne tennivaló. Az SBA 2015. évi értékelése hazánkat több tekintetben elmarasztalja, fejlődésünk nem érte el az utóbbi időben az EU-átlagot, így kissé lemaradtunk. Ennek ellenére a KKV-k fejlődnek, támogatásuk az állam részéről indokolt. A hálózatra alapozott, globális piacra kilépő vállalkozások fényes jövő előtt állnak. (Lakatos, 2015)

Az innovatív vállalatok jelentősen termelékenyebbek, exportképesebbek, ezt az irányt kellene támogatni. A KKV-k gazdasági környezetén lenne mit javítani, a gyors és kiszámíthatatlan változások jelentős kárt okoznak. A KKV-k nem nagyon gondolkodnak fejlesztésben, de pozitív fejlemény, hogy a pályázati támogatásokból jelentős mértékben részesednek.

A kis- és középvállalkozások stratégiája 2014–2020 tanulmány három kulcsterületet határoz meg, melyek a következők:

- a növekedési potenciál javítása,
- a vállalati környezet fejlesztése,
- a külső finanszírozási forrásokhoz való hozzáférés megkönnyítése.

Ezeket a célokat kellene komolyabban venni.

Hivatkozások

- Chikán Attila (2016): A korrupció lassítja a növekedést. Magyar Nemzet, LXXIX. évf. 38. sz. 12. p.
- Csath mAGDOLNA (2015): Merre tovább, kisvállalkozások? Magyar Nemzet, LXXVIII. évf. 180. sz. 8. p.
- Deloitte (2012): A hazai kis- és középvállalkozások finanszírozási forrásokhoz való hozzáférése, piaci elégtelenségek, hiányosságok vizsgálata. Budapest, Deloitte Magyarország.

- Dupcsák Zsolt – Marselek Sándor (2015): A KKV-k beruházási és foglalkoztatási szerepe a régiókban. Gazdálkodási és menedzsment tudományos konferencia. Kecskeméti Főiskola, Kecskemét, 43–47. pp.
- Dupcsák Zsolt – Marselek Sándor (2016): A KKV-k beruházási és foglalkoztatási szerepe. Károly Róbert Főiskola, XV. Nemzetközi Tudományos Napok, Gyöngyös, 391–399. pp.
- EC Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatóság (2016): 2015. évi SBA tájékoztató Magyarország, 1–17. p.
- Harangozó Gábor (2015): Gazdasági és pénzügyi nevelés. In: Kormos J. – Pálvölgyi F. (szerk.) A köznevelés céljai és fejlesztési területei: a Nemzeti Alaptanterv szemléletének tükrében. Pedagógiai tanulmányok 276. p. Budapest, PPKE BTK. 205–229. pp.
- Holicza Péter– Baimakova K. (2015): Innovation potential of Russian and Hungarian young adults, 3 (7)/2015, 43–46. pp.
- Holicza Péter (2016): A magyar KKV-szektor helyzete nemzeti és nemzetközi szinten. Vállalkozásfejlesztés a XXI. században. Budapest, 147–162. pp.
- Holló Eervin (2016): A K+F+I ellátottság színvonala és a gazdasági növekedés, kutatási prioritások. Károly Róbert Főiskola XV. Nemzetközi Tudományos Napok, Gyöngyös, 699–708. pp.
- Lakatos Zsolt (2015): Mennyit jelentenek a hazai KKV-k? Cégvilág – Adó Online. <http://ado.hu/rovatok/cegvilag/mennyit-jelentenek-a-hazai-kkv-k>
- Magyarország Kormánya (2015): Magyarország Konvergencia Programja 2015–2018. Budapest, 1–74. pp.
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2016): KKV Évkönyv, A kis- és középvállalkozások helyzete Magyarországon 2014. Budapest, 1–109. pp.
- Wiedemann Tamás (2016): Kitömté a multik zsebét a kormány. Magyar Nemzet, LXXIX. évf. 215. sz. 11. p.
- Wiedemann Tamás (2015): Több pénzt kaptak a kisebb cégek. Magyar Nemzet, LXXVIII. évf. 242. sz. 9. p.

HEVES MEGYE SZEREPE A TURIZMUSBAN – A STATISZTIKA TÜKRÉBEN

PALLÁS EDIT, SZŰCS CSABA

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
pallas.edit@uni-eszterhazy.hu
szucs.csaba@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A turizmus a gazdaság és a társadalom széles rétegét érinti, jelentős fogyasztást generál. A turizmus egyenlege jelentősen pozitív (a hazánkba érkező külföldi utazók és a külföldre érkező magyarok kiadásainak különbsége), 2015-ben 975 milliárd forint volt. Heves megye adottságai a turizmusra kedvezőek. Eger és környéke jelentős termálvízkinccsel és kedvező geotermikus adottságokkal rendelkezik. Úgy ítéljük meg, jelentős potenciál rejlik a megye gyógy- és termálvízkészletének egészségturisztikai hasznosításában. További lehetőség lehet a konferenciaturizmus, Eger és Gyöngyös is erre kiváló lehetőséget ad. A hazai borok reklámozásának egy hatékony formája lehet a borturizmus, melyre a megye lehetőségei kiemelkedők. A turizmus jelentősége gyorsan növekszik. A WHO előrejelzése szerint az egészségügy és a turizmus lesz a világ vezető gazdasági ágazata 2020 után.

Kulcsszavak: turizmus, versenyképesség, gazdaságfejlesztés, foglalkoztatás, lehetőségek

1. Bevezetés

A turizmus a társadalom számos rétegét érinti, életforma és fogyasztási szegmens is. A gazdasági tevékenységek egységes osztályozási rendszere nem tartalmaz turizmus tételt, a turizmus mint virtuális ágazat számos szakágazat együttes teljesítményével határozható csak meg.

Hazánkban a turizmus adja a GDP mintegy 9 százalékát, és a foglalkoztatásból 11,3 százalékkal vesz részt.

A 2015. évben a magyar lakosság közel fele vett részt belföldi utazáson. Az utazások száma és az eltöltött idő az előző évi adatokhoz képest kismértékben emelkedett. Főleg a rövidebb időtartamú utazások száma nőtt. A fő célok között a szórakozás, pihenés, ismerős meglátogatása szerepeltek. A Balaton térsége napjainkban is a belföldi turisztikai utazások kedvelt célpontja. A hazai turisták 2015-ben 307 milliárd forintot költöttek el utazásaik során, ebből 122 milliárd forintot szálláshely szolgáltatásra (KSH, 2016/a). Azok a lakosok, akik a belföldi turizmusból kimaradtak, anyagi, egészségügyi okok miatt, illetve a szabadidő hiánya miatt nem utaztak.

2015-ben a Magyarországra látogató külföldiek 1607,7 milliárd forintot költöttek. Ebből 1235,1 milliárd forint származott a turisztikai céllal érkezőktől. A turisták döntő hányada több napra érkezett. A turisták költésében a szabadidős turizmus dominált (1076,2 milliárd forint), míg az üzleti céllal érkezők kiadása (158,9 milliárd forint) jelentősen kevesebb volt (Magyar Turisztikai Ügynökség, 2016).

A több napra érkező turisták főbb célpontjai 2015-ben Budapest (35,8%), a Nyugat-Dunántúl (29,0%) és a Balaton régiók (10,7%) voltak.

A külföldi turisták legfontosabb motivációi a rokon- és barátlátogatás, a városlátogatás, az egészségturizmus, valamint az üdülés és a hivatásturizmus voltak. Szlávik–Kovács (2014) a turizmust a megye fejlődésének jelentős tényezőjeként ismerteti.

2. Anyag és módszer

A turizmusfajták közül a borturizmus elemzésére került sor kérdőíves vizsgálat és mélyinterjú segítségével. A borutak Európában 50-70 éves hagyományokat követve szerveződnek, ezen a területen Heves megyében az előrelépéshez minden feltétel adott. Hazánkban jelenleg a nyilvántartás szerint 37 borút létezik, de nem mindegyik folytat valós tevékenységet (Kopcsay, 2013).

A kérdőíves vizsgálatához megfelelő reprezentativitást biztosító (518 db) kérdőív került kiértékelésre. A statisztikai értékelés SPSS 20.0 programcsomag segítségével történt. A szignifikanciavizsgálatnál Kruskal–Wallis-tesztet alkalmaztunk.

A kérdőíves vizsgálat eredményeinek megerősítésére a mélyinterjúk felvétele 2014 decembere és 2015 júniusa között közvetlenül az érintett borászatokban történt.

Az interjúk kétharmadára Heves megyei borászatokban került sor (Pallás, 2016). Heves megye bemutatását, a turizmus egyéb fajtáiban (gyógyturizmus, konferenciaturizmus) játszott szerepét statisztikai adatok alapján végeztük el. A kérdőíves vizsgálat és a mélyinterjúk széles körű lehetőségeiből a terjedelem szükségessége miatt csak a borturizmus, borút lehetőségeinek megismeréséhez felhasznált kérdésekre adott válaszokat ismertetjük.

3. Eredmények

A hazánkba látogató turisták jellemzése

Magyarországot főleg a németek (184,0 milliárd forint költés), az osztrákok (123,6 milliárd forint költés), a britek (69,9 milliárd forint költés) és a csehek (60,5 milliárd forint költés) látogatják. A látogatók számára vonatkozó adatokat az 1. táblázat közöl.

1. táblázat: A Magyarországra érkező látogatók fontosabb mutatói

	2014	2015	Változás 2015/2014 %
Látogatók száma (ezer fő)	45 984	48 345	+5,1
Ebből: egynapos látogatók (ezer fő)	33 844	34 029	+0,5
többnapos látogatók (ezer fő)	12 140	14 316	+17,9
Turisztikai motivációval érkező látogatók száma (ezer fő)	17 253	20 189	+17,0
Ebből: turisztikai motivációval érkező egynapos látogatók száma (ezer fő)	7 095	7 778	+9,6
turisztikai motivációval érkező többnapos látogatók száma (ezer fő)	10 158	12 410	+22,2
2-4 napra érkező turisták száma (ezer fő)	4 741	6 484	+36,8
5 és több napra érkező turisták száma (ezer fő)	5 417	5 926	+9,4
Ebből: szabadidős céllal érkező turisták száma (ezer fő)	16 049	18 860	+17,5
2-4 napra érkező szabadidősturisták száma (ezer fő)	4 007	5 577	+39,2
5 és több napra érkező szabadidős turisták száma (ezer fő)	5 211	5 649	+8,4
üzleti céllal érkező turisták száma (ezer fő)	1 204	1 329	+10,4

Forrás: Magyar Turisztikai Ügynökség, 2016.

A látogatók száma folyamatosan növekszik, ez is alátámasztja a turizmus fontosságát. A látogatók költsége hasonlóan növekvő (2. táblázat).

2. táblázat: A Magyarországra érkező látogatók költségei

	2014	2015	Változás 2015/2014 %
Látogatók összes költsége (millió forint)	1 459 534	1 607 668	+10,1
Ebből: egy napra érkező látogatók költsége (millió forint)	383 496	385 246	+0,5
több napra érkező látogatók költsége (millió forint)	1 076 038	1 222 422	+13,6
Turisztikai célú látogatók összes kiadása (millió forint)	1 070 284	1 235 096	+15,4
Ebből: turisztikai motivációval érkező egy napos látogatók költsége (millió Ft)	75 230	90 555	+20,4
turisztikai motivációval érkező többnapos látogatók költsége (millió Ft)	995 054	1 144 541	+15,0
Ebből: szabadidős céllal érkező turisták költsége (millió forint)	938 933	1 076 188	+14,6
üzleti céllal érkező turisták költsége (millió forint)	131 351	158 908	+21,0

Forrás: Magyar Turisztikai Ügynökség, 2016.

Heves megye bemutatása

A megye az Északi-középhegység és az Alföld találkozásánál található, jelentős turisztikai (termál- és gyógyvízkészlet, oktatási centrumok, borvidékek), illetve mezőgazdasági (szőlő-, zöldség- és gyümölcsstermesztés, erdészet, vad- és halgazdálkodás) potenciállal (Bánhid, 2014). Heves megye kulturális öröksége is jelentős, a történeti települési övezetbe 18 település tartozik, több közülük azonban komoly társadalmi gondokkal küzd (Szűcs, 2014).

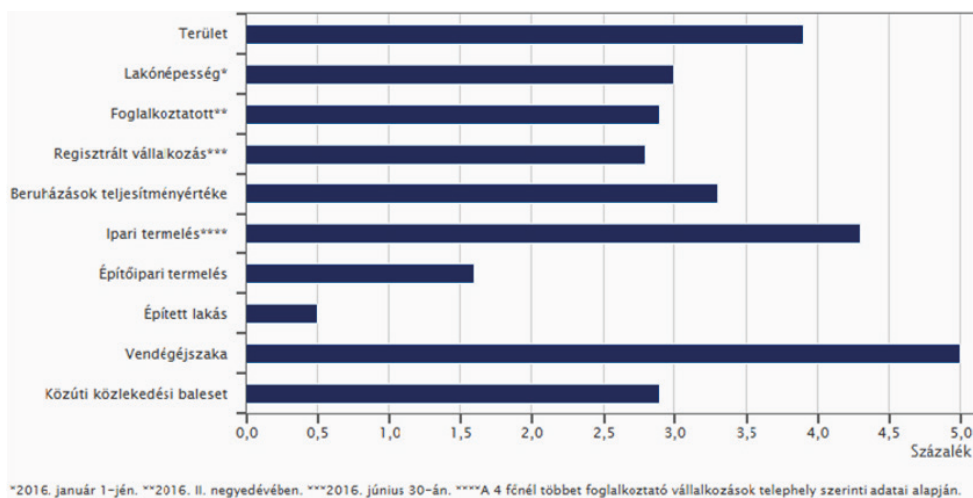
A lakónépesség a megyében folyamatosan csökken, részben az elvándorlás, részben az alacsony születésszám miatt (3. táblázat).

3. táblázat: A népességszám alakulása, népsűrűség (január 1.) Heves megyében

Év	A lakónépesség			Egy km ² -re jutó lakó-népesség
	száma	változása az előző év azonos időpontjához képest, %	az országos százalékában	
2008	316 874	-0,8	3,2	87
2009	314 441	-0,8	3,1	86
2010	311 454	-0,9	3,1	86
2011	307 985	-1,1	3,1	85
2012	309 175	0,4	3,1	85
2013	306 336	-0,9	3,1	84
2014	303 503	-0,9	3,1	83
2015	301 298	-0,7	3,1	83
2016	299 219	-0,7	3,0	82

Forrás: KSH, 2016/b

A térség a vendéglátás és az ipar terén jól teljesít, viszont az építőipar teljesítménye nagyon visszaesett (1. ábra).

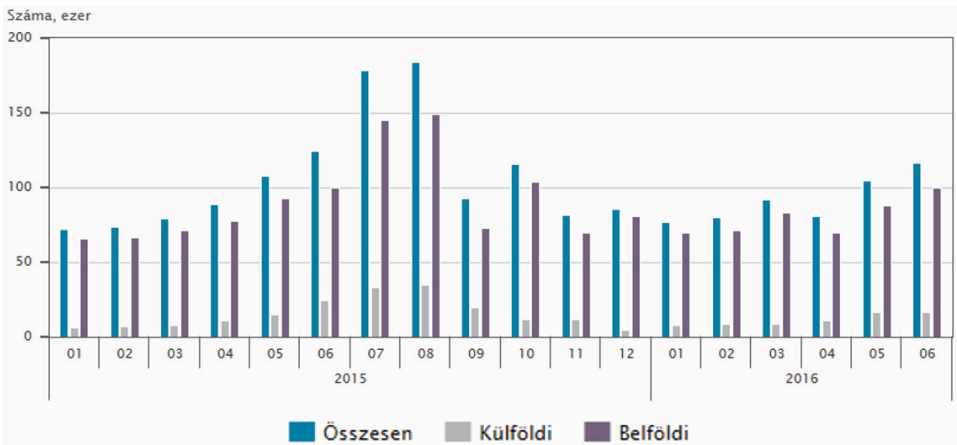
1. ábra. A térség helye az országban (ország összesen = 100,0)

Forrás: KSH, 2016/c

Heves megye a munkanélküliség terén a megyék rangsorában a középmezőnyben szerepel. A közfoglalkoztatottak a foglalkoztatottakon belül 5,9%-ot adnak, de volt már közfoglalkoztatott a gazdaságilag aktívakon belül 14,8% is (KSH, 2016/d).

2016. I. félévében a megye kereskedelmi szálláshelyein 260 ezer vendég 551 ezer vendégéjszakát töltött el. A tendencia növekvő. A külföldi vendégek aránya mintegy 10%. A megye kereskedelmi szálláshelyein 2016 első hat hónapjában 4,4 milliárd forint bruttó bevétel keletkezett. A vendégéjszakák számának változását havi bontásban a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma és változása Heves megyében

Forrás: KSH, 2016/c

Turizmus a megyében

A megyében a vendégéjszakák száma öröndetesen növekszik. Ezt a KSH (2015) adatai is igazolják (4. táblázat).

4. táblázat: A szálláshelyek kapacitása és vendégforgalma

Megnevezés	2012	2013	2014
Kereskedelmi szálláshelyek			
Egységek száma ^{a)}	163	163	167
Férőhelyek száma ^{a)}	17 238	17 607	14 832
Vendégek száma	386 769	450 165	506 846
Ebből: külföldi	44 637	60 220	60 634
Vendégéjszakák száma	897 948	1 038 124	1 148 368
Ebből: külföldi	120 566	159 351	161 491

Megnevezés	2012	2013	2014
Egyéb szálláshelyek			
Vendéglátók száma ^{b)}	1 264	1 264	1 255
Férőhelyek száma ^{b)}	9 609	9 477	9 946
Vendégek száma	84 624	98 939	119 478
Ebből: külföldi	10 751	12 899	16 626
Vendégéjszakák száma	216 416	252 677	290 479
Ebből: külföldi	28 687	36 180	45 103

Forrás: KSH, 2015.

^{a)} július 31-én

^{b)} december 31-én

Az innováció a turizmusban is teret hódíthat. A gazdasági fejlődés nem csupán mennyiségi, hanem minőségi is, és ebben az innovációknak fontos szerepe lehet (Perez, 2009). Ilyen innovációnak fogható fel az egészségturizmus fejlesztése, a konferenciaturizmus kiterjesztése és a borturizmus növelése. Heves megye ezeken a területeken kiemelkedő lehetőségekkel rendelkezik.

Az egészségturizmus lehetőségei

Magyarország 2001 óta 201 milliárd forintnyi fejlesztést valósított meg az egészségturizmusban. A magyar egészségturizmus Európában is versenyképes infrastruktúrát tudott kialakítani. Hazánk a fogászati turizmusban ma is piacvezető, de az elmúlt másfél évtizedben sikeressé váltunk a wellness- és gyógyturizmusban és az orvosi turizmusban is. Arra kell törekednünk, hogy kimagasló színvonalon, versenyképes áron nyújtsunk szolgáltatást.

Hazánk termálvizekben gazdag. Az ország területének négyötöde alatt 30 °C-nál magasabb hőfokú víz található. Termálforrásaink száma mintegy 1300, és főleg az Alföldön gyakoriak. Gyógyhatással rendelkező vizeink használata segít a gyógyulásban. A gyógytényezők és gyógyfürdők regionális elhelyezkedését az 5. táblázat szemlélteti.

5. táblázat: Természetes gyógytényezők és gyógyfürdők hazánk régióiban, 2013*

Régió	Gyógyvíz	Gyógy- fürdő	Gyógy- barlang	Gyógyi- szap	Gyógy- gáz	Gyógyhely (minősített)
Közép-Magyarország	30	15	1	-	-	-
Közép-Dunántúl	8	3	1	-	-	1
Nyugat-Dunántúl	44	11	-	1	-	5
Dél-Dunántúl	26	12	1	-	-	1
Észak-Magyarország	21	8	2	-	1	4
Észak-Alföld	67	15	-	2	-	2
Dél-Alföld	42	13	-	1	-	1
Ország összesen	238	77	5	4	1	14

Forrás: KSH, 2013.

*Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat Közegészségügyi Főosztály gyógytényezőkkel kapcsolatos nyilvántartásai. Egy településen több gyógyforrás is szerepelhet.

A gyógyturizmusban érintett településeken az eltöltött vendégéjszakák 60%-át külföldiek foglalják le, főleg német nyelvterületről. A tíz leglátogatottabb, gyógyturizmusban érintett település a kereskedelmi és a magánszálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák együttes száma alapján sorrendben: Budapest, Hévíz, Hajdúszoboszló, Siófok, Bük, Balatonfüred, Sárovar, Zalakaros, Sopron és Győr.

Heves megye lehetőségei lényegesen növekedtek az Egerszalókon létesült gyógyfürdőkomplexummal. A megyében jelentős gyógyfürdők üzemelnek több helyen is, pl. Bükkszék, Eger, Hatvan, Heves, Poroszló és Tarnaméra területén. Több helyen a gyógyfürdőhasználat orvosi kezeléssel is összeköthető.

Az egészségturizmusban nagy szerepük lehet a 2014–2020-as ciklus uniós pályázatainak. A gyógyhelyek fejlesztésére országosan most is 14 milliárdos pályázati keret van. Lehet pályázni a gyógyhelyhez tartozó kiegészítő infrastruktúra fejlesztésére is, pl. ivókutak, sétálóutak kialakítására.

A fő cél nem a férőhelyek számának növelése, hanem a meglévő fürdők fejlesztése, minél komplexebb szolgáltatásokkal való kiegészítése.

A gyógyturizmusban szigorú szabályozások léteznek, vannak kötelező állami minősítések, és a gyógyhelyek is definiálva vannak. Ezt célszerű betartani (Internet 1).

A konferenciaturizmus lehetőségei

2015-ben hivatásturisztikai céllal több mint 1,3 millió fő érkezett Magyarországra. A vendégek 5 millió napot töltöttek itt. Összes költségük 158,9 milliárd forint volt.

A Magyarországon megrendezett nemzetközi konferenciák száma meghaladja az évi ezret. A világon a nemzeti és nemzetközi találkozók helyszíne főleg Európa (54,0 százalék). Magyarország részesedése ebből 2,1 százalék. A hazai nemzetközi konferenciák főbb jellemzőit a 6. táblázat ismerteti.

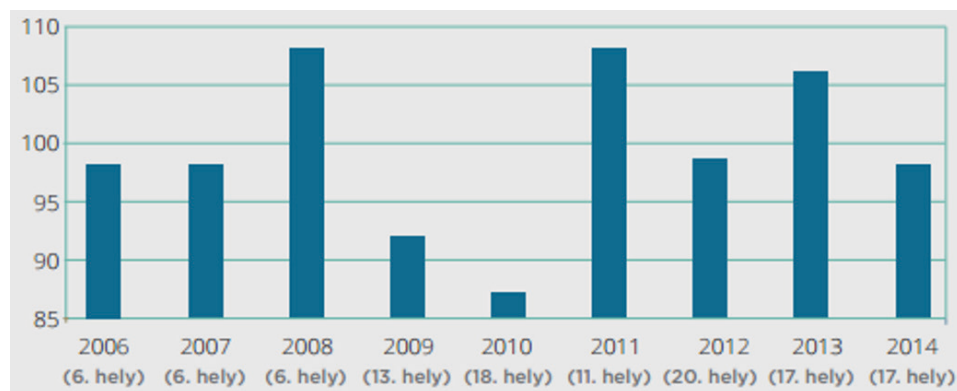
6. táblázat: A Magyarországon megrendezett nemzetközi konferenciák főbb jellemzői

Konferenciák száma	1 020 db
Átlagos résztvevőszám	149 fő
Átlagos időtartam	3,5 nap
Területi megoszlás	77% Budapest, 23% vidék
Legnépszerűbb vidéki helyszínek	4,4% Szeged, 2,7% Balaton és környéke, 1,8% Pécs, 1,0% Debrecen
Legnépszerűbb termék	30,8% orvosi, 14,6% gazdasági, 10,8% gyógyszerészeti, 10,8% IT, 15,6% egyéb
Megrendelők nemzetisége	56,9% magyar, 7,2% brit, 5,9% amerikai, 4,5% német, 2,4% francia, 2,4% olasz, 2,2% belga, 1,8% cseh, 1,1% holland, 15,6% egyéb
Résztvevő nemzetek	44,6% magyar, 35,4% német, 27,7% osztrák, 26,2% olasz, 25,4% francia, 22,3% brit, 22,3% amerikai, 18,5% cseh, 18,5% orosz, 17,7% belga

Forrás: Magyar Turizmus Zrt. – Kongresszusi Iroda, 2014.

Megjegyzés: Nemzetközi konferenciák a minimum 50 fős, külföldi vendégek részvételével zajló corporate, illetve szövetségi események. Az adatszolgáltatás nem kötelező, az eredmények kizárólag az adatközlő partnerek által önkéntesen megküldött adatokon alapulnak.

Budapest a konferenciák száma alapján jó helyezéseket ér el (3. ábra).

3. ábra. Budapest az ICCA ranglistáján (konferenciák száma; helyezés)

Forrás: Magyar Turizmus Zrt., 2014.

Heves megye a konferenciaturizmus tekintetében nem használja ki lehetőségeit. Az egri és Eger környéki szállodák, valamint az Eszterházy Károly Egyetem infrastruktúrája komoly konferenciák megrendezését tennék lehetővé.

Borturizmus lehetőségei

A borutak és a borturizmus a turizmus olyan formája, amely Heves megyében különösen sikeres lehet. A borturizmus napjainkra már komplex szolgáltatás, melynek közép-pontjában a bor, a borvidék és ezek különböző megjelenési formái állnak (Pallás, 2013).

A borturizmus lényege röviden: a borok kóstolása, fogyasztása, készítésének megismerése által motivált utazás (Várhelyi, 2012). Wachtler (2000) úgy gondolja, hogy a magyar bor reklámozásának egyik leghatékonyabb formája éppen a turizmus lehet. Heves megyében jelentős a bortermelés, az Egeri borvidék és a Mátrai borvidék mintegy félmillió hektoliter bort termel. Az egyéb adottságokat is figyelembe véve a borturizmus a megye nagy lehetősége (7. táblázat).

7. táblázat: Az Egeri és Mátrai borvidéken előállított bor mennyisége (ezer hl)

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Egeri borvidék	266,4	143,2	237,8	244,0	232,7	245,7
Mátrai borvidék	313,5	149,2	233,6	298,1	280,8	206,5
Összesen	579,9	292,4	471,4	542,1	513,5	452,2

Forrás: Hegyközségek Nemzeti Tanácsának adatai alapján, saját összeállítás

A borturizmus javítja a vidéki életlehetőségeket. Kovács (2006) összefoglalja szerepét: „A családi vállalkozásoknál szervezett borkóstoltatás, étkeztetés és szállás bővíti a munkalehetőségeket, kiegészítő jövedelmet nyújt. Mindez elősegítheti a vidék és a vállalkozás fejlődését, csökkenti az elvándorlást, a falvak elöregedését, a lakosság életminőségének és létbiztonságának javulását. Jó reklám a vidék borai számára, fokozva a keresletet, javítva helyi vásárlóerőt. A vidéki turizmus, ezen belül a borút multiplikátorhatású a régió borvidékeinek infrastrukturális fejlődését illetően, befektetési lehetőséget is nyújt.”

A borutak kialakítása, a borkóstolók szervezése napjaink gyakorlata, de aktivitása a támogatás visszaesésével csökkent. A bor- és egyéb turizmus összekapcsolása (pl. wellness) egyes helyeken (pl. Egri borvidék) dicséretes gyakorlat (Pallás, 2016).

Kérdőíves vizsgálat

A kérdőív kitöltésénél a férfiak–nők aránya 57–43 százalék volt. A válaszadók családi állapotát a 8. táblázat mutatja be.

8. táblázat: A válaszadók családi állapota

Megnevezés	Személyek száma
Hajadon, nőtlen	186
Házass (élettársi kapcsolatban él)	274
Elvált	50
Özvegy	8
Összesen	518

Forrás: saját számítás

A válaszadó életkora fontos ismérv, hiszen kortól függően más-más motivációk érik az embereket. Ezt szemlélteti a 9. táblázat.

9. táblázat: A válaszadók életkora

Megnevezés	Személyek száma
18–25 év	164
26–40 év	172
41–60 év	154
60 év felett	28
Összesen	518

Forrás: saját számítás

A borút társadalmi-gazdasági céljainak megítélése Kruskal–Wallis-tesztel (családi állapot)

A vizsgálat során 27 kérdéscsoport került értékelésre. A közvetlen borértékesítés-formát tekintve a függetlenek és egyedül élők képezik az egyik, és a párkapcsolatban élők képezik a másik csoportot, amelyek között szignifikáns különbség van.

Ha a 10%-os hibahatárt elfogadjuk a nullhipotézis igazolására, akkor a borút társadalmi-gazdasági céljai között a falusi turizmus fejlesztése, a hagyományok és a kulturális örökség védelme, együttműködés a helyi gazdasági és civil szereplők között kérdéseknél is különböző a megkérdezettek álláspontja.

A válaszadók száma, összetétele szerint tendenciaszerűen a házasok és élettársi kapcsolatban élők jellemzőbbnek ítélték meg az említett három területen is a borutak fontosságát (10. táblázat).

10. táblázat: A borút társadalmi-gazdasági céljainak megítélése Kruskal–Wallis tesztel-(családi állapot szerint)

Test Statistics ^{a,b}							
	Közvetlen borértékesítés	Munkahelyek teremtése, vállalkozásfejlesztés	Az elvándorlás megállítása/munkahelyek megtartása	Együttműködés a helyi gazdasági és civil szereplők között	Falusi turizmus fejlesztése	A hagyományok és a kulturális örökség védelme	A bor-kultúra népszerűsítése
Chi-Square	13,807	4,486	3,483	6,766	7,339	6,823	14,645
df	3	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,003	,214	,323	,080	,062	,078	,002

a) Kruskal–Wallis Test
b) Grouping Variable: Családi állapota

Forrás: saját számítás

A borút társadalmi-gazdasági céljainak megítélése Mann–Whitney-tesztel

A nemek között csak a borkultúra népszerűsítése és a 10% hibahatáron belüli falusi turizmus fejlesztésében eltérőek statisztikailag igazoltan a vélemények. Mindkét esetben a nők tulajdonítanak fontosabb társadalmi-gazdasági jelentőséget a borútnak. A többi vizsgált kérdésben nincs különbség (11. táblázat).

11. táblázat: A férfiak és a nők véleményének értékelése a borút céljainak megítélésében

Test Statistics ^a							
	Közvetlen borértékesítés	Munkahelyek terem-tése, vállalkozásfejlesztés	Az elvándorlás megállítása/ munkahelyek megtartása	Együttműködés a helyi gazdasági és civil szereplők között	Falusi turizmus fejlesztése	A hagyományok és a kulturális örökség védelme	A bor-kultúra népszerűsítése
Mann-Whitney U	30144,000	30418,000	31204,000	31802,000	29778,000	30894,000	29190,000
Wilcoxon W	72339,000	73196,000	73982,000	74580,000	72556,000	55647,000	71968,000
Z	-1,314	-1,239	-,744	-,380	-1,688	-1,004	-2,209
Asymp. Sig. (2-tailed)	,189	,215	,457	,704	,091	,315	,027

^a) Grouping Variable: A válaszadó neme

Forrás: saját számítás

Az életkor szerinti vizsgálatnál csak a falusi turizmus fejlesztése és a hagyományok, kulturális örökség védelme kérdéseknél nincs statisztikailag igazolt eltérés (12. táblázat).

12. táblázat: A borút társadalmi-gazdasági céljainak megítélése Kruskal-Wallis-tesztel (a válaszadó életkora szerint)

Test Statistics ^{a,b}							
	Közvetlen borértékesítés	Munkahelyek terem-tése, vállalkozásfejlesztés	Az elvándorlás megállítása/munkahelyek megtartása	Együttműködés a helyi gazdasági és civil szereplők között	Falusi turizmus fejlesztése	A hagyományok és a kulturális örökség védelme	A borkultúra népszerűsítése
Chi-Square	25,833	23,641	22,627	11,290	2,947	3,308	28,497
df	3	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig.	,000	,000	,000	,010	,400	,346	,000

^a) Kruskal-Wallis Test

^b) Grouping Variable: A válaszadó életkora

Forrás: saját számítás

A mélyinterjú következtetései hasonlóak a kérdőíves vizsgálat eredményeihez. A megyében vannak vállalkozások, melyek kifejezetten a borturizmusra álltak rá. A bort is így értékesítik. Ezek a vállalkozások adhatják a borutak fő vendéglátóit, és népszerűsíthetik a borturizmust.

4. Konklúzió

A turizmus hazánk gazdaságában az egyik legdinamikusabban fejlődő terület. Az egyenlege jelentősen pozitív, és hazánk adottságai különösen alkalmasak az egészség-, a konferencia- és a borturizmusra.

Heves megye adottságai a különböző turizmusfajtákra jónak mondhatók. Kiváló gyógyüdülőkkel, szállodákkal rendelkezik, melyek a turizmusra alkalmasak. Újonnan fejlesztendő terület lehet a borutak népszerűsítése, a borturizmus fejlesztése. Hazánk bortermelésének mintegy hatodát Heves megye állítja elő, ezen a téren a fejlesztések indokoltak. A már meglévő lehetőségeket kell kihasználni és a borturizmus szolgáltatába állítani. A borturizmus fontos fejlesztési területet képez önmagában is, de kiválóan kapcsolható a megyében megtalálható gyógy- és wellnesssturisztikai ajánlatokhoz, kulturális rendezvényekhez is. Az utóbbi években egyre inkább népszerűvé váló borvacsorák, bornapok előrevetítik azt is, hogy a bor és a gasztronómia együttes megjelenése egy széles körben és több célcsoportban népszerűsíthető eseménysorozattá nőheti ki magát. Ehhez kapcsolódóan fejlődhetnek a borturisztikai szolgáltatások, melyek újabb munkalehetőségeket és plusz bevételt eredményezhetnek. A területek egymáshoz kapcsolása, egymásra építése szükségessé teszi a turisztikai szolgáltatók szoros együttműködését egymással és az egyéb gazdasági szereplőkkel.

Hivatkozások

- Bánhidy Péter (szerk.) Heves Megyei Kereskedelmi és Iparkamara (2014): Heves megye gazdasági helyzetéről (2014. év) szóló tájékoztatója. Eger, p. 1–40.
- Kopcsay László (2013): Borrendek, borutak, borvárosok, borfalvak, nyitott pincék. Borászati füzetek, 2. sz. pp. 23–25.
- Központi Statisztikai Hivatal (2013): A gyógyturizmusban érintett települések Magyarországon. Budapest, p. 1–22.

- Központi Statisztikai Hivatal (2015): Heves megye számokban, 2014. Budapest, p. 1–30.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016/a): Jelentés a turizmus és vendéglátás éves teljesítményéről, 2015. Budapest, p. 1–26.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016/b): Területi adatok. Budapest,
- Központi Statisztikai Hivatal (2016/c): Fókuszban a megyék, Heves megye. <http://www.ksh.hu/docshun/hun/xftp/megy/062/index.html>
- Központi Statisztikai Hivatal (2016/d): Munkaerő piaci helyzetkép, 2015. Budapest, p. 1–39.
- Magyar Turisztikai Ügynökség (2016): A beutazó turizmus jellemzői és alakulása 2015-ben. Budapest, p. 1–5.
- Magyar Turisztikai Ügynökség (2016): Turizmus Magyarországon 2015. Budapest, p. 1–16.
- Magyar Turizmus Zrt. (2014): Hivatásturizmus. Budapest, p. 1–5.
- Pallás Edit (2013): A borturizmus minőségbiztosításának megjelenése. Acta Carolus Robertus, Gyöngyös, 3 (2) 6. sz. pp. 115–122.
- Pallás Edit (2016): A szőlő- és borágazat helyzete, borfogyasztás, borturizmus. Doktori értekezés, Gödöllő, p. 1–192.
- Perez, C. (2009): Technological revolutions and techno-economic paradigms. Tallin: TOC/TUT Working Paper No. 20.
- Szlávik János – Kovács Tibor (2013): Heves megye területfejlesztési koncepciója (2014–2020). Eszterházy Károly Főiskola, Eger, p. 1–56.
- Szűcs Csaba (2014): Foglalkoztatás, versenyképesség a gyöngyösi kistérségben. PhD-értekezés, Gödöllő, p. 1–244.
- Várhelyi Tamás (2012): A borturizmus és jótékony hatásai. Turizmus Online, p. 1–3. http://www.turizmusonline.hu/cikk_a_borturizmus_es_jotekony_hatasai 2015.07.31.
- Wachtler István (2000): Borutak szerepe a falusi turizmus fejlesztésében. VII. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok, Gyöngyös, pp. 276–281.
- Wachtler István – Nagy-Kovács Erika (2006): A borturizmus az Észak-Magyarországi Régióban. Gazdálkodás, 50. évf., 15. különszám, pp. 70 – 81.
- Internet 1 Egészségturizmus a jövő biznisze. pp. 1–5. http://www.turizmusonline.hu/belfold/cikk/egeszsegturizmus_a_jovo_biznisze 2016. 10. 19.

INNOVÁCIÓS LEHETŐSÉGEK A SZŐLŐ- ÉS BORALAPÚ TERMÉKEK TERÜLETÉN

TERMÉKFEJLESZTÉSI JAVASLATOK AZ EGÉSZSÉGIPAR ÉS A TURIZMUS SZÁMÁRA

VÁRHELYI TAMÁS

Eszterházy Károly Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
varhelyit@hotmail.com

Összefoglalás

A gasztronómiai szakemberek az egészséges táplálkozás szerepének növekedését jósolják. Ma már köztudott, hogy a mérsékelt borfogyasztás az egészséges életmód szerves része. Ezt a trendet, illetve közvélekedést lehet kihasználni innovatív szőlő- és boralapú fejlesztésekkel. Ezek egy része élelmiszeripari jellegű lehet: borcsokoládé, egészséges ivólé. Szintén ismert, hogy a borturizmus egyre sikeresebb és jelentősebb (Getz, Brown, 2006), napjaink magyar turizmusának is a legdinamikusabban fejlődő területe. A rendezvényturizmus mellett elsősorban éppen a wellnesssturizmussal kapcsolódik össze. A wellness iparág egyik legfontosabb része a kezelések kínálata, a szőlő és bor a wellnesskezelésekhez használt termékek értékes alapanyaga is lehet. Elsősorban a wine spahotelekről és a szőlő- és boralapú spa-kezelésekről lehet beszélni – ezekhez érdemes termékfejlesztésekben gondolkodni.

Kulcsszavak: szőlő és bor alapú termékek, innováció, termékfejlesztés, borturizmus, wellness

1. Bevezetés

A bor- és szőlőalapú termékek innovációja egy kellőképpen ki nem használt területe Magyarországnak, illetve az Egri borvidéknek. Pedig mind az éghajlati jellemzők, mind a helyi adottságok és hagyományok alapján indokolt lenne komolyabban foglalkozni a kérdéssel. A nemzetközi iparági vizsgálatok egyértelművé

teszik ennek fontosságát (Colin, 2000, Várhelyi, 2012). Ráadásul ezek nagymértékben befolyásolják a borturizmust és a marketinget is – márpedig most ezen a téren komoly feladatok előtt áll Eger: be kell vezetni a piacra az eddig ismeretlen Bikavér grand superior prémium kategóriát.

A minőség biztosítása és a fogyasztókkal történő megismertetése mellett ugyanolyan fontos a borgazdaság minél versenyképesebbé, jövedelmezővé tétele is. Erre alkalmas lehet a bor- és szőlőalapú termékek fejlesztése. Különösen a borkészítés során keletkező melléktermékek hasznosítása olyan terület, amelyben ha sikerül előrelépni, akkor javíthat a borászatok széles skálájának a jövedelmezőségén, hiszen a törköly veszélyes hulladéknak minősül, amelynek elhelyezése többletköltséget okoz a bortermelők számára – és ez a költség a várhatóan szigorodó ellenőrzések miatt még nőni fog. A jelentős mennyiségben keletkező törköly ugyanakkor energiatermelés céljára is használható lenne – a nemzetközi gyakorlatban vannak olyan jelentős borászatok, ahol ezt teljes körűen megoldják. A törköly értékét tovább növeli, hogy nagy koncentrációban tartalmaz polifenolokat, amelyek kifejezetten kedvező élettani hatásai miatt egészségvédő, illetve prémium egészségtermékek fejlesztésének alapját képezhetik. Ezeket a fejlesztéseket a borvidék jellemzői, a kis és közepes borászatok meghatározó volta miatt csak központi, sok borászatot kiszolgáló fejlesztéssel lehet gazdaságosan megoldani.

A vendéglátás és a marketing szempontjából is fontosak a boralapú termékek. Ilyenek már ma is kaphatóak: a minőségi boros csokoládék, a borlekvárok, borzselék. Mintegy két éve kifejlesztésre került a minőségi borok egészségügyi pozitív hatásáért felelős polifenol-tartalmat megőrző borzselé prototípusa is, amely például Szaúd-Arábiában egy élelmiszeripari kiállításon nagy sikerrel lett bemutatva.

Az egészségipar, ezen belül az egészségturizmus megújulása és kimagasló világsikere nagymértékben ezekhez hasonló termékek kifejlesztésével magyarázható. Ezért kiemelten foglalkozunk a bor- és a szőlőalapú termékek innovációjának más ágazatokhoz történő kapcsolódásával. Más régiókban már léteznek szőlőmagalapú termékek, amelyeknek a spa- és wellnessiparágban lehet meghatározó jelentőségük. Ezzel még szorosabban összekapcsolható a borturizmus hazánk vezető turisztikai termékével, az egészségturizmussal. Ilyen termékekre az Egri borvidéknek is szüksége lenne. Ezek kifejlesztése egyértelműen az innovatív fejlesztések kategóriájába tartoznak: ezek az élelmiszeripari, illetve az interdiszciplináris termékfejlesztések, amelyekre javaslatot teszünk, és amelyek hátterét, feltételeit is megvizsgáljuk.

2. A növényi alapú termékfejlesztés jellemzői

Termékfejlesztésként két fejlesztési metódust lehet azonosítani. Az egyik a hagyományos kémiai, biokémiai, élelmiszeripari megközelítés. Ennek során a megcélzott terméket a kiválasztott alapanyagokból kémiai, biokémiai eljárásokkal kísérleti laboratóriumokban, illetve ipari helyszíneken alakítják ki. Ideális esetben e laboratóriumokban analitikai mérések is lehetségesek, azaz molekuláris szinten is kontrollálni lehet az eredményt. Ebbe a kategóriába tartoznak, és egyben a szőlő- és boralapú fejlesztések számára jó példaként szolgálnak a gyógynövényalapú fejlesztések is (Babulka, 2002).

A kémiai, biokémiai és biológiai alapú fejlesztések a borágazatban értelemszerűen elsősorban a borkészítés folyamatát, illetve a bor minőségének javítását szolgálják, azonban ezek teremthetik meg a boralapú termékfejlesztés technológiai alapját is. A jelen munkában ennek részleteivel így nem foglalkozunk, csak utalunk arra, hogy ez tette lehetővé a bevezetőben említett borzselé prototípusának kifejlesztését is. Egyrészt a szerző, illetve Csutorás Csaba ötlete alapján, vákuumtechnika használatával elérhető lett, hogy olyan biológiailag aktív polifenoltartalmát megőrizni tudó termék jöjjön létre, amely helyettesítheti a vörösbort a marhahúst egyre nagyobb mennyiségben fogyasztó muszlim középosztály számára, másrészt az eredmények az analitikus mérésekkel jól bizonyíthatóak és prezentálhatóak. Az így kipróbált módszer alkalmas biológiailag aktív spatermékek, így masszázsolaj készítésére is. A kémiai értelemben vett termék azonban még nem tekinthető piaci terméknek, ehhez más jellegű termékfejlesztésre is szükség van.

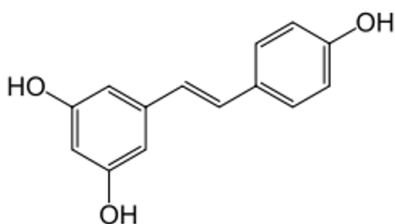
A komplex termékfejlesztés keretében a területre jellemző termékfejlesztést a spatermékekfejlesztés konkrét példáján keresztül mutatjuk be. Mind a világ turisztikai trendjei, mind a magyar, illetve az egi adottságok miatt kézenfekvő a borturizmus és az egészségturizmus kombinációja. Ennek komoly nemzetgazdasági jelentősége is lehet, hiszen hazánk mind a két területen jó adottságokkal rendelkezik, és a szinergiákat kihasználva ismertebbé válhatna a nemzetközi piacon annál, mint amilyen ismert e két ágazat jelenleg. Az összekapcsolásnak alapvetően két típusa lehet: a borturizmus-desztináció fürdő-, illetve spaszolgáltatást is kínál, vagy a szőlőt és a bort integrált módon beépítik a wellness kínálatába.

Az első típus gyakorlatilag azt jelenti, hogy a kóstolások után másnap a vendégek többsége szívesen elmegy egy jobb nevű termálfürdőbe. A magyar borturizmus-desztinációk nagyobb része rendelkezik ilyen kínálattal. Így Eger térsége akár borkóstolás és fürdő típusú csomagokat is kínálhat.

A másik típusnál azt a közkeletű vélekedést használják ki, hogy a bor – különösen a vörösbor – mértékletes fogyasztása egészséges. Ezt ma elsősorban a szervezetben káros, a rosszindulatú daganatok kialakulásában is szerepet játszó szabadgyökök megkötésével, illetve az érfalak megóvásával magyarázzák. Korábban gyógyszerként is használták, roboráló, vérképzést segítő hatást tulajdonítva neki. Így ha a borból, szőlőből különféle termékeket készítenek, akkor azok az alkohol nélkül bizonyára szintén jó hatással vannak az egészségre, illetve az egészség megőrzésére. Erre az alapra egyrészt spakezelési termékcsaládok (fizikai termékek és szolgáltatási, kezelési formák), másrészt speciális spahotelek, wellnesshotelek építhetők fel.

A spatermékcsalád gerince a szőlőmag és olajának felhasználása a wellnesssturizmusban. A szőlőmag hatóanyagainak kedvező biológiai hatása elismert, elsősorban a daganatos, illetve kardiovaszkuláris megbetegedések megelőzésének terén. Az egyik legfontosabb hatóanyaga a rezveratrol.

1. ábra: a rezveratrol képlete

A legfontosabb termék a szőlőmagolaj és az ennek felhasználásával készült produktumok, de a spa-kban az olaj mellett peelingre is használják. A termékfejlesztés fizikai termékek előállítására vonatkozó része ebben a szakaszban a kémiai, biokémiai termékfejlesztés, az olaj felhasználásával és adalékanyagokkal például masszázsolajat, arcpakolást lehet készíteni. Valójában azonban a komplex termékfejlesztésnek nem ezeknek a fizikai termékeknek az előállítása a legfontosabb része, hanem ezek rendszerbe kapcsolása.

A komplex rendszer lényege, hogy ki kell dolgozni a fizikai termékek felhasználásának módját, csomagolását, meg kell alkotni ennek és az egész szolgáltatásnak a designját, ami a termékek kiszerezésétől a felhasználó spa-k kinézetéig és a marketingben is használt arculati elemek megalkotásáig egy széles spektrumot ölel fel. Így le kell írni a masszázssok, egyéb kezelések folyamatát, összetett kezeléseket kell kifejleszteni és márkázni, meg kell alkotni az üzleti modellt, ki kell találni a minőség biztosításának módját.

A bor-spa kapcsolat fontossága miatt egy sikeres külföldi példát is leírunk. Ilyen a tradíciói miatt kiemelhető Caudalie cég, illetve úttörő fejlesztései. A Caudalie francia céget 1993-ban alapította Mathilde és Bertrand Thomas, miután egy Bordeaux-i Egyetemen folytatott kutatás kimutatta, hogy a borgyártás melléktermékeként visszamaradt kiperéselt szőlő rengeteg, a bőr szempontjából értékes hatóanyagot tartalmaz. A szőlőmag erőteljes szabadgyökfogó tulajdonságát állították termékeik központjába, így természetes hatóanyagtartalmú, hozzáadott színezékektől mentes kozmetikumokat kezdtek el gyártani. A Caudalie cég teljesen természetes, nagy tisztaságú kozmetikumokat kínál, és jelenleg a legnépszerűbb natúrkozmetikumok között tartják számon (lásd pl. <http://kremmania.hu/markak/caudalie>). A céghez tartozó wine-spa hotel a Les Sources de Caudalie.

1. kép: Caudalie borterápiás spa egy isztambuli luxushotelben.

Forrás: saját felvétel

3. Javasolt fejlesztések

Mind a borászati ágazatba, mind az egészségturizmusba áramló jelentős állami támogatásnak (illetve a kormányzat által oda irányított EU-s támogatásnak) az eddigieknél sokkal célzottabbnak, a világtrendekre jobban épülőnek kell lenni ahhoz, hogy Magyarország legalább részben vissza tudja nyerni a II. világháború előtti pozícióit. Ez például a hagyományos infrastruktúrafejlesztések támogatása helyett a fürdővárosok, fürdők komplexebb, a jövedelmezőségre is jobban tekintettel lévő fejlesztését jelenti,

valamint az eddigieknél sokkal professzionálisabb, modernebb marketingmunkát feltételez. Ezek mellett azonban további fontos lépések is szükségesek, ideértve a drasztikusan újraértelmezett formájú és méretű termékfejlesztést. Utóbbi az, aminek egy megvalósulása lehetne Egerben a szőlő- és boralapú termékekből álló termékcsalád.

Megvizsgáltuk a boralapú italok fejlesztésének lehetőségét is. Egerben már ma is többen főznek minőségi törkölypálinkát, így ezzel részletesen nem foglalkozunk. Az egészséges termékek felértékelődése miatt azonban javasolható egy helyi alapanyagokra épülő gyógylikőr kifejlesztése. Szintén szóba jöhet a borzselé kapcsán említett technológiával egy dúsított, egészségre pozitív hatású anyagokat tartalmazó gyógybor kifejlesztése is. Megvizsgáltuk a borlepárlás, brandykészítés lehetőségét, de arra jutottunk, hogy ehhez a jelenleginél komolyabb tudásra lenne szükség, és a kevésbé sikeres magyar próbálkozások alapján úgy gondoljuk, hogy ezt az irányt rövid távon nem érdemes preferálni. Valamivel egyszerűbb azonban az erősített borok területén történő termékfejlesztés, amelynek a technológiája borpárlatot is használ, így inkább ezt javasoljuk megvalósítani. Leginkább egy portóihoz hasonló borjellegű termék kifejlesztését látjuk megalapozottnak, mert mindig van egy olyan réteg, amelyik az édesebb italokat szereti. Így ez a termék választékbővítésnek is tekinthető.

Egyes helyhez köthető termékfejlesztéseknek akár területfejlesztési szempontból is mérhető hatása lehet (Könyves, Tikász, 2008) Az alábbiakban néhány konkrét, innovatív fejlesztési javaslatot írunk le, melyek Egerhez is köthetők. Természetesen a fejlesztéseket akár Egerben, akár más hasonló adottságú borvidéken meg lehet valósítani.

Egri borbonbon készítése

Az elemzések alapján az egyik javasolható, egyszerűen, gyorsan megvalósítható (de ezzel együtt mérsékelt eredményekkel kecsegtető), megfontolásra érdemes projektjavaslat az egri márkás minőségi borbonbon fejlesztése. A borbonbon kapcsolódhat a meglévő brandekhez (Bikavér – ilyen borból célszerű készíteni –, illetve 1552), így egyrészt ezek segítik a gyors piaci bevezetését, másrészt maga a borbonbon erősítheti a brandeket, azaz jó marketingeszköz lehet Eger számára.

Szőlészeti-borászati melléktermékek hasznosítása

A szőlőtörköly, a borkészítés folyamán a szőlőfürtök vagy bogyók kipréselése után visszamaradt szilárd szár, héj és mag elnevezése. Ebből a borászati melléktermékből Magyarországon évente több ezer tonna keletkezik, amelynek kevesebb, mint felét

hasznosítják újra, pedig veszélyes hulladéknak minősül. A koncentráltan és nagy mennyiségben keletkező szőlőtörköly ugyanakkor kihasználatlan nyersanyagforrás is, mivel nagy koncentrációban tartalmazza a polifenolokat, ezen belül is a rezveratrolt, amely különlegesen kedvező élettani hatásai miatt a gyógyászati kutatások középpontjában áll (Zimmermann, 2001). Ezekből a tényekből és felismerésekből kiindulva ez a projektjavaslat egy olyan ártalmatlanítási eljárás kidolgozását tűzi ki célul, amely egyszerre nyújt lehetőséget a borászati szerves melléktermékek nagy mennyiségben történő újrahasznosítására két különböző módon: bioenergia-termelés tüzelőanyagaként, illetve új fejlesztésű, piacképes, egészségszvédő élelmiszeripari termékek alapanyagaként.

Polifenolokkal dúsított gyümölcslevek fejlesztése

Az előző projektjavaslat bázisán, mintegy ráépülő projektként javasolható, hogy a borászati melléktermékekből kivonható polifenolok egyik felhasználása egy egri márkás minőségi gyümölcslécsalád fejlesztése legyen. A polifenolokkal dúsított gyümölcslevek kapcsolódhatnak a meglévő brandekhez (Egri Bikavér, Egri Csillag, esetleg 1552), mert ezek segítik a gyors piaci bevezetését, és hozzájárulhatnak az üzleti sikerhez is.

Masszázsolaj, illetve spa- és wellnesstermékcsalád fejlesztése

Szintén a megelőző javaslat bázisán, a termékfejlesztés típusai fejezetben leírtaknak megfelelően javasolható a polifenoltartalmat megőrző szőlő- és boralapú masszázsolaj, illetve termékcsalád kifejlesztése. Azt a közkeletű vélekedést lehet kihasználni, hogy a bor – különösen a vörösbor – mértékletes fogyasztása egészséges. Így ha a borból, szőlőből különféle termékeket készítenek, akkor azok az alkohol nélkül bizonyára szintén jó hatással vannak az egészségre, illetve az egészség megőrzésére. Erre az alapra egyrészt spakezelési termékcsaládok (fizikai termékek és szolgáltatási, kezelési formák), másrészt speciális spahotelek, wellnesshotelek építhetők fel. Ezen lehetőségek közül talán legfontosabb az egész kapcsolódást hitelesen megalapozó, magas polifenoltartalmú spatermékcsalád kifejlesztése.

A termék Eger brandjeihez kötve akár nemzetközileg is sikeres lehet, és nagymértékben hozzájárulhat a wellnessiparág egészének jövedelmezőségéhez is. Meg kell jegyezni, hogy a javasolt módszer révén nagyságrendekkel több hatóanyag lehet a termékekben, mint ha – a bevett gyakorlat szerint – egyszerűen borral keverik össze az alapanyagokat. Erre a tényre akár nemzetközi marketinget is lehet alapozni.

4. Konklúzió

Mind a táplálkozásban, mind a turizmusban egyre fontosabbak az egészségesség szempontjai. Egészségügyi szempontból ki kell emelni a borfogyasztás pozitív és elismert hatásait. A borturizmus nagy lépésekkel fejlődik Magyarországon, de éppen erre alapozva még számos lehetőség feltáratlan, illetve a mainál sokkal jobban kihasználható. Ezek közül a spatermékek fejlesztése, a hálózatosodás elősegítése, valamint a komplex turisztikai termékek fejlesztése és együttes piacra vitele emelhető ki. Emellett számos egészséges termék fejlesztése kezdeményezhető a borkészítés melléktermékeiből kivonható hatóanyagokra alapozva – néhány ilyen termékre javaslatot tettünk, de ezek mellett további lehetőségek is vizsgálhatók.

Az egészségturizmusban előtérbe kerültek a kezelések, amelyekhez egészséges alapanyagokból készült termékeket használnak. Sajnos azonban alig léteznek ilyen hazai termékek, így ezek kifejlesztése elsődleges jelentőségű lenne. Amennyiben ez nem következik be, akkor az egészségturizmus bevételének várható növekedése következtében realizálódó haszon jelentős része a külföldi márkatulajdonosokhoz fog kerülni, és az ágazat bevételnövekedése ellenére a hazai jövedelmezősége nem fog javulni. Éppen ezért nagyon fontos, hogy sikerül-e ilyen komplex termékeket, márkákat kialakítani. Ezek egyébként a környező országokba akár exportálhatók is lennének.

Hivatkozások

- Babulka, P. (2002): Gyógynövények népi használata és értékelésük néhány szempontja.
- Colin Michael Hall: Wine tourism around the world: development, management, and markets. Butterworth-Heinemann, 2000.
- Getz, D, Brown G: Critical success factors for wine tourism regions: a demand analysis. Tourism Management, vol 27 issue 1. February 2006, 146–158.
- Szabó Bernadett(szerk), Könyves E, Tikász I: A falusi turizmus helyzete és gazdasági kérdései. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2008.
- Várhelyi T: Borturizmus (főiskolai jegyzet), Líceum Kiadó, Eger, 2012.
- Zimmermann, M. (2001): Burgenstein's Handbook of human nutrition. Micronutrients in the prevention and therapy of diseases. Thieme Stuttgart–New York.

BORTURIZMUS EGY KICSIT MÁSKÉPP BEST PRACTICE NÉMETORSZÁGBÓL

PALLÁS EDIT

Eszterházy Károly Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
pallas.edit@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A Franken borvidék (Németország) a borturizmus terén élen jár. Az elmúlt 10 évben egy komoly borturisztikai szolgáltatói hálózatot építettek ki, melyben a borászatok, turisztikai szakemberek, a közszféra és a gazdaság szereplői egyaránt fontos szerepet vállalnak. Együttműködésük szilárd alapját egy közösen fejlesztett és jól működő stratégia képezi. A közösségi marketing az egyik legfontosabb eleme ennek a stratégiának, mely segítségével egy olyan imázst sikerült kialakítani, amelyik alkalmas a borrégió azonosítására kül- és belföldön egyaránt. A desztinációt mindenütt áthatja a bor jelenléte, legyen az szálláshely, gasztronómia vagy rendezvény, a bor biztosan jelen van valamilyen formában, láthatóan meghatározza a helyi lakosság életét is.

Kulcsszavak: borturizmus, marketing, élmény, minőségbiztosítás

1. Bevezetés

Amikor meghalljuk azt a szót, hogy „borturizmus”, az emberek többségének Olaszország, Spanyolország vagy éppen a Napa-völgy, esetleg más újvilági régió jut eszébe, de semmiképp sem Németország valamelyik borrégiója. Azonban azok számára, akik már meglátogatták a Franken borvidéket, részt vettek a régió bortúráin, már korántsem hangzik idegenül, ha ennek a borvidéknek az egyediségéről beszélünk.

2. Anyag és módszer

A Franken borvidéki borturizmus tanulmányozása egrészt a Bajor Tartományi Borászati és Kertészeti Intézet borturisztikai adat- és dokumentumbankja alapján történt, másrészt a régió borturizmus-stratégiáját kidolgozó, abban jelenleg is aktívan közreműködő munkatársakkal készítettem mélyinterjúkat, illetve a kétévente megrendezésre kerülő Borturizmus Szimpóziumon és az ehhez kapcsolódó bortúrákon szerzett tapasztalataimat összegzem tanulmányomban.

3. Eredmények

A Franken borvidék Németországban az egyik vezető borvidék, melynek egyediségét nemcsak különleges természeti szépsége, nemes borai, hanem markáns, céltudatosan felépített borturizmus-stratégiája is jellemzi. (www.franken-weinland.de) A stratégia, melynek kialakítása borászok, turizmusban dolgozók és a gazdaság hozzájuk kapcsolódó más szereplőinek együttműködése alapján történt, egyértelműen rávilágít arra, hogy a borturizmus nem „csak” a hagyományos borkóstolásból és boreladásból áll, hanem egy nagyon sokrétű, komplex szolgáltatási csokrot vonultat fel, melynek elemei jócskán túlmutatnak egy-egy borászat lehetőségein. (1. ábra) (Kolesch, 2014)

1.ábra: Franken borvidék borturizmus-stratégia

Forrás: lwg.bayern.de/mam/cms06/weinbau/dateien/weintourismus_entwickeln_2014.pdf, saját fordítás

Minősegbiztosítás

A stratégia megvalósításához kidolgoztak egy minősegbiztosítási rendszert is, mely segítségével sikerült egy turisták által is elfogadott minősegi színvonalat meghonosítani a borturizmusban. A régió szolgáltatói törekednek arra, hogy bekerülhessenek a minősített üzemek és szolgáltatások közé. (Pallás, 2013) A minősítési rendszert a következő területekre terjesztették ki:

- Vendégségben a borásznál
- Franken bor az éttermekben
- Franken bor a vendéglőkben és borozókban
- Borkulturális rendezvények
- Franken Borünnep
- Franken borkimérések
- Finomságok a boros Frankenből
- Vinotékák
- Boros idegenvezetők, bordocensek
- Bortúraútvonalak (Pallás–Dávid, 2015)

Marketingelemek

A minősített szolgáltatások egy nagyon magas színvonalú, ún. „Prémium broszúrába” kerülnek be, melyet évente 50.000 példányban jelentetnek meg, és ingyenesen terjesztenek. (2. ábra) Digitális változata és okostelefonra fejlesztett applikációja is elérhető. (3. ábra)

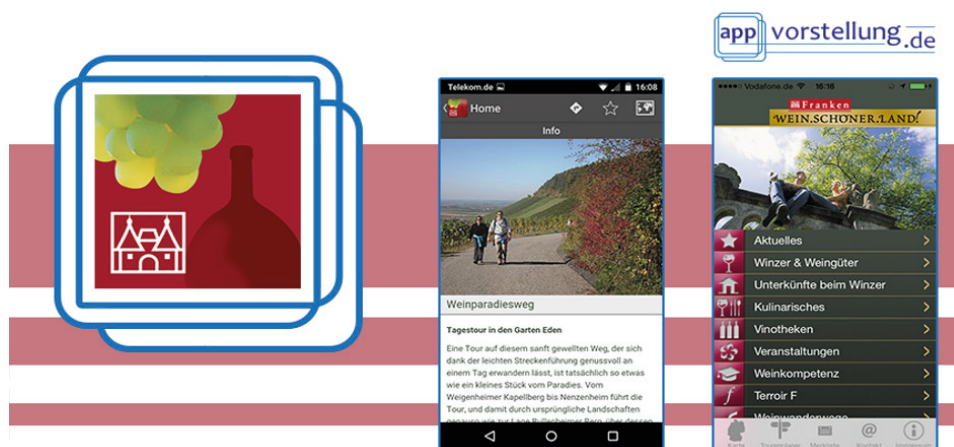
2. ábra: Prémium broszúra

Forrás: <https://www.lh-druckerei.de/referenzen/>

A brosúrában megjelenő vállalkozásokat kétfévente ellenőrzik egy előre be nem jelentett, ún. „mystery check” során, ahol próbavásárlás alapján állapítják meg a szolgáltatás minőségét, az előírásoknak való megfelelését. Egy korábbi kutatásom bizonyította, hogy a régióba érkező turisták elsődlegesen a brosúrában megjelenő szolgáltatókat keresik fel, ami egyben arra is utal, hogy a brosúra marketingeszközként is nagyon jól használható, papíralapú, elektronikus és App formátumban is. (Reisen zum Frankenwein, 2017)

3. ábra: Prémium brosúra App

Forrás: <https://www.app-vorstellung.de/franken-wein-schoener-land/>

Minden kiadványon megjelenik a közösen megalkotott és alkalmazott borrégiós logó (4. ábra).

4. ábra: Franken borvidék védjegye

Forrás: <http://www.franken-weinland.de>

A borturisták jellemzően gyalog vagy kerékpárral járják be a borvidéket, 2-3 napot szánva egy-egy bortúrára. Ehhez bőséges szálláshelyválaszték áll rendelkezésre, a kempingtől kezdve a 3 csillagos hotelig mindenféle szállás elérhető, de a vendégek nagyon szívesen választják a borászok által kínált szállásokat, mivel itt a borászat tevékenységével is közvetlenül ismerkedhetnek meg, részesei lehetnek a borászat mindennapjainak. (Mélyinterjú Müller) A szervezett bortúrák vezetői képzett boros idegenvezetők vagy bordocensek. Őket egy tanfolyamon készítik fel kifejezetten erre a tevékenységre, a minszbiztosítási rendszer rájuk is vonatkozik. A bordocensek érzékszervi szemináriumokat is tarthatnak, ahol a turisták megtanulhatják a borkóstolást, a bor-étel harmonizációt, a helyes pohárválasztást stb. szabályait. (5. ábra)

5. ábra: Boros szeminárium

Forrás:<https://einmalige-erlebnisse.de/weinseminar-fuerth>

A bortúrák során fontos marketingelem, hogy a szolgáltatók jól látható módon jelzik a bor jelenlétét:

- a házak falán vagy kerítésen elhelyezett üvegvitrinben bemutatják a borászat vagy az étterem borait;
- a házak festése, a kerítés és a cégérek, kapuk, ablakrácsok a szőlőre vagy borra utaló motívumokat ábrázolnak;
- az udvaron, kertben és a belső terekben (6. ábra) is megjelennek a borivásra, borkészítésre, szőlőtermesztésre utaló tárgyak, eszközök, edények, figurák;
- tájékoztató táblák jelzik a pincéket, éttermeket, bortúraútvonalakat az összes szolgáltatással.

6. ábra: Borkóstoló helyiség Iphofenben

Forrás: saját fotó

Sylvaner és Bocksbeutel

A térség zászlós bora 1659 óta a „Sylvaner” (a zöldszilváni), amelyet jellemzően az ún. Bocksbeutel palackban palackoznak. A „Bocksbeutel” egy speciális palackfajta. A lapos, de kerek hasú palack már több mint 250 éve jellemzi a Franken borvidéki borokat. Napjainkban ebbe a palackba a csak a legjobb minőségű Franken borvidékről származó borok kerülhetnek be, mivel 1989 óta védett márka. 2015-ben a palackot újraértelmezték, kerekded formáját szögletesebbé és karcsúbbá tették. Az új dizájnnal a palack és egyúttal a Franken borvidékről származó borok népszerűségét kívánják megnövelni, a fogyasztók érdeklődését felkelteni a minőségi borok iránt. A Bocksbeutel önmagában véve is egy márka, mely komoly reklámerkélyt képvisel. (<https://bocksbeutel.blogspot.hu/2012/10/bocksbeutel-flasche.html>)

7. ábra: Bocksbeutel

Forrás: <http://www.infranken.de/regional/wuerzburg/Frankenwein-Das-ist-der-neue-Bocksbeutel;art88524,1461299>

Vinotéka

A borturista *teljes körű élményre* vágyik, melynek a középpontjában a *BOR* áll. A Franken borvidék újszerű elgondolása, hogy a vinotékákat a *borkultúra központjaként* tervezik és valósítják meg. (Pallás, 2015) A vinotéka turisztikai intézmény:

- turistainformáció,
- kommunikációs központ,
- találkozó-, kiindulóhely.

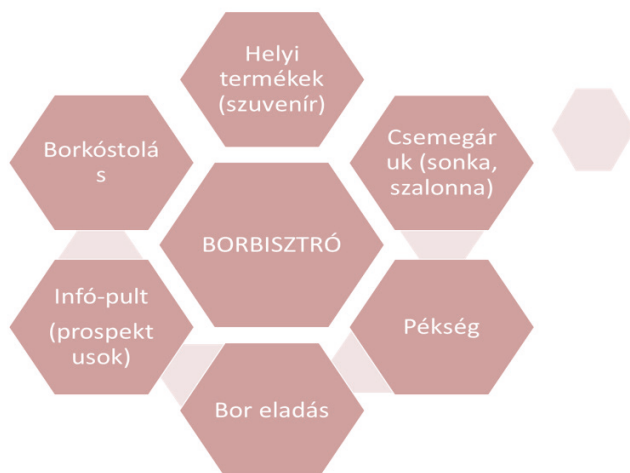
A vinotéka a bor, az emberek, a táj, a kultúra és az élvezet közötti kommunikációs intézmény:

- katalizátorhatást fejt ki és csatlakozási pont,
- állandó reklám.

Ez azt jelenti, hogy a vinotéka tulajdonképpen egy szolgáltató és információs központ is egyben, mely a következő szolgáltatásokat és az ehhez szükséges tárgyi infrastruktúrát is tartalmazza (7. ábra):

- borra utaló belső berendezés, bútorzat, dekoráció;
- a borértékesítéshez és -kóstoltatáshoz szükséges információk áttekinthetően, jól olvashatóan állnak rendelkezésre, az eszközökkel együtt (katalógusok, árlista, a borok rövid, közérthető leírása, ajánlatok);
- információs anyagok a régió/helység borairól, borászatokról, boros rendezvényekről, gasztronómiáról, bortúrákról idegenvezetéssel stb.;
- a régió borait bemutató választék, borbár: temperált borok, borkóstolási lehetőség;
- turisztikai információs részleg;
- szakszemélyzet mindkét területen, turisztikai és borászati kompetenciák együttes megjelenése;
- rendezvények (szemináriumok, konferenciák, egyéb rendezvények) megszervezéshez szükséges helyiségek;
- borhoz illeszkedő alpagasztronómia (borkorcsolyák, hideg-meleg büféételek);
- helyi termékek (borzselé, must, lekvárok, pálinkák, likőrök, olajok, kisebb ajándéktárgyak, illetve borfogyasztáshoz szükséges alapkellékek árusítása (Mélyinterjú Bätz).

7. ábra: Vinotéka felépítése

Forrás: saját szerkesztés

A vinotéka célja az igazi élmény megteremtése, melyhez a látogató minden érzék-szervét mozgósítani kell. Lászon, halljon, ízleljen, szagoljon, mozogjon, érezzen! Egy vinotéka kialakítása koncentrálna az erőket és a látogatókat, mindenkinek lehetőséget ad a közreműködésre. (8. ábra)

8. ábra: Vinotéka Weingut am Stein, Iphofen, Divino

Forrás: www.iphofen.de

<http://weingut-am-stein.de/de/netzwerk/links.html>4.

Forrás: http://www.fraenkisches-weinland.de/tn_img/1503862_nordheim-divino.jpg

terroir f

A „terroir f” a borrégió jellegzetes, ún. mágikus helyeit jelöli. (9. ábra) Ezekről a magaslatokról lélegzetelállító kilátás nyílik a borvidékre, a legjellegzetesebb szőlőterületekre, tájakra. Minden kilátó más-más szőlő- és bortermeléssel, a borvidékkel, illetve a terroirral kapcsolatos tematikát dolgoz fel kiállítások, interaktív konzolok segítségével. A bortúrák szerves része egy-egy terroir f pont felkeresése, melyet gyakran kötnek össze a helyszínen ismeretterjesztő előadással és borkóstolással.

(<http://www.franken-weinland.de/erlebnis/terroir-f/>) (Mélyinterjú Kolesch)

9. ábra: terroir f Sommerhausen, Iphofen, Volkach

Forrás: www.franken-weinland.de

Konklúzió

A Franken borvidék borturizmusa példaként szolgálhat a magyar borvidékek számára is. A borturizmus szereplőinek együttműködése a gazdaság többi szereplőjével a borvidék magas szintű fejlődését eredményezte. A fiatal lakosság visszaáramlott a borvidékre, a vállalkozási kedv megnőtt, a munkahelyek száma megsokszorozódott. Az élénk borturisztikai tevékenység több munkavállaló számára nemcsak kiegészítő, hanem megélhetési jövedelmet képes biztosítani. A bor a mindennapi életben jelen van, látható, tapintható, ízlelhető. A marketing eszközök gazdag tárháza, a gazdaság szereplőinek összefogása segítségével a borvidék fejlődése töretlen, népszerűsége folyamatosan nő. A borvidék képes vevőhűséget kialakítani a borai és a tájegység, illetve a szolgáltatásai tekintetében is, ami a rendszeresen visszatérő vendégek számából egyértelműen kiderül. A célcsoportok bővítése a fiatalabb generációk irányába a szolgáltatások sokrétűsége és gazdagsága következtében folyamatos.

Hivatkozások

- KOLESCH HERMANN (2014): http://www.lwg.bayern.de/mam/cms06/weinbau/dateien/weintourismus_entwickeln_2014.pdf
- Mélyinterjú dr. Hermann Kolesch úrral, a Bajor Tartományi Borászati és Kertészeti Intézet vezetőjével, Iphofen, 2015. május 7., saját kutatás
- Mélyinterjú dr. Georg Bätz úrral, a Bajor Tartományi Borászati és Kertészeti Intézet referensével, Iphofen, 2015. május 7., saját kutatás
- Mélyinterjú dr. Susanne Müller asszonnyal a Fränkisches Weinland Tourismus GmbH ügyvezetőjével, Iphofen, 2015. május 7., saját kutatás
- Pallás Edit (2013): A borturizmus minőségbiztosításának megjelenése a vendéglátásban, rendezvényeken és a boros szálláshelyeken, ACTA CAROLUS ROBERTUS 3:(2) pp. 115–122. ISSN 2062 8269
- Pallás Edit – Dávid Lóránt (2015): Minőségbiztosítási rendszer lehetőségei a borturizmusban. A Franken borvidék példája – esettanulmány, In: Dávid, L. et al. (szerk.) Magyar Tudomány ünnepe, 2014., Líceum Kiadó, Eger, 16 p. ISBN 978- 615-5509-27-8
- Pallás Edit (2015): Vinothek, als komplexe weintouristische Dienstleistung, In: Darabos, F. - Ivancsóné Horváth, Zs. (szerk.) Turizmus határok nélkül: VII. Nemzetközi Turizmus Konferencia, Győr, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, pp. 63–68. ISBN:978-963-334-234-3

Reisen zum Frankenwein 2017, Tourismusverband Franken e.V., Nürnberg, 2016.

Prémium broschüre, Wein. Schöner. Land.

<https://bocksbeutel.blogspot.hu/2012/10/bocksbeutel-flasche.html>

www.franken-weinland.de

<http://www.franken-weinland.de/erlebnis/terroir-f/>

A SZŐLÉSZ-BORÁSZ GAZDÁK KLÍMAVÁLTOZÁSRA VALÓ FELKÉSZÜLTSEGE A MÁTRAI BORVIDÉKEN

NAGY-KOVÁCS ERIKA, TÓTH JÓZSEF

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
nagy-kovacs.erika@uni-eszterhazy.hu
Budapesti Corvinus Egyetem
jozsef.toth@uni-corvinus.hu

Összefoglalás

A szőlész-borász vállalkozók nagy kihívás előtt állnak. A globális felmelegedés tovább emeli a termelési kockázatot, a gazdaságosság bizonytalanságát. Az éghajlati összetevők különböző jellegűek, melyek másként fejtik ki hatásukat. Kérdőíves felmérést végeztünk 2016 nyarán és őszén a Mátrai borvidéken. A kutatás célja annak vizsgálata volt, hogy a gazdák tudatában vannak-e a változások bekövetkezésének, felkészültek-e a gazdaságukat érő hatásokra (fajtaváltás, a szőlőültetvények kiválasztásának szempontjai stb.). A változásoknak gazdasági hatásai is vannak, ezért rákérdeztünk a már bekövetkezett vagy várható jövedelmezőséget, költségeket, egyáltalán a megélhetést érintő módosulásokra. Az egyik legnagyobb terhet a növényvédelmi feladatok és költségek megnövekedése jelenti.

A jelenségek mögött meghúzódó hatótényezők feltárása hosszabb időt és más módszereket, legfőképp ökonometria elemzéseket igényel. Megállapításaink ezért csupán a kérdésekre adott válaszok tömör jellemzéseit adják. Nem foglalkoznak a jelenségek összefüggéseinek bemutatásával. A kutatás folytatásaként mindenek előtt a szőlő-bor termelők klímaváltozásra adott reakálási képességét kívánjuk megbecsülni néhány kontrollváltozó szem előtt tartásával. Természetesen törekszünk ökonometriailag is tesztelhető hipotézisek felállítására. Úgy véljük azonban, hogy már az előzetes eredmények is szolgálnak árnyalt információkat az élelmiszer-gazdaságnak erről a fontos szegmenséről.

Kulcsszavak: klímaváltozás, szőlész-borász gazdaságok, fajtaváltás, költségnövekedés, felkészülés

1. Bevezetés

A globális felmelegedés tovább emeli a termelési kockázatot, a gazdaságosság bizonytalanságát. Az éghajlati összetevők különböző jellegűek, melyek másként fejtik ki hatásukat. A szakirodalmak folyamatosan hívják fel a figyelmet a közeledő, azaz már érzékelhető problémákra, mint például az évszakok összecsúszása. Kísérleti eredmények bizonyítják a különböző éghajlati hatások (a csapadék egyenetlen eloszlása, a fényintenzitás változása, a hőmérséklet ingadozása) bekövetkezését. A klímaváltozás elkerülhetetlen és jelentős időjárási anomáliák bekövetkezését hozza magával. Egyre gyakoribbá válik a nagy mennyiségű csapadék, melynek az eloszlása egyenetlen. Sűrűsödik a szőlőtermést, sőt az ültetvényt veszélyeztető jégverés, és az aszályos időszakok növekednek. A hőségnapok számának emelkedése mind a szőlő-termesztés, mind a borászat technológiájának átgondolását igényli.

A kutatás célja annak vizsgálata, hogy a gazdák tudatában vannak-e a változások bekövetkezésének, felkészültek-e a gazdaságukat érő hatásokra (fajtaváltás, a szőlőültetvények kiválasztásának szempontjai stb.). A vállalkozások igényelnek-e több információt, milyen tevékenységeket hajtanak végre annak érdekében, hogy jobban alkalmazkodhassanak a klímaváltozáshoz? Részt vesznek-e a közép- és hosszú távú tervezésben? Vannak-e számukra olyan tájékoztatások, amelyekben útmutatást kaphatnak az alkalmazkodás, a váltás kérdéseiben?

2. Kutatásunk eredményei

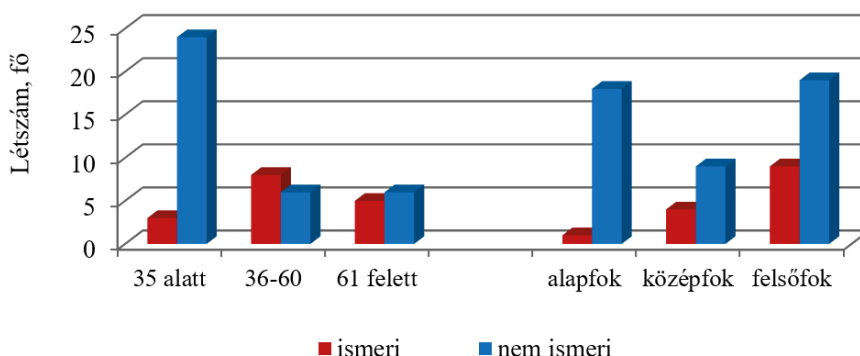
A kérdőíves felmérést 2016 nyarán és őszén végeztük el a Mátrai borvidéken. Az eredmények értékelésénél figyelembe vettük a gazdákkal készített mélyinterjúk során kapott információkat is. A változásoknak gazdasági hatásai is vannak, ezért rákérdeztünk a már bekövetkezett vagy várható jövedelmezőséget, költségeket, egyáltalán a megélhetést érintő módosulásokra. Az egyik legnagyobb terhet a növényvédelmi feladatok és költségek megnövekedése jelenti. A már kialakult fajtaszerkezet és a ráépülő tradicionális borpiac is változik, melyhez a bor- és gasztroturizmus is alkalmazkodni kénytelen.

A Mátrai borvidék területe 6338,314 hektár, hegyvidéki borvidék. A hegyközség figyelembe véve a klímaváltozás észlelt és várható hatásait, a hosszabb tenyészidejű szőlőfajták telepítését támogatja. A termelők orientálásaként az engedélyeket a fenti

szempontoknak megfelelő fajtákra adják ki. Az ajánlott fajtakör 7 fehér (Irsai, Ottonel muskotály 8%, szürkebarát 8%, tramini, rizlingszilváni 9%, olaszrizling, sauvignon blanc) és 2 kék (kékfrankos 8%, cabernet sauvignon) szőlő termesztését foglalja magában. A választott zászlósbór 15-20 éve változott, az olaszrizlinget felváltotta a szürkebarát. A klímaváltozás hatásait figyelembe véve felmerül a kérdés, hogy jó választás lesz-e a jövőt illetően.

Kutatásunk eredménye alapján azt tapasztaltuk, hogy a válaszadóknak csupán 30%-a van tisztában a **klímapolitikával**. A válaszadók megoszlását tekintve 57% 36–60 év közötti, 64% felsőfokú és 28 középfokú végzettségű. (1. ábra) A szakmai kutatási eredmények ismerete hasonló arányt mutat. Véleményünk szerint több szakmai fórumra van szükség, a tudományos eredményeket pedig a szőlőtermesztők és bortermelők által olvasott szaklapokban, illetőleg az agrárkamara honlapján célszerű közzétenni.

1. ábra: A válaszadók klímapolitika-ismerete

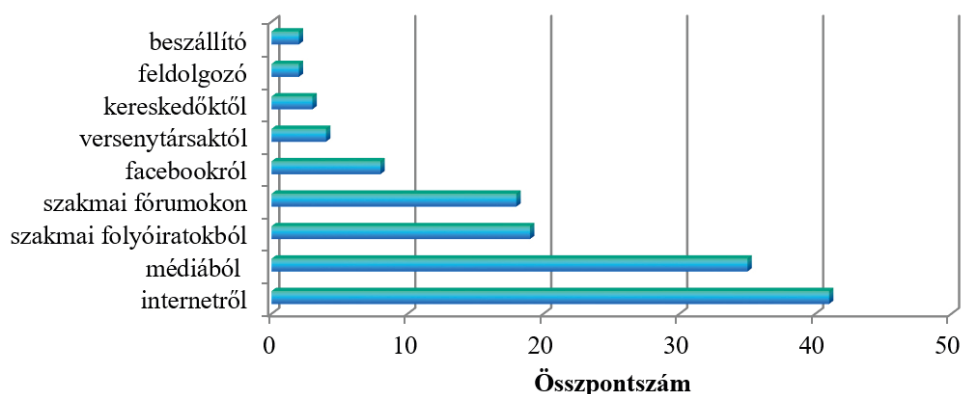
Forrás: saját gyűjtés

Az **információ forrásként** a válaszadók elsősorban az internetet (79%) és a médiát (67%) veszik igénybe. (2. ábra) A válaszadóknak alig több, mint harmada használja információszerzésre a szakmai folyóiratot (37%) és a szakmai fórumokat (35). A szakmai fórumokat elsősorban a felsőfokú végzettségűek látogatják, korosztályt tekintve pedig a 36–60 év közöttiek preferálják a szakmai tájékoztatást.

További gondot jelent, hogy a szervezett szakmai fórumokat elsősorban a felsőfokú végzettségűek látogatják. A szőlőtermesztők nagy része még mindig 5 ha alatti termelő, ők adják a bor alapanyagát, információgyűjtésük saját benyomásaikra alapul.

Ez meghatározza a szőlőből készíthető bor minőségét. Feltétlenül el kell érni ezt a réteget, érdekeltté kell tenni a klímaváltozásokhoz való alkalmazkodásban, az olyan szőlőfajták termesztésében, amelyek lehetőséget adnak új ízvilág kialakítására. Ez nagy kihívás, mivel a régi piacok megtartása mellett új piacokat kell meghódítani, miközben a szőlőtermesztés ökológiai határa északra tolódik el. Így új versenytársak lépnek a piacra, azaz akik eddig főként importőrök voltak, maguk is szőlő- és bortermelőkké válnak. Ennek ellenére a versenytársaktól és kereskedőktől alig tudakozódnak, pedig a piaci információk elsődlegesen így érhetőek el.

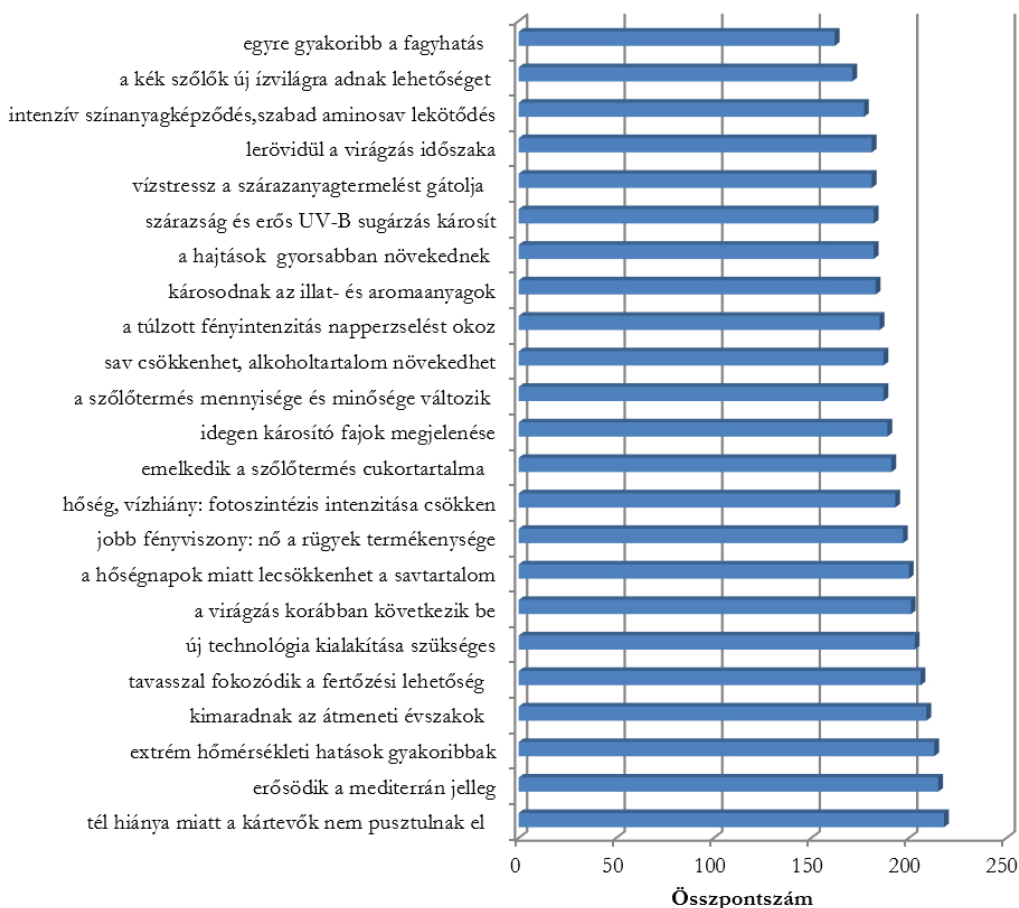
2. ábra: A klímaváltozás és hatásainak információforrása a válaszadók szerint

Forrás: saját gyűjtés

Azt kutattuk, hogy a gazdák tudatában vannak-e a változások bekövetkezésének, felkészültek-e a gazdaságukat érő hatásokra (fajtaváltás, öntözőrendszer kialakítása stb.). A 3. ábrán mutatjuk be azon – a klímaváltozás okozta – **tényezőket**, melyeket a szőlész-borász vállalkozások **az elmúlt 10 évben tapasztaltak** munkájuk során. A megkérdezettek 1-től 5-ig terjedő skálán jelölték be az egyes elemek előfordulási gyakoriságát. A válaszadók által adható maximális 5 pontot figyelembe véve látható, hogy a legtöbb időjárási anomália évről évre egyre nagyobb hatással van a szőlő vegetatív és generatív tevékenységére, kihívás elé állítva a borászokat.

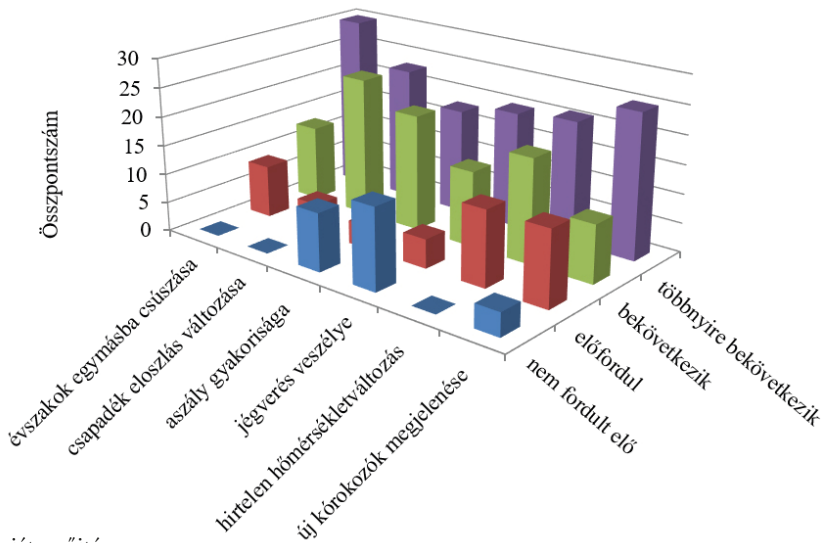
3. ábra: A szőlészek-borászok által tapasztalt hatások az elmúlt 10 évben

Forrás: saját gyűjtés

A leginkább előforduló, saját gazdaságban tapasztalt tényezők évenkénti bekövetkezését a 4. ábra mutatja. A legnagyobb gondot az évszakok közötti átmenet hiánya és az abból eredő hirtelen hőmérsékletváltozás okozza. A szőlő akklimatizálódását nagymértékben nehezíti a csapadék egyenetlen eloszlása, illetőleg az új kórokozók megjelenése. Az ültetvények telepítésénél, a fajtaválasztásnál, a tengerszint feletti magasság megválasztásakor ezeket az évenként jelentkező tényezőket figyelembe kell venni.

4. ábra: Időjárási anomáliák előfordulása a gazdák tapasztalatai szerint

Forrás: saját gyűjtés

Ezek a hatások többnyire növelik a költségeket. A válaszadók által tapasztaltakat az 1. táblázatban foglaltuk össze. A szőlőtermesztésben a legnagyobb költségnövelő tényező a növényvédelem, a jégverés utáni károk helyreállítása. A jövőt mindemellett a fajtaváltásra és az öntözésre való berendezkedés jelenti. A borászoknak a szőlőalapanyag árának emelkedése, illetőleg a bortárolók hűtése, árnyékolása okozza a magas technológiai költségeket.

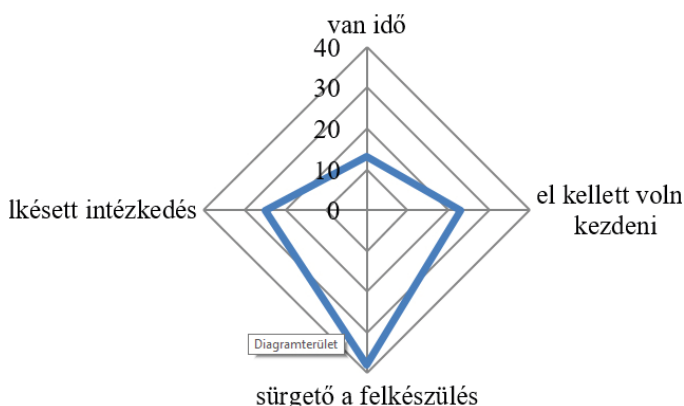
1. táblázat: A klímaváltozás költségnövelő hatásának tényezői és a költségnövekedés mértéke (%)

Megnevezés	növény-védelem	tápanyagután-pótlás	öntözés	fajtaváltás	szőlőalapanyag árnövekedése	károk helyreál-lítása	tárolás (hűtés, árnyékolás)
1-5%	0,0	32,7	25,0	15,4	17,3	7,7	19,2
5-10%	19,2	40,4	19,2	26,9	32,7	23,1	19,2
15-20%	36,5	17,3	23,1	44,2	44,2	36,5	42,3
20% felett	44,2	9,6	32,7	13,5	5,8	32,7	19,2

Forrás: Saját gyűjtés

A felsorolt tényezők egyre gyakoribb előfordulása okán vizsgáltuk, hogy a szőlész-borász gazdák hogyan ítélik meg a jelenlegi helyzetet. A válaszadók 23%-a válaszolta, hogy az **alkalmazkodásra való felkészülést már évekkal korábban el kellett volna kezdeni**. 38% szerint sürgető intézkedésekre van szükség, 25% megítélése alapján már elkésett a klímaváltozás hatásaira adott reakció néhány területen, mint a szőlőtelepítéseknél a fajtaválasztás, a sorok irányának módosítása. (5. ábra) Szakemberek szerint az északkeleti irányultság segíthet elkerülni például a napperzselést, a túlzott fényintenzitást. Más vélemények az 500 méteres tengerszint feletti magasság kihasználására hívják fel a figyelmet. Azonban 13% úgy vélekedik, a drasztikus változás az előrejelzések alapján 2050-re következik be, tehát van még idő a felkészülésre.

5. ábra: A klímaváltozásra való felkészülés időszerűsége

Forrás: saját gyűjtés

Korosztály szerint a változásokra való reakció sürgősségével a 36–60 év közöttiek vannak leginkább tisztában, a 60 év felettiak saját korábbi tapasztalataikat figyelembe véve döntöttek. Azonban a 35 év alatti korosztálynak kellene a figyelmét mielőbb ráirányítani a hosszú távú döntés előkészítések fontosságára. Az alapfokú végzettségű, főként csak szőlőtermesztéssel foglalkozóknak a felvásárlók, a borászok hathatós segítségére van szükségük a gazdaságos, piacorientált együttműködés keretében.

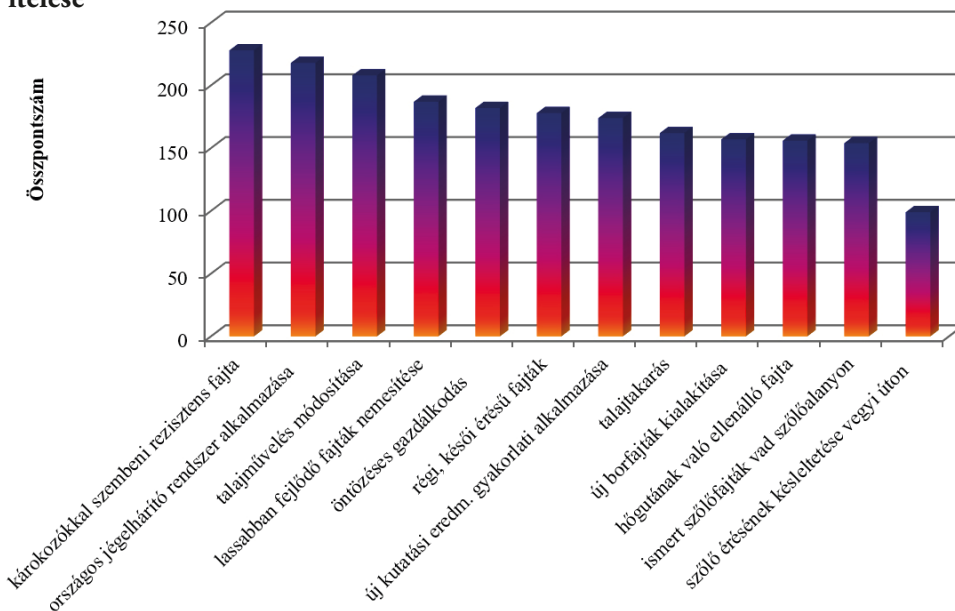
Összességében megállapítható a kapott eredmények alapján, hogy a termelők egy része még mindig nincs tisztában azzal, hogy a változáshoz való mielőbbi alkalmazkodás a hosszú távú befektetés kockázatának mérséklését segíti elő. A birtokkoncentráció folyamatos, de a csak szőlőt termeszto gazdáknak segítségére van szükség. Csak ismételni tudjuk a szakmai fórumokon való tájékoztatás szükségességét.

Az egyes **termesztéstechnológiai, illetőleg további kutatási területek megítélésében** első helyen a „hagyományos” elvárás, azaz a károkozókkal szembeni rezisztens fajták kutatása végzett. (6. ábra) A jégelhárító rendszer alkalmazása nagyon fontos, melynek a dunántúli megyékben tapasztaltak alapján országos kiterjedését a válaszadók döntő többsége preferálja. Ez azért is szembetűnő, mivel a biztosítási rendszernek, a garanciaalapnak a megítélése igen negatív.

Kedvező, hogy a talaj nedvességét megőrző talajművelést is előtérbe helyezték, azonban a (minden második sorban történő) talajtakarás, különösen a mulcsozás szükségességének megítélése jóval hátrébb került. A gazdák a kutatóktól is várnak segítséget, mint például az ismert szőlőfajták vad szőlőalanyra való oltása vagy a hógutának ellenálló és/vagy a lassabban fejlődő fajták nemesítése. Összességében szükségesnek ítélték meg az új kutatási eredmények gyakorlati alkalmazhatóságát.

Az öntözésre való berendezkedést az 5. helyre sorolták. Elkésérítő, hogy sokkal több víz megy ki Magyarországról, mint amennyi beérkezett. Az öntözött szőlőtermesztés szükségességével tisztában vannak, sőt annak költségnövelő hatásával is. Azonban a kedvezményes hitelek felvételét a válaszadók 90%-a elutasította.

6. ábra: A klímaváltozáshoz való alkalmazkodásban használt tényezők megítélése

Forrás: saját gyűjtés

Egyértelműen kedvezőnek ítéltük azt, hogy a vegyi úton történő éréskeleltetés az utolsó helyen végzett. A kézműves borok, az egészséges táplálkozás előtérbe kerülésével a vegyi anyagok alkalmazását mérsékelni szükséges.

A 2. táblázatban mutatjuk be a megkérdezettek **klímaváltozáshoz való affinitását/hozzáállását**. Kedvező (?), hogy a válaszadók mindössze 29%-a szemléli passzívan a változást, saját bevallása szerint 69% aktívan közreműködik. Korosztályt tekintve a leginkább a 61 év felettek vesznek benne részt, a 36–60 év közöttiek messze elmaradnak a szükséges tevékenység előtérbe helyezésétől. Iskolai végzettség szerint a középfokú végzettségűek veszik komolyan a klímaváltozáshoz való alkalmazkodást.

Vizsgáltuk, hogy a környezetkímélő, fenntartható fejlődést szolgáló életmód megteremtésére, elsajátítására milyen életkorban, hol kell felhívni a figyelmet. A válaszokat 5 fokozatú skála alapján kértük megítélni, 1, ha nem fontos, 5, ha nagyon fontos az adott tényező megítélése. (7. ábra)

A kapott eredmények azt mutatják, hogy a család szerepe döntő a szakmai fórumok rendezése mellett. Azonban ez kissé ellentmondásosnak tűnik a korosztályt tekintve, hiszen ha egy gyermek a környezet kímélésével találkozva nő fel, számára természetes lesz, nem kell „várni” a középiskolás korig. Véleményünk szerint elsődleges, hogy a gyermekek már kisgyermekkorban, azaz az óvodában megismerkedjenek a környezet óvásának módjaival – természetesen koruknak megfelelő módszerekkel –, s az így felnövő korosztály ökológiai lábnyoma jóval kisebb lesz a jelenlegi átlagnál.

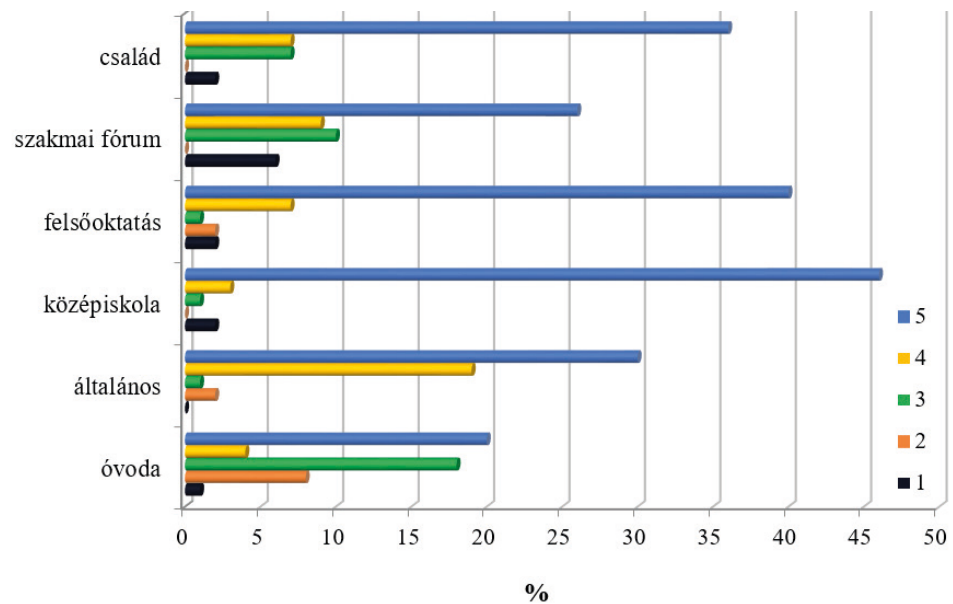
2. táblázat: A klímaváltozásra való felkészülés tényezőinek megítélése %-ban

Megnevezés	passzív szemlélés	több információ igénylése	támogatás igénylése	közép-, hosszú távban tervez	szőlő-, borszáclátogatások	aktívan vesz részt	fajtaváltással	északkeleti irányú telepítés	500 m tengerszint feletti telepítés	öntözés	kedvezményes hitel
igen válasz	29	87	60	48	48	62	58	33	35	40	33
korcsoport szerint											
35 alatt	13	4	0	0	0	0	7	0	0	0	0
36–60	60	40	45	24	24	22	30	47	33	33	53
61 felett	27	56	55	76	76	78	63	53	67	67	47

Megnevezés	passzív szemlélés	több információ igénylése	támogatás igénylése	közép-, hosszú távban tervez	szülő-, borpiac-változások	aktívan vesz részt	fajtaváltással	északkeleti irányú telepítés	500 m tengerszint feletti telepítés	öntözés	kedvezményes hitel
iskolai végzettség szerint											
alapfok	20	24	29	32	32	28	30	24	28	19	18
középfok	53	49	58	56	56	38	53	59	56	43	76
felsőfok	27	27	26	12	12	34	17	18	17	38	6

Forrás: saját gyűjtés

7. ábra: A klímaváltozáshoz való alkalmazkodásban használt tényezők megítélése

Forrás: saját gyűjtés

3. Konklúzió

Összefoglaló megállapításként elmondható, hogy a „negatív” tapasztalat is eredmény, mely alapján riadóztatható a szakmai közvélemény: a minőségi, a hatékonysági, a mennyiségi versenyben lassan lemaradó ágazatot fenyegeti a klímaváltozás hatásaival megnövekvő bizonytalanság, kockázat. A nagy bortertermelő országokban már

évtizedekkel ezelőtt elkezdődött és a mai napig zajlik a felkészülés ködgépekkel, jég-elhárító ágyúkkal, hálókka, fajtákkal, öntözőberendezésekkel, különböző művelési módokkal stb. Jelen elemzésünk kizárólag a kérdőívek egyszerű feldolgozására épít.

A jelenségek mögött meghúzódó hatótényezők feltárása hosszabb időt és más módszereket, legfőképp ökonometria elemzéseket igényel. Megállapításaink ezért csupán a kérdésekre adott válaszok tömör jellemzéseit adják. Nem foglalkoznak a jelenségek összefüggéseinek bemutatásával. A kutatás folytatásaként mindenek előtt a szőlő-bor termelők klímaváltozásra adott reakálási képességét kívánjuk megbecsülni néhány kontrollváltozó szem előtt tartásával. Természetesen törekszünk ökonometria módszerekkel is tesztelhető hipotézisek felállítására. Úgy véljük azonban, hogy már az előzetes eredmények is szolgáltatnak árnyalt információkat az élelmiszergazdaságnak erről a fontos szegmenséről.

A MAGYAR SAJTÚT HÁLÓZAT BEVEZETÉSE A HAZAI TURISZTIKAI PIACRA

KEREKESNÉ MAYER ÁGNES, KOVÁCS GYÖNGYI

Eszterházy Károly Egyetem

Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Üzleti Tudományok Intézete

kerekessne.mayer.agnes@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

Helyit enni divatos, trendi, sőt lassan elvárt is. A turizmus és a gasztronómia egyik legerősebb irányzata, de az élelmiszeripar is törekszik – a termelés volumenétől függetlenül – a régió alapanyagait, termékeit feldolgozni, használni és reklámozni. A gasztroturizmus számos formája közül a különböző tematikus (ételre-italra épülő) utak állomásai, bemutatóközpontjai, termelő egységei hatalmas népszerűségnek örvendenek hazánkban és külföldön egyaránt. A sajtkészítés évezredes hagyományának bemutatása, a sajtóstólás szintén népszerű attrakcióvá nőtte ki magát, a tradicionális sajtkészítő országokban a sajtüzemek látogatása és a különböző sajtutak is a megszokott turisztikai kínálat részét képezik. Magyarországon azonban csak most kezd felébredni a kisüzemi és házi sajtkészítés kultúrája, most jelentkezik igény ennek megismerésére és bemutatására. A hazai sajtútállomások eddigi tevékenysége és népszerűsége is bizonyítja, hogy a sajtturizmus ébredszik Magyarországon, és még szerencséje is van, hiszen bevezetett, működő példák állnak rendelkezésre szerte a világon. Az érdeklődés a kisüzemi sajtkészítés iránt hosszú távon azonban sokkal komolyabb célok eléréséhez is vezethet, mint például a hazai tejtermékek iránti bizalom visszaállítása, a rurális térségek jövedelmeinek növelése, a hagyományos állattartás drasztikus csökkenésének a megállítása vagy a Kárpát-medence sajt kultúrájának a megerősítése.

Kulcsszavak: sajt, gasztroturizmus, helyi termék, kézműves, tematikus utak

Bevezetés

A gasztronómia fejlődése, az egyes országok, régiók étel- és italkínálatának, kultúrájának megismerése iránti vágynak köszönhetően a kulináris célú utazások egyre népszerűbbek, egyre inkább az utazási élmények központi elemévé válik világszerte. Elmondhatjuk, hogy a gasztroturizmus önálló termékévé nőtte ki magát a turizmuson belül (*Szabó, 2014*). A kulináris turizmus az ételekről szól, maguk az ételek adják az úti célt, és így ezek azok az eszközök, amelyek a turizmus szempontjából fontos motiváció alapját képezik. A résztvevők felfedezik a számukra új ételeket, és ezeken keresztül megismernek új kultúrákat és életmódokat. A gasztrotrendek között a helyi termékek trendje, a regionalitás, a hagyományok keresése évek óta az élvonalban van. A tematikus utak természeti vagy mesterségesen létrehozott látványosságokat kötnek össze egy bizonyos téma alapján, s ezek a látványosságok a közlekedés valamely formájának segítségével megközelíthetők. Számátalan tematikus út témáját képezik gasztronómiai termékek, mint például a sajt, melyek az adott régió fő étel- vagy italkínálatán alapulnak. (*Putzkó–Rácz, 2000*) Napjainkban a gasztrotematikus utak hatalmas népszerűségnek örvendenek külföldön és hazánkban egyaránt (*Hall–Gössling, 2013, 2016*).

2. Sajtutak a világban

Amerika:	Vermont Sajtút (http://www.vtcheese.com/vermont-cheeses/vermont-cheese-trail/), Finger Lakes Sajtút (https://twitter.com/FLXCheeseTrail), Észak-Karolina Sajtút (http://nccheesetrail.com/map.html), Oregon Sajtút (http://oregoncheeseguild.org/oregon-cheese-trail/), Kaliforniai Sonoma, Marin Sajtút (http://cheesetrail.org/),
Kanada:	Oxford Sajtút: (http://www.tourismoxford.ca/oxford-fresh),
Argentína:	Suipacha Sajtút (http://rutadelqueso.com.ar/?page_id=10),
Ausztrália:	Arossa-völgy (http://www.barossacheese.com.au/cheesewinetrail.html),
Németország:	Allgäuer Sajtút (http://allgäuer-käsestrasse.de/), Schleswig-Holstein Sajtút (http://www.kaesestrasse-sh.de/),
Ausztria:	Bregenzerwaldi Sajtút (http://www.kaesestrasse.at/),
Svájc:	Emmentáli Sajtút (http://www.kaeseroute.ch/),

Franciaország: Comté Sajtút (www.comte.com),
Auvergne Sajtút (<http://www.fromages-aop-auvergne.com/-Cheese-Road->),

Horvátország: Dalmáciai Sajtút (<http://www.agroturizam-zadar.hr/hr/put-sira>),

Olaszország: Dolomitok Sajtút (<http://www.tastetrentino.it/le-tre-strade/strada-dei-formaggi-delle-dolomiti/strada-dei-formaggi-delle-dolomiti/>)

A sajtszerveződések jellemzően a helyi közösségek kistermelőit, sajtkészítőit juttatják létre, azok megsegítésére, piaci pozíciójuk erősítésére, munkájuk és termékeik népszerűsítésére, a vidéki környezetük és életmódjuk megőrzésére, szakmájuk elismertségének növelésére. A sajttutakban jellemző a közösségi irányítás, és legfőképp a marketingtevékenység az egyéni szerepvállalás mellett (általában a sajtkészítők is hozzátesznek a marketinghez, hacsak azáltal is, hogy mikor látogatókat fogadnak, reklámozzák a sajttutak többi tagját vagy a régió sajtjait és termékeit).

3. Kézműves sajtkészítés a slow food program keretében

A sajtkészítés eljárásai nemzetenként és tájanként – van ahol falvanként, sőt családonként – különbözőek, az egyes régiók gazdasági, kulturális hagyományaiban gyökereznek (KKASE, 2015). Az előbb említett példák jól bizonyítják, hogy a sajtkészítés évezredes hagyományának bemutatása, a sajtkóstolás népszerű attrakcióvá nőtte ki magát, a tradicionális sajtkészítő országokban a sajttüzek látogatása és a különböző sajttutak is a megszokott turisztikai kínálat részét képezik. Magyarországon azonban csak most kezd felébredni a kisüzemi és házi sajtkészítés kultúrája, most jelentkezik igény ennek megismerésére és bemutatására. A hazai sajttutállomások eddigi tevékenysége és népszerűsége is bizonyítja, hogy a sajtturizmus ébredzik Magyarországon, és még szerencséje is van, hiszen bevezetett, működő példák állnak rendelkezésre szerte a világon. Az érdeklődés a kisüzemi sajtkészítés iránt hosszú távon azonban sokkal komolyabb célok eléréséhez is vezethet, mint például a hazai tejtermékek iránti bizalom visszaállítása, a rurális térségek jövedelmeinek növelése, a hagyományos állattartás drasztikus csökkenésének a megállítása vagy a Kárpát-medence sajt kultúrájának a megerősítése.

A Slow Food mozgalom tevékenységi köre a mezőgazdasági termeléstől, a regionális termékek védelmétől a gasztronómiai tudományokig, az idegenforgalomig, az élelmiszerbiztonság kérdéséig, valamint a kapcsolódó kulturális és emberi értékek

megőrzéséig sok mindenre kiterjed, mindezeket sajátos rendszerbe fogja össze. A Slow Food programjai mindezeket a célokat tükrözik. A termelőket a tudás, a tájékozottság, a fenntartható gazdálkodásba vetett hit erősítése és a másutt meglévő tapasztalatok kölcsönös cseréje útján készíti fel erre a küldetésre. Fontos, hogy a fogyasztót az igényességre, az élvezeti értékek jobb befogadására, a kulturális és gazdálkodási háttér iránti érzékenységre neveljük. A kereskedőket, vendéglátókat, közösségeket az értékek, a hagyományok ismeretére, ezek fontosságára és a közvetítő szerep jelentőségére hangoljuk rá. A Slow Food szemléletén alapuló, helyi értékeket felmutató vendéglátás fontos idegenforgalmi tényező, közvetve növeli a régió forgalmát, ezzel a helyi kulturális értékek elérését. A sajtkészítés, mint slow foodos turisztikai attrakció sajtfesztiválokon, sajtútállomásokon olyan népszerű program, mely a fogyasztó bizalmát erősíti a magyar kézműves tejtermékek iránt.

4. Sajt mint gasztoturisztikai attrakció

1. fesztiválokon, rendezvényeken (pl. látványsajtkészítés)
2. helyi piacokon
3. éttermekben, street foodként (pl. raclette)
4. szálláshelyeken
5. falusi vendégasztalon
6. helyi boltban mint „ehető szuvenír”
7. sajtkészítő portákon (bemutató)
8. múzeumokban (sajtkészítés eszközei)
9. tematikus utakon (borút, sajtút)
10. meghökkentő, egyedi attrakcióként (pl. savófürdő)
11. inszentív utakon, ahol a turizmusban dolgozó szakembereknek bemutatjuk a sajtban rejlő turisztikai lehetőségeket

5. Magyar sajtút hálózat

A KKASE Sajtkészítők Egyesülete a kézműves magyar sajtkészítők szolgálatára hívta életre a Magyar Sajtút Hálózatot az ezredforduló utáni első évtizedben, mert felismerte azt, hogy az emberek egyre nagyobb mértékben igénylik, hogy a turizmus tematikus formáival létrehozott új élményekben legyen részük. A kézműves sajtké-

szítókat tömörítő szervezetként az egyesületnek biztosítania kell a szükséges feltételeket ahhoz, hogy egy-egy nyitott sajtós portához érkező vendégek elvárásaiknak megfelelő vagy azokon túlmutató élményekkel gazdagodjanak, és hogy ennek legfontosabb feltétele a látogatók által igénybe vett szolgáltatások megfelelő minőségének biztosítása. Az egyesület ösztönzi egy adott térségben élő, környezetük sajátosságait figyelembe vevő sajtókészítőket arra, hogy sajtutakba tömörüljenek, hogy szolgáltatásaikat komplex gasztroturisztikai programcsomagokként kínálhassák. A szervezet felismerte annak előnyét, hogy egy egységes szabályozással megbízható, azonos szolgáltatási színvonalat garantáló sajtutak hálózatának kialakítására nyílik mód, amelyet Magyar Sajtút Hálózatnak hív.

A tömegtermelés, a termékek és a szolgáltatások uniformizálása a turizmusban is súlyos hatásokkal járt, amit a XXI. század elejére jórészt felismertek a hátrányosan érintett térségek lakói, döntéshozói, és elkezdődött a vidéki térségek turisztikai rehabilitációja, az igazi értékek újbóli meghonosítása. A hagyományosan „alternatív” definiált turisztikai termékek (a legtöbb esetben, elkötelezett irányítás és helyes tervezés mellett) képesek a turizmus negatív hatásainak egy részét ellensúlyozni. A sajtutak állomásai döntő többségben rurális területen fekszenek, így a hagyományosan zöldnek, falusinak, vidékinek stb. nevezett turisztikai termékek közé sorolhatóak. A szakszerűen kivitelezett sajtúthálózat az alábbi előnyöket nyújthatja a turizmus szereplőinek, ezáltal az etikus turizmus tökéletes példájává alakulhat:

- egészséges, megbízható forrásból származó, magas tápértékű és jó ízű sajtok kínálása a turistáknak;
- személyes kapcsolatok erősítése a régió lakosai, a turizmus szereplői között, valódi hálózatépítés, társadalmi kohézió;
- munkaerő-megtartó képesség, a városokba vándorlás csökkenése, pozitív demográfiai hatások, mint az elöregedő, elnéptelenedő falvak számának csökkenése;
- a bevételek helyben tartása, amelynek a tovaryűrűző hatása újabb munkahelyeket teremt, tovább erősíti a fiatalok helyben maradását;
- hagyományos sajtós mesterség ismeretének és szeretetének a terjesztése, más kézműves mesterségek bevonása;
- a természet rombolására, nagy mértékű átalakítására nincsen szükség, így a környezeti fenntarthatóság is megvalósulhat.

6. Konklúzió

A gasztroturizmus gyors ütemű fejlődése és a magyar kézműves sajtkészítők számának folyamatos növekedése a magyar sajtuturizmust a külföldi példákhoz hasonlóan fellendítheti. Bízatóak a pilot programok sikerei, de igen sok munkára van szükség ezen a téren. Ezért fontosnak tartjuk, hogy a magyar kézműves sajtkészítőket összefogó és támogató KKASE Sajtkészítők Egyesülete az országos sajtúthálózat kidolgozása érdekében erőfeszítéseket tegyen. Mindenekelőtt marketingtevékenysége keretén belül a Gyomaendrődi Sajt- és Túrófesztiválon és a Sajtmustrán kívül egyre több sajtos és agráreseményen, rendezvényen, az ország számos pontján, egységes arculatot képviselve kell, hogy megjelenjen, és hirdetni kell a sajtúthálózathoz csatlakozás lehetőségét. Ezen alkalmakkor a látogatók körében népszerűsíteni kell a sajtkészítést mint turisztikai attrakciót (sajtkészítés bemutató, vajköpülés). Továbbá képeznie kell a sajtkészítőket arra, hogy hogyan kell sajtútálalmást kiépíteni és üzemelni, hogy turisztikai kínálatként is el tudják adni termékeiket (szakmai fórumok, kapcsolatok szorosabbra fűzése a teljes vertikumban: állattenyésztés, sajtkészítés, marketing, turizmus). Folyamatosan fejleszteni kell a sajtos turisztikai programsomagokat (egyéb attrakciók bevonásának lehetősége: kulturális turizmus, borturizmus, outdoor sportlehetőségek, kézművesek). Mindezeket a sajtut.eu honlapján keresztül folyamatos kommunikációval is meg kell erősítenie. Valamint nem utolsó sorban ki kell használni a pályázati lehetőségeket, hogy az előbbieket megvalósításához szükséges anyagi háttér is rendelkezésre álljon.

Hivatkozások

- Hall, C. Michael – Gössling, Stefan (2016): Food tourism and regional development. Routledge. ISBN: 978-1-138-91292-2
- Hall, C. Michael – Gössling, Stefan (2013): Sustainable Culinary System Routledge ISBN: 978-0-415-53370-6
- KKASE Sajtkészítők Egyesületének kiadványa (2015): Sajtra fel!
- SZABÓ, G. (2014): Gasztrokultúra és turizmus. Területfejlesztés és Turizmustervezés. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Int. (ISBN 978-615-5097-96-6).
- MEZEI VIRÁG, FALUSI TURIZMUS OKTATÁSI, KUTATÁSI ÉS SZOLGÁLTATÓ BT. (2015): A magyar sajtút hálózat kialakítása tanulmány.

- OCTA-SKIFT (2015): The Rise of culinary tourism. Special Report ed. by. Ontario Culinary Tourism Alliance and Skift Travel Team
- PETRUNI, C. (2002): A lassúság dicsérete. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- PUTZKÓ, L. – RÁ CZ, T. (2000): Az attrakciótól az élményig, Geomédia Kiadó, Budapest 91–100 p.

EGÉSZSÉGTUDATOSSÁG ÉS MÉDIA

SZÁNTÓ ÁKOS, RÉVÉSZ LÁSZLÓ

Eszterházy Károly Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
szanto.akos@uni-eszterhazy.hu
Eszterházy Károly Egyetem,
Természettudományi Kar
Sporttudományi Intézet

Összefoglalás

Az egészségtudatosság jelentősége ellenére kevésbé szerves része az átlagos hétköznapi ember életének. Az egészséghez kapcsolódó viszony rendkívül nagyot szór, és számos tényező befolyásolja. Az egészségnevelés formális területei jól beágyazottak, számos konkrét és eredményes példa igazolja hatékonyságukat. Ide tartozik pl. egy-egy kampányjelleggel megvalósított egészségprogram. Az informális és a nem formális területekre azonban sokkal kevesebb figyelem és kutatás irányul. A nem formális, illetve az informális információszerzés azonban hasonlóan a formálishoz nagyban meghatározza az egészséghez kapcsolódó viszonyunkat. Ennek okán jelen kutatás célja azon szegmensek vizsgálata, amely jelentős egészségmagatartást meghatározó erővel bírnak. Ez alapján célunk egy olyan modell megalkotása, mely tartalmazza e szegmensek struktúráját is. A média szerepe vitathatatlan az egészség témakörben is. A különböző médiumok ugyanakkor nemcsak direkt, hanem indirekt hatást is kifejtenek. Azaz nemcsak egy-egy műsor, film fő témája, üzenete befolyásolja az egészséget, hanem annak indirekt tartalmai is. Ide tartoznak például a mesék is és az abban megjelenő egészséggel összefüggő indirekt tartalmak is. Azaz pl. mit fogyasztanak a mesehősök, mi az, ami trendi a mesében. Ezek a jelenségek is meghatározzák az egészséggel összefüggő magatartást, ráadásul korai gyermekkori szakaszban, amikor a gyermekek nehezebben tudják racionálisan végiggondolni egy-egy mese tartalmát, sokkal inkább a mesében látottakat kötik össze a valósággal, valóságosnak gondolják az adott tartalmakat.

Kulcsszavak: egészségtudatosság, befolyásoló tényezők, média, gyerekek

1. Bevezetés

Az elhízás kutatása régmúltra tekint vissza, illetve számos aspektusa létezik. A jelenlegi tudományos eredményekből kitűnik, hogy a prevenciónak egyre nagyobb szerepe van az elhízás csökkentésében. A prevenció területén kiemelt korosztályként jelölhető meg az óvodás és kisiskolás korosztály, hiszen számos szokásrendszer ebben az életkorban alapozódik meg. Az egészséges táplálkozás nélkülözhetetlen az elhízás prevenciójában és kezelésében. A családon és az intézményes nevelési színtereken túl a szocializációs folyamatban szerepet játszanak a gyermekek tevékenységei, melyek között megtalálható a mesék olvasása és nézése is. Az IKT-eszközök és a digitalizáció térnyerése miatt mindez egyre inkább digitális formában jelenik meg. A mesék számos olyan tevékenységet tartalmaznak, melyek kapcsolódnak a táplálkozáshoz, pl. étkezések, ünnepek, születésnapok, délutáni programok. Tény, hogy a hazai és a külföldi – elsősorban nyugati – mesék táplálkozással összefüggő tartalmában különbségek jelennek meg. A hazai mesékben általában kevés zöldség és gyümölcs jelenik meg, a gyümölcsök inkább feldolgozva, süteményben, tortában, édességben jelennek meg. Emellett nagy számban jelen van az édesség, csokoládé, sütemény, melyek nem tartoznak az egészséges táplálékok közé. Az elsősorban angol nyelvű mesék esetében inkább a zöldségek és a gyümölcsök jelennek meg. Sok esetben nyersen és nem feldolgozva fogyasztják a szereplők. Kutatásunkban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a mesék táplálkozással összefüggő tartalma milyen mértékben befolyásolja a táplálkozási szokásokat, illetve van-e összefüggés a mesében látott és a valóságban fogyasztott ételek között.

A kutatási probléma felvetését az a megfigyelésünk eredményezte, hogy az angol nyelvű mesékben, mesecsatornákon a szereplők jellemzően sok zöldséget, gyümölcsöt fogyasztanak. Sőt, ezekben a történetekben a gyümölcsöket is nyersen, legfeljebb gyümölcssalátá formájában fogyasztják, ami mindössze azok összekeverését, esetleg feldarabolását jelenti. Sütemény, torta készítése és fogyasztása csak születésnapok alkalmával történik.

Ezzel szemben a magyar mesékben a gyümölcsökből valamilyen édesség készül. Süteményt sütnék belőle, palacsintába töltik stb. Így elsősorban ezeket az édességeket fogyasztják a szereplők. Természetesen a születésnapi torták a magyar mesékben is jelen vannak.

Ezzel kapcsolatban az a kérdés fogalmazódott meg bennünk, hogy ezek a mesék hatással vannak-e a gyermekek táplálkozási szokásaira? Vagyis több zöldséget, gyümölcsöt fogyasztanak-e a nyugat-európai, amerikai gyerekek, mint a magyarok?

Ezen kutatási problémák és kapcsolódó kutatási kérdések megfogalmazása erősítette bennünk, hogy tárjuk fel az egészségmagatartás főbb tényezőit annak érdekében, hogy egy modellen keresztül láthatóvá váljanak ezen struktúrák. A cél, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogy a mesefilmek táplálkozással összefüggő tartalmi szerepelnek-e ezen struktúrák között.

Kutatási előzmények: az egészségtudatossági modell.

Az egészségtudatosság eddigi elemzése során felvetődött az a kérdés, hogy mi is határozza meg azt, hogy valaki egészségtudatosan él vagy sem. Ennek folyományaként született egy újabb kutatás az egészségtudatossággal kapcsolatos fogyasztói motivációk feltárására.

A kutatás célja

A kutatás célja az egészségtudatosság megjelenési formáit és az azt meghatározó tényezőket összegyűjtő modell megalkotása, valamint a média szerepének azonosítása. A kutatás kiinduló modellje az 1. ábrán látható. Az ábra jelöléseit a változók bemutatásánál ismertetjük. A kutatás nem vizsgálódott széles körben, és nem próbált sok egészségtudatossággal kapcsolatos változót és kapcsolatukat feltárni. Célirányosan arra törekedtünk, hogy a kiinduló modellben felvázolt tényezők egészségtudatossághoz való viszonyát teszteljük, és az esetleges korrekciókat ez alapján végrehajtsuk.

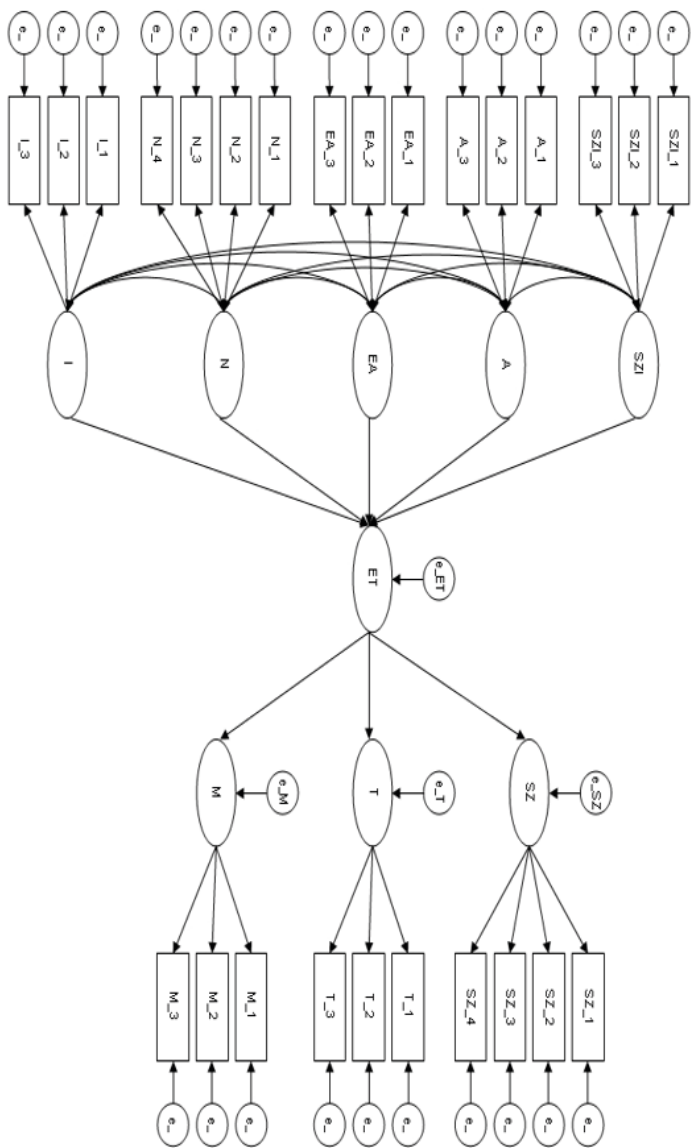
A kutatás módszertana

Kutatás módszerül a kvantitatív technikák közé sorolható kérdőíves megkérdezést választottuk. A felhasznált kérdőív ismét önkitöltő jellegű volt, és a Miskolci Egyetem diákjaiból kiválasztott 100 elemű mintán terveztük lekérdezni. A tervet sikerült egy picit túlteljesíteni, ugyanis 104 kitöltött kérdőívet kaptunk vissza a hallgatóktól. A minta alacsony elemszáma miatt a kutatás természetesen nem reprezentatív, ezért csak egy pilot vizsgálatnak tekintjük a megkérdezést, mely a tényezők közötti kapcsolat feltárását célozza.

A feldolgozás során a modell kialakításához, illetve az elméleti elgondolás teszteléséhez faktoranalízist és regressziószámítást alkalmaztunk. A faktoranalízis lehetséges módszerei közül pedig a főkomponens-elemzés volt a választott módszer, mivel a cél az volt, hogy meghatározzuk azon faktorok legkisebb számát, melyek a legtöbb variációt magyarázzák (Malhotra, 1999).

A kérdőív a demográfiai adatokra vonatkozó kérdések mellett az alábbi változókat tartalmazta a feltüntetett változócsoportokból. Az első három változócsoport az egészségtudatosság tetten érhető fogyasztói megnyilvánulásait foglalta össze. A következő öt csoport pedig az egészségtudatos fogyasztói magatartás magyarázóterét alkotja. Vagyis ezek a változók hivatottak a látható fogyasztói viselkedés motivációjának alátámasztására. A változók előtt az elemzés során hozzájuk rendelt kódszám látható. Ugyanezeket a jelöléseket alkalmaztam a kiinduló modellben.

1. ábra: Az egészségtudatosság kiinduló elméleti-kutatási modellje

Forrás: Saját szerkesztés

SZŰRÉS	
SZ01	Rendszeresen felkeresem a háziorvosomat, akkor is, ha nincs egészségügyi problémám.
SZ02	Rendszeresen felkeresem a fogorvosomat, akkor is, ha nincs panaszom.
SZ03	Eljárok a szűrővizsgálatokra, amint értesítést kapok róla.
SZ04	Olyan szűrővizsgálatokat is látogatok, amelyek nem kötelezőek.
TÁPLÁLKOZÁS	
T01	Minden étkezés alkalmával törekszem arra, hogy egészséges ételeket fogyasszak.
T02	Ha magamnak vagy családomnak készítek/vásárolok ennivalót, figyelek rá, hogy egészséges ételek legyenek.
T03	Figyelem, hogy az elfogyasztott élelmiszer hogyan hat az egészségemre.
MOZGÁS	
M01	Rendszeresen eljárak sportolni, végzek valamilyen testmozgást.
M02	Igyekszem olyan sportot/mozgást választani, ami segít az egészségem megőrzésében.
M03	Akkor érzem magam jól, ha eleget mozgok/sportolok.
SZABADIDŐ	
SZI01	Sok szabadidőm van.
SZI02	Szabadidőm jelentős részét az egészségemmel való törődésre fordítom.
SZI03	Jó érzés számomra, ha időt tudok szentelni az egészségemre, akkor is, ha ez a szabadidőm rovására megy.
ANYAGI HELYZET	
A01	Jó az anyagi helyzetem.
A02	Pénzem jelentős részét az egészségem megővására költöm.
A03	Jó érzés számomra, ha pénzt tudok szánni az egészségemre, akkor is, ha ez más megváltásának rovására megy.
EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT	
EA01	Fontos számomra az egészségem megőrzése.
EA02	Volt már olyan egészségügyi problémám, mely kihat jelenlegi egészségi állapotomra.
EA03	Figyelek a testsúlyomra, mert ez fontos az egészségem szempontjából.
NEVELTETÉS	
N01	Családunkban központi érték az egészség.
N02	Szüleim mindig figyeltek arra, hogy milyen élelmiszereket, ételeket fogyasztunk.
N03	Családunkban fontos az egészség érdekében végzett testmozgás.
N04	Családunk az egészséget akkor is ellenőrizteti, ha nincs egészségügyi problémája.
INFORMÁLTSÁG	
I01	Igyekszem tájékozódni arról, hogy mivel tudok tenni az egészségem megőrzésért/helyreállításáért.
I02	Igyekszem tájékozódni arról, hogy hol van sportolásra és egészséges élelmiszerek vásárlására lehetőség.
I03	Sok olyan információforrást ismerek és használok, ahonnan az egészséges életmódról tájékozódhatok.

A válaszadóknak az alábbi Likert-skála segítségével kellett véleményüket kifejezni. Vagyis azt, hogy az egyes állításokkal mennyire ért vagy nem ért egyet (Scipione, 1994).

- (1) egyáltalán nem értek egyet
- (2) kis mértékben egyetértek
- (3) közepes mértékben egyetértek
- (4) nagymértékben egyetértek
- (5) teljesen egyetértek

A következőkben megvizsgáljuk, hogy valóban az általunk meghatározott tényezők és változók determinálják-e az egészségtudatos magatartást. Elsőként a szűrés főkomponens-elemzését végzzük el.

A „SZŰRÉS” főkomponens-elemzése

Az egészségtudatosság egyik legfontosabb megnyilvánulása a különböző kötelező és ajánlott szűrővizsgálatok, a háziorvos és fogorvos meghatározott időközönként történő látogatása. Erre vonatkozóan négy különböző állítást fogalmaztunk meg, és az alábbi kódokat rendeltük hozzájuk:

1. táblázat: A szűréssel kapcsolatos állítások

Kód	Állítás
SZ01	Rendszeresen felkeresem a háziorvosomat, akkor is, ha nincs egészségügyi problémám.
SZ02	Rendszeresen felkeresem a fogorvosomat, akkor is, ha nincs panaszom.
SZ03	Eljárok a szűrővizsgálatokra, amint értesítést kapok róla.
SZ04	Olyan szűrővizsgálatokat is látogatok, amelyek nem kötelezőek.

Forrás: saját szerkesztés

Az adatok elemzése során elsőként korrelációvizsgálatot végeztünk annak érdekében, hogy megállapítsuk, összefüggnek-e a fenti állítások, van-e relevanciája a főkomponens-elemzésnek ezen a változócsoponton.

A korrelációs mátrix egyértelmű választ adott a fenti kérdésre, ugyanis hat változó párból három esetben 1%-on, egy esetben pedig 5%-on szignifikáns a kapcsolat. Ez látható a 2. táblázatban.

2. táblázat: A szűrővel kapcsolatos állítások korrelációs mátrixa

		SZ_1	SZ_2	SZ_3	SZ_4
SZ01	Pearson-féle korreláció	1	,305(**)	,291(**)	,246(*)
	Szig. (kétoldalú)		,002	,003	,012
	N	104	104	103	104
SZ02	Pearson-féle korreláció	,305(**)	1	,058	,095
	Szig. (kétoldalú)	,002		,563	,336
	N	104	104	103	104
SZ03	Pearson-féle korreláció	,291(**)	,058	1	,459(**)
	Szig. (kétoldalú)	,003	,563		,000
	N	103	103	103	103
SZ04	Pearson-féle korreláció	,246(*)	,095	,459(**)	1
	Szig. (kétoldalú)	,012	,336	,000	
	N	104	104	103	104

** 1%-on szignifikáns kapcsolat (kétoldalú).

* 5%-on szignifikáns kapcsolat (kétoldalú).

Forrás: saját szerkesztés

A főkomponens-elemzés létjogosultságát a KMO- (0,594) és Bartlett-féle szfericitás hipotézisének elvetése (Szig. 0,000) is megerősítette, azonban az SZ_2 állítás információtartalmát nem sikerült jól visszaadnia az első próbálkozásból született főkomponensnek, ezért statisztikai megfontolásból a „Rendszeresen felkeresem a fogorvosomat, akkor is, ha nincs panaszom.” változót, mivel a végső kommunalitása csak 0,188, a végső megoldásból kihagytuk.

A maradék három változóra készített főkomponens-elemzés megfelelése is javult, ahogy ezt az alábbi, 3. táblázatból is leolvashatjuk.

3. táblázat: A szűrővel kapcsolatos állítások KMO- és Bartlett-féle tesztje

Kaiser–Meyer–Olkin-féle megfelelőségi mutató		,608
Bartlett-féle szférikus próba	Közelítő X^2	34,864
	Szabadságfok	3
	Szig.	,000

Forrás: saját szerkesztés

Az előállított főkomponens az eredeti változók információtartalmának 56%-át megőrizte, vagyis az adatvesztés csupán 44%-ra tehető.

A komponensvektor alapján megállapítható, hogy a komponens előállításában legnagyobb súllyal az „Eljárok a szűrővizsgálatokra, amint értesítést kapok róla.” (0,804) változó vett részt, ezt követi az „Olyan szűrővizsgálatokat is látogatok, amelyek nem kötelezőek.” (0,788) és a „Rendszeresen felkeresem a háziorvosomat, akkor is, ha nincs egészségügyi problémám.” (0,645).

Az eredeti változók végső kommunalitásait az alábbi, 4. táblázat tartalmazza, mely alapján megállapítható, hogy az előállított főkomponens a 3. állítás 64,7%-ának, a 4. állítás 62,0%-ának és az 1. állítás 41,6%-ának információtartalmát tömörítette.

4. táblázat: Az eredeti változók végső kommunalitásai

	Végső
SZ01	,416
SZ03	,647
SZ04	,620

Forrás: saját szerkesztés

Tehát ennek a főkomponensnek a kialakítása megfelelő volt, mivel az eredeti változók információtartalmát – kivéve a SZ02 változót, ahogy ezt már korábban említettük – kellő arányban sikerült megőrizni.

Ezek után elvégeztük a fent vázolt metódus alapján valamennyi tényező esetében a főkomponens-elemzést. Ezeket terjedelmi korlátok miatt nem részletezzük. Eredményük látható lesz a korrigált modellben. Viszont bemutatjuk még az utolsó, az egészségtudatosság főkomponens elemzését, mivel ez a vizsgálat központi eleme.

Az „egészségtudatosság” főkomponens-elemzése

Az utolsó faktorelemzés az egészségtudatossággal kapcsolatban arra hivatott, hogy megvizsgálja, hogy a korábban előállított három főkomponens – melyek szerintünk az egészségtudatos fogyasztói magatartás tetten érhető megjelenési formái – valóban alkalmas-e az egészségtudatosság főkomponens létrehozására.

Ennek vizsgálatára vonatkozóan természetesen a három változó nem más, mint a három elsőként kialakított főkomponens, melyekhez az alábbi, 5. táblázatban látható kódokat rendeltem.

5. táblázat: Az egészségtudatos fogyasztói magatartás tetten érhető megjelenési formái

Kód	Állítás
SZ	Szűrés
T	Táplálkozás
M	Mozgás

Forrás: saját szerkesztés

Az adatok elemzése során elsőként korrelációvizsgálatot végeztünk annak érdekében, hogy megállapítsuk, összefüggnek-e a fenti állítások, van-e relevanciája a főkomponens-elemzésnek ezen a változócsoporton. A korrelációs mátrix egyértelmű választ adott a fenti kérdésre, ugyanis a két változópár esetében 1%-on szignifikáns, a harmadik esetében pedig 5%-on szignifikáns a kapcsolat, tehát van értelme elvégezni a főkomponens-elemzést. Vagyis szerencsére valamennyi változó között van szignifikáns kapcsolat, amint a 6. táblázatból is leolvasható.

6. táblázat: Az egészségtudatossággal kapcsolatos állítások korrelációs mátrixa

		Szűrés	Táplálkozás	Mozgás
Szűrés	Pearson-féle korreláció	1	,273(**)	,213(*)
	Szig. (kétoldalú)	.	,005	,031
	N	103	103	103
Táplálkozás	Pearson-féle korreláció	,273(**)	1	,252(**)
	Szig. (kétoldalú)	,005	.	,010
	N	103	104	104
Mozgás	Pearson-féle korreláció	,213(*)	,252(**)	1
	Szig. (kétoldalú)	,031	,010	.
	N	103	104	104

** 1%-on szignifikáns kapcsolat (kétoldalú).

* 5%-on szignifikáns kapcsolat (kétoldalú).

Forrás: saját szerkesztés

A főkomponens-elemzés létjogosultságát a KMO (0,603) értéke és a Bartlett-féle szfericitás hipotézisének elvetése (Szig. 0,000) is megerősítette. Ezt mutatja az alábbi, 7. táblázat. A megszületett főkomponensnek valamennyi változó információtartalmát sikerült jól visszaadnia, így nem kellett változót elhagynunk.

7. táblázat: Az egészségtudatossággal kapcsolatos állítások KMO- és Bartlett-féle tesztje

Kaiser–Meyer–Olkin-féle megfelelősségi mutató		,603
Bartlett-féle szférikus próba	Közelítő X2	16,354
	Szabadságfok	3
	Szig.	,001

Forrás: saját szerkesztés

Az előállított főkomponens az eredeti változók információtartalmának 49,6%-át megőrizte, vagyis az adatvesztés 50,4%-ra tehető. A komponensvektor alapján megállapítható, hogy a főkomponens előállításában legnagyobb súllyal a Táplálkozás (0,732) komponens vett részt, ezt követi a Szűrés (0,705), majd a mozgás (0,674) komponens zárja.

Az eredeti változók végső kommunalitásai alapján megállapítható, hogy az előállított főkomponens a Táplálkozás komponens 53,5%-ának, a Szűrés komponens 49,7%-ának és a Mozgás komponens 45,5%-ának információtartalmát tömörítette.

A fenti főkomponens-elemzés a várt eredményt hozta, vagyis azt, hogy az egészségtudatos fogyasztói magatartás megnyilvánulásai – a korábban létrehozott Szűrés, Táplálkozás, Mozgás főkomponensek – valóban alkalmasak az egészségtudatosság leírására.

Ezek után már csak azt kellett a regressziószámítás segítségével megvizsgálnunk, hogy a többi főkomponens, melyek a magyarázóteret alkotják, valóban magyarázzák-e az egészségtudatos fogyasztói magatartást, és ha igen, milyen mértékben. Vagyis hogy milyen függvényszerű összefüggés van a magyarázóter változói és az egészségtudatosság között (Hoffmann M., Kozák Á., Veres Z., 2000).

Többváltozós regresszióelemzés az egészségtudatosság és befolyásoló tényezői vonatkozásában

Annak érdekében, hogy számszerűsítsük az egészségtudatosság és a befolyásoló tényezők közötti kapcsolatot, többváltozós regresszióelemzést végeztünk. Ebben az esetben a függő változó az egészségtudatosság, a független változók pedig a szabadidő, az anyagi helyzet, az egészségi állapot, a neveltetés és az informáltság voltak. Ez a modell egy teljes LISREL (Linear Structural Relations System) -modell kialakítását jelenti. Azonban szoftverelérhetőség okán nem ezt, hanem a metodikájában teljesen hasonló AMOS szoftvert használtuk a modellem megalkotásához.

A regressziós modell összefoglaló táblázatából látható, hogy a kapcsolat erőssége (magyarázó ereje) – amelyet az R^2 többszörös korrelációs együttható négyzetével mérünk – közepesnek bizonyult (50,1%) az egészségtudatosság és a befolyásoló tényezők között. Ez látható az alábbi, 8. táblázatban.

8. táblázat: A regressziós modell összefoglaló táblázata

Modell	R	R^2	Korrigált R^2	Becsült érték standard hibája
3	,708(c)	,501	,485	,71834030

c Független változók: (Konstans), Informáltság, Neveltetés, Szabadidő

d Függő változó: Egészségtudatosság

Forrás: saját szerkesztés

Az F-próba annak a nullhipotézisnek a vizsgálatára alkalmas, amely szerint a sokasági többszörös determinációs együttható értéke nulla, vagyis a modellnek nincs magyarázó ereje. Ebben az esetben azonban ez nem áll fenn, hiszen az F-próba szignifikanciaszintje kisebb, mint 0,05. Ez látható az 9. táblázatban.

9. táblázat: ANOVA (d)

Modell		Eltérés négyzetösszeg	Szabadságfok	Átlagos négyzetösszeg	F	Szig.
3	Regresszió	50,195	3	16,732	32,425	,000(c)
	Maradék	50,053	97	,516		
	Összesen	100,249	100			

c Független változók: (Konstans), Informáltság, Neveltetés, Szabadidő

d Függő változó: Egészségtudatosság

Forrás: saját szerkesztés

Az együttthatók táblázatából először a koefficiensek t-próbájának szignifikanciáját néztük meg, mivel ez dönti el, mely változók az egészségtudatosság végső befolyásoló tényezői. Mivel itt csak a szabadidő, a neveltetés és az informáltság szignifikáns, ezért csak ezek a tényezők szerepelhetnek a végső modellben. Ez látható a 10. táblázatban.

10. táblázat: Együtthatók (a)

Modell		Nem standardizált együttthatók		Standardizált együttthatók	t	Szig.
		B	Hiba	Béta	B	Hiba
3	(Konstans)	-,009	,072		-,129	,898
	Szabadidő	,308	,083	,306	3,715	,000
	Neveltetés	,425	,081	,416	5,223	,000
	Informáltság	,185	,080	,186	2,299	,024

a Függő változó: Egészségtudatosság

Forrás: saját szerkesztés

Felmerült még az a kérdés, hogy a szabadidő, a neveltetés és az informáltság közül melyiknek a legnagyobb a relatív súlya, azaz melyik befolyásolja jobban az egészségtudatosságot. Erre a kérdésre a standardizált együttthatók segítségével adunk választ, amely a neveltetés esetében a legnagyobb (0,416), ezt követi a szabadidő (0,306) és az informáltsági (0,186). Ez látható a fenti, 10. táblázatban.

Az elemzésből az anyagi helyzet és az egészségi állapot mint független változók kizárásra kerültek, mivel a koefficienseik t-próbájának szignifikanciaszintje nagyobb, mint 0,05, amint ez az alábbi, 11. táblázatban is látható.

11. táblázat: Az elemzésből kizárt változók (c)

Modell		Béta	t	Szig.	Parciális korreláció	Kollinearitási statisztika
						Tolerancia
3	Anyagi helyzet	,018(b)	,183	,855	,019	,531
	Egészségi állapot	,111(b)	1,328	,187	,134	,732

b A modell független változói: (Konstans), Informáltság, Neveltetés, Szabadidő

c Függő változó: Egészségtudatosság

Forrás: saját szerkesztés

A regresszióelemzés feltételeinek során a homoszkedaszticitás teljesülését, valamint a hibataragok normális eloszlását ellenőriztük. A standardizált reziduuumok és a standardizált becslt értékek pontdiagramja alapján leolvasható, hogy a reziduuumok varianciája konstans, vagyis homoszkedaszticitás áll fenn, amely a regresszióelemzés egyik alapfeltétele. (Malhotra, 2001)

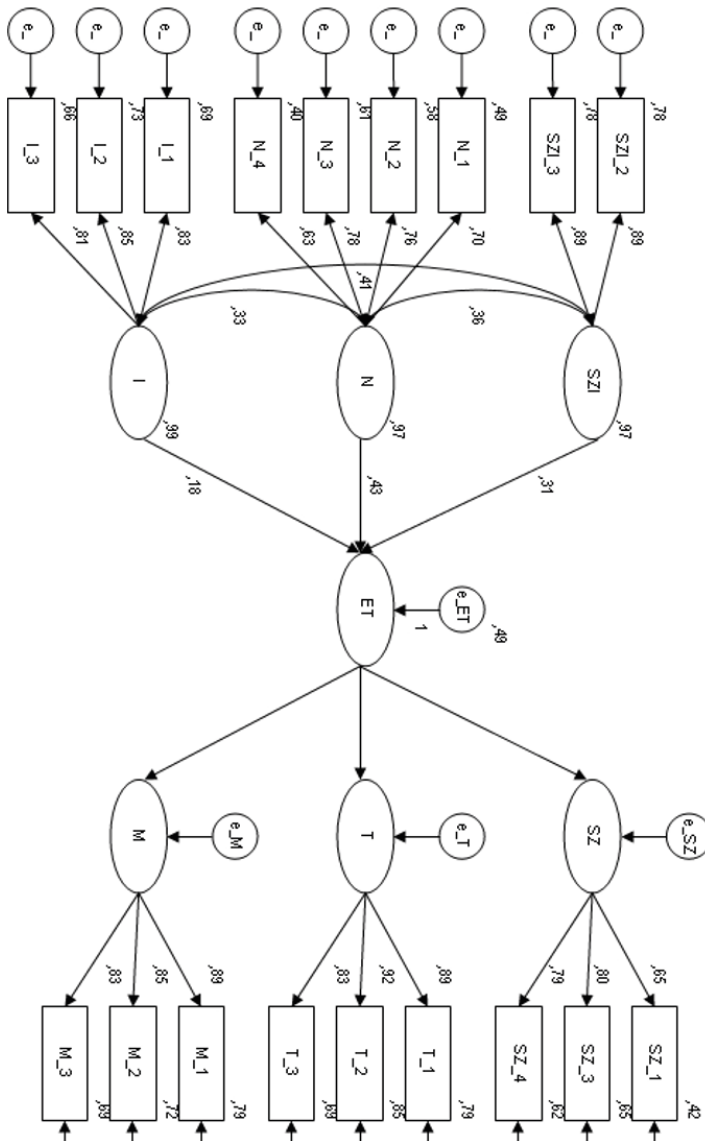
A hibataragok normális eloszlásának teljesülése már a reziduuumok eloszlását ábrázoló hisztogram segítségével is igazolható lett volna, de mivel a Kolgomorov–Szmirnov-teszt nullhipotézisét sem kellett elvetni ($p = 942$), ezért megállapítható, hogy a hibataragok normális eloszlásúak.

Tehát a fenti számítások eredményeként, bár a kiinduló modellt nem sikerült teljes egészében igazolnom, mégis kisebb módosításokkal megalkothatom az egészségtudatosság modelljét. Ez látható az alábbi, 2. ábrán.

A modell ábrájáról és a korábbi számításokból egyértelműen leolvasható, hogy az egészségtudatos fogyasztói magatartás megjelenési formái az egészséges táplálkozás, a testedzés, mozgás és a szűrővizsgálatok látogatása. Ezt mutatja a modell jobb oldala. A három főkomponenstől jobbra pedig a kialakításukban részt vevő változókat ábrázoltuk. A modell bal oldalán a magyarázóter főkomponenseit tüntettük föl. Itt volt szükség a kiinduló modell korrigálására. Ugyanis a kiinduló öt változócsoporthból csak háromnál sikerült igazolni, hogy magyarázzák az egészségtudatos fogyasztói magatartást. Ily módon két tényezőt el kell hagynunk, mégpedig az egészségi állapotot, valamint az anyagi helyzetet. A modellt mutató 2. ábrán a magyarázóter főkomponensei mellett, balra ugyancsak az őket létrehozó változók láthatók.

Visszatérve a modellt bemutató 2. ábrához, az ott szereplő számok jelentéstartalma a következő. A változók és az általuk létrehozott főkomponensek közti nyilakon a komponensvektor értékei láthatók. A változókat ábrázoló téglalapok mellett a kommunalitás értékek kerültek feltüntetésre. A magyarázóter főkomponensei és az egészségtudatosság főkomponens között pedig a regressziószámítás eredményeként kapott értékek láthatók.

2. ábra: Az egészségtudatos fogyasztói magatartás LISREL-modellje

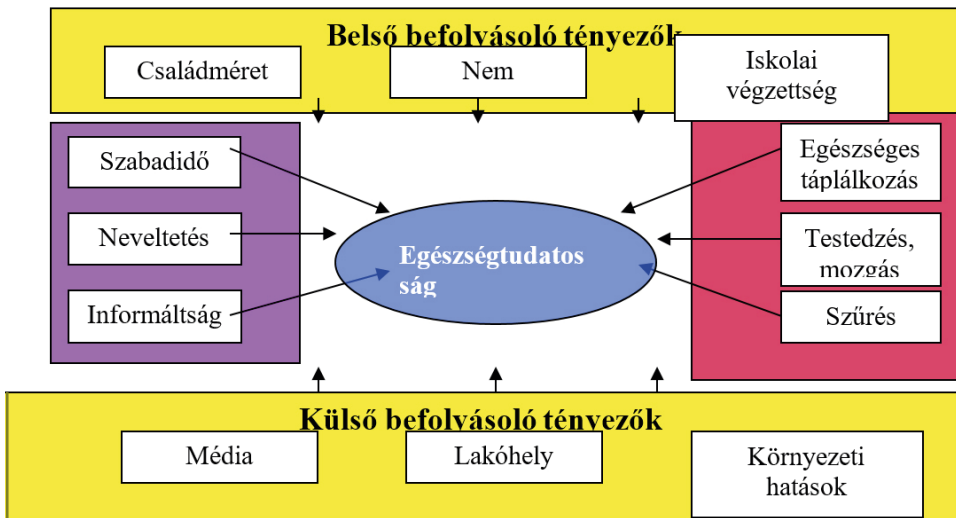

Forrás: Saját szerkesztés

4. Konklúzió

A fenti LISREL-modell nem tartalmaz minden olyan tényezőt, mely hat az egyén egészségtudatosságára. Így ezt a modellt ki kell egészítenünk a korábbi kutatásokban feltárt befolyásoló tényezőkkel. Ezek felhasználásával már ki lehet alakítani az egészségtudatos fogyasztói magatartás elméleti modelljét. Ez látható a 3. ábrán.

3. ábra: Az egészségtudatos fogyasztói magatartás elméleti modellje

Forrás: Saját szerkesztés

A modell egyrészt tartalmazza a LISREL-modellben szereplő, a faktoranalízisek és a regressziószámítás eredményeként meghatározott tényezőket. Ezeket már a korábbiakban elemeztük. Ezen kutatás keretében összegyűjtött demográfiai változók közül mindössze egy, a családméret, vagyis hogy hányan élnek egy háztartásban, mutatott korrelációt az egészségtudatossággal. Az iskolai végzettség a szakértők véleménye és a szakirodalmi adatok szerint egy jelentős befolyásolója az egészségtudatosságnak, ezért szerepeltetjük a modellben. Hasonló megfontolásból került a belső tényezők közé a nem mint klasszikus egészségtudatosságot befolyásoló változó.

A modell egyetlen még nem tárgyalt része a külső befolyásoló tényezők csoportja. Ezeket a tényezőket fókuszcsoportos és szakértői interjúk segítségével tártuk fel. A lakóhely és a média változók nem igényelnek különösebb magyarázatot. Az utóbbi esetben nyílik komoly lehetőség a marketingeszközök alkalmazásával hatni

az emberek egészséggel, egészségtudatossággal kapcsolatos elképzeléseire és véleményére, illetve azt az egészség megőrzése, helyreállítása szempontjából pozitív irányban változtatni. A harmadik külső befolyásoló tényező-csoportban, a környezeti hatások között számos tényező jöhet szóba, mint a sugárzások, a zaj, a levegőszennyezettség, a szűkebb társadalmi, gazdasági környezet, a család, a barátok stb.

A fentiek alapján a kutatás folytatásához az új információk szempontjából legszenzitívebb, leginkább nyitott és befogadó csoportot, a gyerekeket választottuk. Méghozzá annak meghatározását tűzve ki célul, hogy a média milyen hatással van a táplálkozási szokásaikra. A modellben azonosítható a média szerepe, a környezeti hatások, az egészséges táplálkozás és a szabadidős tevékenységek is. Ezen alapokra építve gondoljuk úgy, hogy a következő lépésben a mesék tartalma mint indirekt hatás is megjelenik az egészségmagatartásban.

Hivatkozások

- Scipione, P. A.(1992): Practical Marketing Research, Kendall/Hunt Publishing Comp.
- Malhotra, N. K.(2001): Marketingkutató, Prentice Hall Inc.
- Hoffmann M., Kozák Á., Veres Z.(2000): Piackutató, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Szántó Á. (2004): Examination of professional information sources at health care market. Focusing on sales representatives of pharmaceutical companies. (an empirical research) Konferenciakiadvány, 3rd International Conference for Young Researchers – Gödöllő.

A MEDIÁCIÓ LEHETŐSÉGE A FELSŐOKTATÁSBAN

KOZÁK ANITA

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Gazdaságtudományi Intézet
kozak.anita@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

A mediáció egyre népszerűbb vitarendezési módszer, fokozatosan jelenik meg az élet számos területén, és sikerrel alkalmazzák a különböző konfliktusok kezelése során, a hazai felsőoktatásban azonban még nem hódított teret, mivel az egyetemek és főiskolák ez ideig nem ismerték fel az eljárásban rejlő lehetőséget és annak előnyeit. A tanulmány célja ezért felvázolni egy olyan vitarendezési eljárás megteremtésének lehetőségét, amely az angolszász országok egyetemein – sok intézményben már évtizedek óta – jelen van, és eredményesen szolgálja a hallgatók és az alkalmazottak konfliktusainak megoldását. A cikk a konfliktus elméleti megközelítése és a közvetítői eljárás bemutatása mellett részletesen kifejti a hazai egyetemeken, főiskolákon bevezethető közvetítői szolgáltatás infrastrukturális és személyi feltételeit, valamint segítséget kíván nyújtani a kialakítandó gyakorlat belső szabályozásához is.

Kulcsszavak: mediáció, alternatív vitarendezés, konfliktusok, felsőoktatás

1. Bevezetés

Az emberi kapcsolatok természetes velejárója a konfliktus, amelynek elnevezése a latin *confligere* szóból származik, jelentése: eltérő érdekek, akaratok, törekvések küzdelme (Juhász et al., 1976, Tolcsvai, 2008). A konfliktusokat többféleképpen lehet tipologizálni (Brendt–Wolfgang, 2009), a tanulmány témája szempontjából a kiváltó ok szerinti csoportosítás releváns. Ennek alapján beszélhetünk az eltérő érdekekből fakadó érdekalapú konfliktusról, melynek során a felek összeegyeztethetetlen igényei versenyeznek egymással. Az érdekalapú konfliktus kiváltó oka az, hogy a felek úgy gondolják, saját érdekeik, szükségleteik, igényeik érvényesítéséhez le kell győzniük a másik felet. Létezik strukturális konfliktus, ami akkor alakul

ki, ha a vita a feleken kívül álló okokból ered. Ilyen okok lehetnek a korlátozott anyagi javak, a felsőbb hatalom, a földrajzi korlátok (távolság vagy közelség), az idő (túl sok vagy túl kevés), illetve a szervezeti változások. Fontos megjegyezni, hogy jó esetben ezek a rajtuk kívül álló erők motiválhatják is a feleket a közös problémamegoldásban. Az értékalapú konfliktusok vélt vagy valós hitrendszerbeli összeütközés miatt alakulnak ki. Noha az eltérő értékek nem szükségszerűen vezetnek konfliktushoz, könnyen összeütközés alakulhat ki, ha az egyik fél magatartásával és/vagy kommunikációjával rá akarja kényszeríteni értékrendjét a másik félre. A kapcsolati konfliktusok azok, amelyek elsősorban erős negatív érzések, érzelemmentesség, illetve sztereotip gondolkodás esetén fordulnak elő. A kapcsolati konfliktus kiváltó oka általában a rossz kommunikáció, a kommunikáció hiánya, vagy a gyakran ismétlődő negatív viselkedésmód. Végül beszélhetünk tény/adat konfliktusokról, amelyek akkor jelentkeznek, amikor a felek nem rendelkeznek megfelelő, a döntésükhöz szükséges ténnyel/adattal (I1).

A bemutatott konfliktustípusok mindegyike előfordulhat a felsőoktatási intézményekben, kialakulhatnak nézeteltérések hallgató és hallgató, hallgató és dolgozó, de dolgozó és dolgozó között is. A hallgatók számára a felsőoktatásba való belépés egy új élethelyzethez való alkalmazkodás nehézségeivel jár együtt, egyszerre kell ugyanis diákként és felelős fenőttként megállniuk a helyüket. A dolgozóknak – többek között – a folyamatos jogszabályi, gazdasági és társadalmi változásokkal, a finanszírozási problémákkal, a heterogén hallgatói igényekkel és a felsőoktatás „eltömegesedéséből” adódó nehézségekkel kell megküzdeniük.

2. A konfliktusok különböző megközelítésmódjai

A konfliktusokat az emberek hajlamosak negatívnak és szükségtelen rossznak értékelni, a konfliktusos helyzet végkimenetelét pedig úgy vetítik előre, hogy annak eredménye várhatóan egy győztes-vesztes pozíció lesz. A konfliktusokra azonban lehetőségként is tekinthetünk, lehetőség:

- döntést hozni,
- fejleszteni a kapcsolatot,
- beszélni arról, mi zavar, és mit szeretnénk,
- meghallani, mi fontos a másik félnek – ahelyett, amit feltételezünk (Lightsey, 2012).

A konfliktusok tehát nemcsak rombolóak (destruktívak), hanem építőek (konstruktívak) is lehetnek, a köztük lévő különbségeket az 1. sz. táblázat mutatja be.

1. táblázat: A destruktív és a konstruktív konfliktus összehasonlítása

Destruktív konfliktusok	Konstruktív konfliktusok
Eltereli az energiát/figyelmet az igazi problémáról.	Új kérdéseket nyit meg a vitás ügy vonatkozásában.
Rombolja az erkölcsöt.	Segíti a kérdés/ probléma tisztázását.
Kiélezi az egyén és csoport közötti különbséget.	Javítja a problémamegoldás minőségét.
Mélyíti a különbségeket.	Növeli az együttműködést.
Akadályozza az együttműködést.	Növeli a kommunikáció spontaneitását.
Felelőtlen viselkedést indukál.	Elindítja az együttműködést.
Gyanút és bizalmatlanságot eredményez.	Kreatív konfliktusmegoldás esetén erősíti a felek kapcsolatát.
Csökkenti az eredményességet/ produktivitást.	Növeli a termelékenységet/ produktivitást.

Forrás: saját összeállítás Varga (2009) 21–22. o. alapján

Egy kialakult konfliktus megélését, annak konstruktív vagy destruktív kimenetelét nagyban befolyásolja, hogy a vitában álló felek milyen konfliktusmegoldási stratégiát választanak a kérdés rendezésére. A különböző konfliktusmegoldási stratégiák leírására leggyakrabban a Thomas–Kilman-modellt szokták alkalmazni. A modell öt különböző stratégiát különböztet meg: a versengő, az alkalmazkodó, az elkerülő a kompromisszumkereső és a problémamegoldó stratégiát.

A *versengő* hozzáállás során a felek úgy gondolkodnak a vitáról, hogy annak egyetlen lehetséges végkimenetele a győztes-vesztes pozíció. Ezért a konfliktust harcként értelmezik, melynek célja a másik legyőzése. Az *alkalmazkodó* stratégiát választó egyén lemond a saját érdekeiről és szükségleteiről a másik fél javára. Ez az önalávetés félelem, kényszer (pl. státuszkülönbség) miatt is kialakulhat. Az *elkerülő* stratégia során az egyén nem mond le a saját érdekeiről és szükségleteiről, de igyekszik elkerülni a konfliktusos helyzetet. Az elkerülésben az időhúzás is szerepet játszhat. A *kompromisszumkereső* stratégia során az egyén arra törekszik, hogy egy kölcsönösen elfogadható megállapodás szülessen. Ezt úgy képzei el, hogy enged

saját érdekeiből és szükségleteiből, és ugyanezt várja el a másik féltől is. Fontos észrevenni, hogy ebben az esetben nem a konfliktus kiváltó okának a megszüntetése a cél, hanem a gyors megoldás. A *problémamegoldó* stratégiát választó egyének arra törekcsenek, hogy olyan módon érvényesítsék a saját érdekeiket és szükségleteiket, hogy közben a másik fél elvárásai is teljesülnek. Győztes-győztes stratégiaként is szokták nevezni, hiszen a cél a probléma gyökerének a megszüntetése és a hosszú távú jó kapcsolat fenntartása (Rout–Omiko, 2007; Wilmot, W. – Hocker, J., 2007; Varga, 2009).

A különböző konfliktusmegoldási stratégiák használatát befolyásolja az egyén jelleme, önérvényesítő képessége, a másik félről kialakított képe, a kapcsolatuk minősége és mélysége, a konfliktus természete, valamint a környezet – utóbbi alatt az uralkodó szervezeti kultúra, azon belül is a konfliktusmenedzsment gyakorlata és a vezetői magatartás példamutatása értendő. A különböző stratégiák közül a mediáció esetében a leggyakrabban a problémamegoldót alkalmazzák. A közvetítő ugyanis az eljárás során igyekszik a problémamegoldás felé terelni a feleket, hiszen a cél a konfliktus kiváltó okának feltárása és megszüntetése, illetve a hosszú távon jól működő kapcsolat kialakulása és fenntartása.

3. Gondolatok a mediációról

Az alternatív vitarendezés gyökerei az Amerikai Egyesült Államokba, az indián tradicionális törzsi igazságszolgáltatás évszázadok óta változatlan formáihoz nyúlnak vissza, és megoldásai kézenfekvő mintaként szolgálhattak a bíróságok túlterheltségét orvosolni szándékozó jogalkotóknak (Nádházy, 2011, 158. o.). Az USA-ban először a kollektív munkaügyi viták esetén alkalmazták sikerrel (az 1940-es években vezették be), aztán fokozatosan hódította meg az élet többi területét (Lovász, 2011, 109. o.). Alternatív vitarendezés alatt olyan eljárásokat értünk, amelyek nem peres úton próbálják meg megoldani a felek között kialakult konfliktusokat. A leginkább elterjedt és alternatív vitarendezésként emlegetett eljárások az egyeztetés, a közvetítés (mediáció), valamint a döntőbíráskodás (arbitráció). A köztük lévő különbségeket a 2. sz. táblázat szemlélteti.

2. táblázat: AVR-módszerek kategorizálása

	Harmadik személy jelenléte	Döntési jog
Egyeztetés	Kétoldalú, nincs jelen harmadik személy	Felek kezében
Közvetítés/Mediáció	Harmadik személy jelen van	Felek kezében
Döntőbíráskodás/Arbitráció	Harmadik személy jelen van	Harmadik személy kezében

Forrás: saját szerkesztés Kas (2008) 39. o. alapján

Ahogy az a fenti táblázatból egyértelműsíthető, a két legnagyobb különbség a kiemelt vitafeloldó technikákban a harmadik személy jelenléte vagy annak hiánya, illetve a döntési jog. Az egyeztetés (vagy tárgyalás) során nem vesz részt harmadik fél a vitafeloldásban (megjegyzendő: a két fél mellett támogatók lehetnek jelen, de azok nem veszik át a harmadik személy szerepét), így a konfliktus végkimenetelének meghatározása, vagyis a döntési jog is a felek kezében marad. A békéltetés (közvetítés, mediáció) abban tér el az egyeztetéstől, hogy a nézeteltérés feloldásához hívnak egy független, pártatlan szakembert, aki segíti a konfliktusban álló feleket a vitás kérdés feloldásában, a döntési jogot azonban a felek kezében hagyja. A legegyszerűbben és legáltalánosabban úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a mediátor vagy a közvetítő egy keretet ad a folyamatnak, és a jelenlétével, instrukcióival, kérdezéstechnikai eszközeivel segíti a konfliktusfeloldást, a tartalmi kérdésekben azonban nem foglal állást. A döntőbíráskodás vagy arbitráció során szintén jelen vagy egy harmadik fél, de ez a harmadik fél már rendelkezik döntési joggal, és a vitában álló feleknek az eljárás megkezdése előtt el kell fogadniuk, hogy az arbitrátor (döntőbíró) szava határozza meg a konfliktus feloldásának végkimenetelét. Ezt az eljárást általában csak akkor szokták alkalmazni, ha a másik két módszer nem vezetett eredményre.

A mediációs eljárás egyre népszerűbb alternatív vitarendezési módszer, hazánkban is egyre több területet hódít meg. Alkalmazzák munkaügyi kérdések rendezésénél, oktatási konfliktusoknál, a gyermekvédelem és családgondozás területén, de polgári vitáknál és büntetőügyekben is van lehetőség mediációra⁹. Az egyre nagyobb térhódítás

9 2002. évi LV. törvény a közvetítői tevékenységről; 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról; 2013. évi V. törvény a Polgári törvénykönyv rendelkezései a közvetítői eljárásról; 1005/1996. (I.31.) Kormányhatározat a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálatról; 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról; 2006. évi CXXIII. törvény a büntető ügyekben alkalmazható közvetítői tevékenységről

vélhetően a módszer egyszerűségéből, költséghatékonyságából és eredményességéből ered. Bár a vonatkozó magyar jogszabályok ügýtípusonként eltérően rendelkeznek az eljárás kereteiről, de általánosságban véve elmondható, hogy a folyamathoz mindössze egy felsőfokú és emellett közvetítői végzettséggel is rendelkező szakemberre, egy zavartalan légkört biztosító helyiségre, egy „mediációs eljárás igénybevételéről szóló megállapodás” című dokumentumra, lehetőség szerint egy flipchart táblára, néhány üres papírra, íróeszközre és számológépre van szükség. Az eljárás mellett szól az is, hogy titoktartási kötelezettsége van a közvetítőnek és a konfliktusban állóknak egyaránt, emellett a felek többnyire¹⁰ önként vesznek részt a folyamatban.

A mediációs eljárás az alábbi szakaszokra bontható:

- az eljárás kezdete (a keretek): a mediátor tájékoztatja a feleket a közvetítői eljárás lényegéről és a folyamat során betartandó szabályokról, majd a konfliktusban állók aláírják a „mediációs eljárás igénybevételéről szóló megállapodást” – ezzel elfogadják a mediációt mint békés konfliktuskezelési eljárást;
- megszakitás nélküli beszéd: a felek egyenként elmondják a problémát a saját aspektusukból, közben a mediátor feljegyzi a megvitatandó kérdéseket;
- kérdések megvitatása: a konfliktusban állók megpróbálnak megegyezni a megvitatandó kérdésekben, a mediátor különböző kérdezéstechnikai eszközök és konfliktuskezelési módszerek segítségével próbálja meg az eltérő álláspontokat közelíteni egymáshoz;
- megállapodás kidolgozása: a felek egyezkednek a megállapodás részleteiről, a mediátor az általa feltárt közös érdekek mentén igyekszik támogatást nyújtani ahhoz, hogy mindkét fél számára elfogadható és betartható megegyezés szülessen;
- megállapodás írásba foglalása: miután a konfliktusban állók megegyeztek a vitás kérdésekben, a mediátor írásban rögzíti a megállapodás részleteit, amelyet a felek és a közvetítő egyaránt aláír;
- az eljárás befejezése: a mediátor összefoglalja a történeteket és megköszöni a feleknek a részvételt.

¹⁰ „A bíróság indokolt esetben kötelezheti a szülőket, hogy a szülői felügyelet megfelelő gyakorlása és az ehhez szükséges együttműködésük biztosítása érdekében (...) közvetítői eljárást vegyenek igénybe.” (Ptk. 2013. évi V. törvény 4:172. §)

„A gyámhatóság, kérelemre vagy a gyermek érdekében hivatalból, a szülői felügyeletet gyakorló szülő és a gyermekétől különélő szülő közötti megfelelő együttműködés kialakítása, a különélő szülő jogainak biztosítása (...) érdekében a szülők számára közvetítői eljárás igénybevételét rendelheti el.” (Ptk. 2013. évi V. törvény 4:17. §)

Természetesen nem minden mediációs eljárás végződik megállapodással, emellett lehetőség van többször is igénybe venni a közvetítő segítségét, pl. egy kapcsolattartási vagy válási mediáció általában 4-6 alkalomból áll.

4. A mediációs eljárás lehetősége a felsőoktatásban

A nevelési-oktatási intézmények esetében a jogalkotás – vélhetően az eljárás előnyei és lehetséges pozitív hozadéka miatt – megteremtette oktatásügyi konfliktusok kezeléséhez a mediáció igénybevételének lehetőségét. A 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet szerint a nevelési és oktatási intézményekben a tanulói fegyelmi eljárás megindítását követően biztosítani kell az egyeztető eljárás lehetőségét. Emellett a rendelet kimondja, hogy amennyiben a „nevelési-oktatási intézmény a gyermeket, tanulót veszélyeztető okokat pedagógiai eszközökkel nem tudja megszüntetni, vagy a gyermekközösség, a tanulóközösség védelme érdekében indokolt, segítséget kérhet az oktatásügyi közvetítői szolgáltatótól vagy más, az ifjúságvédelmi, családjogi területen működő szolgáltatótól”. Az oktatásügyi konfliktusok kezeléséhez az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet (továbbiakban: OFI) égisze alatt működő Oktatásügyi Közvetítői Szolgáltatón (továbbiakban: OKSZ) keresztül lehet közvetítői eljárást igénybe venni. Az OFI Szervezeti és Működési Szabályzata rendelkezik az OKSZ tevékenységéről, melynek értelmében az iroda „a felsőoktatás, a közoktatás és a szakképzés területén olyan sajátos permegelőző, konfliktuskezelő, vitarendező eljárást folytat le, amelynek célja – a mindenkor hatályos jogszabályokkal összhangban – a felek közötti vita rendezésének megoldását tartalmazó írásbeli megállapodás létrehozása”. Az eljárás kereteiről, igénybevételének lehetőségeiről a vonatkozó jogszabályok rendelkeznek.

Az EMMI rendelet hatálya azonban a felsőoktatási intézményekre nem terjed ki. Az egyetemekre és főiskolákra vonatkozóan a felsőoktatásról szóló törvény rendelkezik az irányadóak. A 2005. évi CXXXIX. törvény rendelkezései szerint a felsőoktatási intézmények hallgatói és alkalmazottai még igénybe vehették az OKSZ konfliktuskezelői szolgáltatását.¹¹ A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény viszont az igénybevétel lehetőségét már csupán a hallgatók számára biztosította, és a 2014. évi

11 „A hallgatót megilleti az érdekvérvényesítés és a jogorvoslat joga, e körben különösen, hogy igénybe vegye az Oktatásügyi Közvetítői Szolgáltatót”; „A felsőoktatási intézmény minden alkalmazottjának joga, hogy igénybe vegye az Oktatásügyi Közvetítői Szolgáltatót (2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról 46. § [bek.] e) pontja; 82. § [1] [bek.] d) pontja).

módosítás során ez a lehetőség is kikerült a törvényből (a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény 57. § [1] bek. b) pontját hatályon kívül helyezte a 2014. évi XXXVI. törvény 48. § 12., hatálytalan: 2014. július 24-től). Mindebből az következik, hogy a felsőoktatási törvények folyamatosan szűkítették, illetve megszüntették az Oktatásügyi Közvetetői Szolgálat igénybevételének lehetőségét. A felsőoktatásban így jelenleg nincs mód arra, hogy a keletkezett konfliktusokat – a hazánkban is egyre inkább terjedő – mediációs eljárással oldják fel. Szakmai szempontú megítélésem szerint a felsőoktatási törvény vonatkozó módosításai indokoltak voltak, mivel a vitarendezés „házon belüli” feltételeinek megteremtésével gördülékenyebbé és hatékonyabbá is válhat a konfliktuskezelés.

Az angolszász felsőoktatási intézmények között szép számmal találhatunk olyanokat, amelyek ingyenesen igénybevehető szolgáltatásként kínálják fel a mediációs eljárás igénybevételének lehetőségét hallgatóik és dolgozóik részére egyaránt. Ilyen intézmények például az amerikai Virginiai Egyetem és a Washingtoni Egyetem, az angliai Sothamptoni Egyetem és Durhami Egyetem, az új-zélandi Otago Egyetem, az ausztrál Western Sydney Egyetem stb. A felsorolt egyetemek honlapján részletesen találhatunk információkat a mediációs eljárás lényegéről és az igénybevételére vonatkozó irányelvekről. Annak érdekében, hogy a hazai felsőoktatási intézmények is hasonló szolgáltatást tudjanak nyújtani, csupán egy zavartalan légkört biztosító helyiségről és a 3. fejezetben részletezett minimális eszközökről kellene gondoskodni. A személyi feltételeket az adott egyetemen vagy főiskolán dolgozó, felsőfokú és emellett mediátori végzettséggel is rendelkező intézményi alkalmazott(ak) révén lehetne biztosítani. Amennyiben nincs ilyen végzettségű munkatárs, igénybe lehetne venni más felsőoktatási intézmény e feladatokat ellátó dolgozójának közreműködését.

Az infrastrukturális és személyi feltételek biztosítása mellett szükséges lenne elhelyezni a mediációs szolgáltatást az intézményi struktúrában és rögzíteni azt a Szervezeti és Működési Szabályzatban is. Emellett ki kellene dolgozni és a vonatkozó belső szabályzatokba beépíteni a közvetetői szolgáltatás eljárásrendjét és kapcsolódó dokumentációját. Ennek keretében célszerű lenne:

- meghatározni az eljárás célját, megfogalmazni annak elveit és előnyeit;
- összefoglalni az eljárásra vonatkozó etikai irányelveket (kiindulópont lehet az Országos Mediációs Egyesület Etikai Kódexe);
- rendelkezni a mediálható ügýtípusokról: külön rögzíteni szükséges azokat a hallgatói és dolgozói konfliktustípusokat, amelyek feloldásához mediátori segítség kérhető;

- kidolgozni az igénybevétel eljárásrendét: kinek és hogyan kell jelezni az igényt (alternatíva lehet a HR Osztály e-mailen történő megkeresése);
- elkészíteni a mediáció igénybevételéről és az eljárás befejezéseként megkötendő megállapodás formanyomtatványát.

A mediációs szolgáltatás bevezetése és működtetése – amint az előzőekből is megállapítható – nem kívánna meg jelentősebb anyagi ráfordítást, és nem okozna komoly feladattöbbletet a felsőoktatási intézményekben. Annak érdekében, hogy a közvetítői tevékenység valóban hatékonyan működő és a külföldi egyetemekhez hasonlóan elfogadott legyen, a bevezetésére irányuló döntést követően célszerű az eljárás népszerűsítése és előnyeinek hangsúlyozása a különböző intézményi fórumokon.

5. Konklúzió

A mediáció jövőorientált folyamat, az eljárásban való részvétel önkéntes, a pártatlan közvetítőt titoktartási kötelezettség terheli, emellett a konfliktusmegoldás eredményeképpen létrejövő megállapodást a felek dolgozzák ki, az azt megalapozó döntéseket is ők hozzák meg. Az eljárás tehát rugalmas, és jellegéből adódóan számos pozitív hozadéka lehet – valószínűleg ennek tudható be népszerűsége az angolszász országokban. Úgy gondolom, a hazai felsőoktatási intézményeknek is fel kellene ismerük az eljárásban rejlő költségkímélés lehetőségeit és a szervezeti kultúrára gyakorolt pozitív hatásait.

A felsőoktatási törvény változásai következtében az egyetemeken és főiskolákon jelentkező konfliktusok kezelése – a jogvitákat leszámítva – intézményi hatáskör. Célszerű lenne ezért a felsőoktatási intézményeknek saját konfliktuskezelési politikát kialakítani, amelynek részeként megteremteni a feltételeit és lehetőségét a mediációs szolgáltatásnak.

A közvetítői tevékenység bevezetése és működtetése – a cikkben részletezettek mentén – elképzelhető és megoldható lenne, az már az egyes intézmények vezetésén múlik, hogy mindebből mit valósítanak meg.

Hivatkozások

- Brendt, Z. – Wolfgang, T. (2009): Mindennapjaink konfliktushelyzetei – Hogyan kezeljük a konfliktusokat munkahelyünkön és családjunkban? Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.
- Juhász J. – Szőke I. – O. Nagy G. – Kovalszky M. (1975): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kas Kinga (2008): Az alternatív vitarendezés a foglalkoztatási konfliktusokban. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Lightsey, A. (2012): Mediation Certification Career and Professional Development Program, UNM, NM, USA tananyag.
- Lovász G. (2011): Munkaügyi mediáció – nemzetközi kitekintés és hazai jellegzetességek. In: Szervezet, konfliktus, mediáció. Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére (szerk. Janky Béla). 157–164. p. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nádházy Zsolt (2011): Vissza a jövőbe – avagy tradicionális indián békéltető szertartások az internetes mediáció korában. In: Szervezet, konfliktus, mediáció. Tanulmányok a 100 éve született Rézler Gyula emlékére (szerk. Janky Béla). 157–164. p. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rout, L. E. – Omiko, N. (2007): Corporate Conflict Management: Concepts and Skills, Prentice Hall of India Private Limited, New Delhi.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2008): Idegen szavak szótára. Osiris Kiadó, Budapest.
- Varga Szabolcs (2009): Alternatív konfliktusmegoldási lehetőségek a szervezetek gyakorlatában. PhD-értekezés, Nyugat-magyarországi Egyetem, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktor Iskola, Sopron.
- Wilmot, W. – Hocker, J. (2007): Interpersonal conflict. McGraw-Hill Companies, New York.

Internet

Types of Conflict. Effective Mediation Resources, Oregon Mediation Center
<http://www.internetmediator.com/medres/pg18.cfm>
(Letöltve: 2017. január 18.)

Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet Szervezeti és Működési Szabályzata

2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról

2014. évi XXXVI. törvény

2002. évi LV. törvény a közvetítői tevékenységről

- 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról
2013. évi V. törvény a Polgári törvénykönyv rendelkezései a közvetítői eljárásról
- 1005/1996. (I.31.) Kormányhatározat a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálatról
2006. évi CXXIII. törvény a büntető ügyekben alkalmazható közvetítői tevékenységről
- 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról

A PEDAGÓGUS TANÁCSADÓ SZEREPÉNEK VIZSGÁLATA

NAGY-KOVÁCS ERIKA

Eszterházy Károly Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Üzleti Tudományok Intézete
nagy-kovacs.erika@uni-eszterhazy.hu

Összefoglalás

Az iskola pszichológiai kultúrájának növelése az oktatásügy fontos és ma már hazánkban is felismert feladata. A kultúra átadása során a művelődési hátrányok kompenzálását szem előtt tartva kell a hátrányokat, a művelődési egyenetlenségeket mérsékelni. Publikációmban a tanár-diák kapcsolatát feltáró, majd az iskolapszichológus szerepét elemző szakirodalmat mutatom be, a teljesség igénye nélkül, csak a legfontosabb irodalmakra alapozva. 2016 tavaszán egy vidéki főiskolán végeztem kérdőívezést a címben szereplő témakörben. A pedagógus segítő szerepéről és a feketepedagógiáról kapott eredményeim adatait összevetem a téma egyik jeles képviselője által 2003-2004-ben végzett elemzés következtetéseivel.

Kulcsszavak: pedagógus, iskolapszichológus, segítőszerep, feketepedagógia

1. Bevezetés

A tanár-diák kölcsönös bizalma és szolidaritása végigkíséri kapcsolatukat az első találkozástól a ballagásig. A pedagógusnak el kell érnie a feltétel nélküli bizalmat a tanulókkal – hivatalból és azon túl – a felelős felnőtt elfogadására. Amíg ezt nem sikerül elérni, addig a tanárokat folyamatosan tesztelik, szolidaritási próbák elé állítják a hallgatók. Járó (2001) szerint a pedagógusok hozzájárulása szükséges annak a biztonságos, bizalommal teli helyzet megteremtéséhez, amelyben a tanulók spontán módon felszínre tudják hozni a maguk kreatív, problémakezelő erőforrásait. Véleményem szerint amennyiben a bizalom nem alakul ki a pedagógus és a tanuló között, a tanári nem tudja betölteni segítő szerepét – sem az iskolai, sem a tanuló magánéleti problémáinak kezelésében, megszüntetésében

2. A pedagógus és az iskolapszichológus segítő szerepe

Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1989-ben hozta létre az Egyezmény a Gyermekek Jogairól című nemzetközi egyezményét. Magyarország is csatlakozott az egyezményhez, s 1997-ben elfogadta a XXXI. törvényt a gyermekek védelméről és a gyámsági igazgatásról, s a gyermekvédelmi feladatot a közoktatási intézményekre róttta.

A veszélyeztetettség feltárásában döntő szerepe van az iskolának. „A potenciális partnerek megismerése, a feladatmegosztás lehetőségének tudatosítása, a társszakmákkal, társszervezetekkel való szoros és tudatos együttműködés segíthet abban, hogy a pedagógusok bátrabban, ugyanakkor a kompetenciahatárokat megőrizve vállalhassák az őket érintő problémákat.” A gyermekjóléti szolgáltatások nyújtásában az iskola különböző szakszolgálatok segítségét veheti igénybe. (Földes, 2006)

A kutatásom problémakörét a tanári támogatás, tanár-diák kapcsolat és az iskolapszichológus szerepe alkotja. Fontosnak tartottam feltárni a tanulók elvárásait az oktatókkal szemben, illetőleg kutattam a pedagógusok reflektálási lehetőségeit. Ez utóbbi választásomat támasztották alá *Kósáné-Horányi (2006)* által megfogalmazott kérdései: mit tehet a tanár a konfliktus-helyzetekben? Hogyan reagálhat a fiatalok megnyilvánulásaira? vagy „Hogyan tudok „megküzdenni” saját korábbi lelki sérülést okozó élményeimmel?”

Buda (2003) szerint a felsőoktatásban is szükség lenne tervezett, rendszeres személyes kontaktus fenntartása. Magyarországon tutori rendszer jellemzi az egyetemeket, főiskolákat, a hallgatók így néhány szakemberrel kerülnek kontaktusba. Véleménye szerint – mellyel magam is teljes mértékben egyetértek – a személyiség fiatal felnőttkorban is fejlődik, s a bizalmi, támogató kapcsolatot ez a korosztály is igényli. A személyiség kiváltképp stresszhelyzetben, túlzott elvárások, feladatok hatására visszaeshet, regrediálhat korábbi érési fázisokra. Alátámasztja ezt az is, hogy sok olyan fiatal, aki nem jutott be a felsőoktatási intézménybe, felsőoktatási szakképzésben folytatja tanulmányait. Tapasztalataim szerint az alapképzés és a FOSZ hallgatói között egyre nagyobb a felkészültségbeli különbség. A kreditbeszámításból következően a tananyag lefedi az alapképzés szintjét, amely komoly frusztrációhoz vezethet.

Az oktatási hatékonyság növelésének egyik módja a tanulókkal való egyéni bánásmód kialakítása, ezáltal minden tanuló jobb minőségű ismeretet kap egyéni tanulási stílusának és fejlődési ütemének megfelelően. A differenciált oktatásmód teret ad

a tanulók viselkedését és teljesítményének színvonalát meghatározó külső és belső tényező tényezők megismerésének. Ennek feltétele a pedagógiai és a pszichológiai ismeretek és készségek bővítése. (*Porkolábné-Szító, 2004*)

Pfister (é.n.) az ideális tanár tulajdonságait a következőkben foglalta össze: megértő, igazságos, rugalmas, elhivatott, nyitott és kedves. *Tókos (2005)* szerint a reflektív, „új arcú” pedagógus az önismeret-jelenismeret tanítója, fejlesztőjeként jelentik meg.

A tanár-diák kapcsolat lehet aszimmetrikus (egyenlőtlen), melyben az egyik fél (többnyire a felnőtt) fölényben van. Ez esetben a hallgató kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Ha a két fél egyenrangú, akkor a kontaktust szimmetria jellemzi. Ez különösen a felsőoktatásban előnyös. A fiatal felnőtt diák és a tanár kapcsolatában nincs helye regresszív elemeknek. Ha a tanár szülői helyzetbe kerül, könnyen kiválthatja a szülői leválás, a lázadás indulatait az önállósodási folyamatban. (*Buda, 2003*)

Az iskola pszichológiai kultúrájának növelése az oktatásügy fontos és ma már hazánkban is felismert feladata. A kultúra átadása során a művelési hátrányok kompenzálását szem előtt tartva kell a hátrányokat, a művelődési egyenlenségeket mérsékelni. Nemzetközi kialakulás korai szakaszában (a századfordulón) a társadalmi szükséglet a fogyatékos gyerekek kiszűrésére, a speciális képzési programokra hívta életre, amely a képességszint azonosítását jelentette. A két világháború között ezen felül a súlyos magatartási problémával küzdő gyerekek gyógyítására és az iskolai egyéni terápiás kezelésekre koncentráltak. (*Porkolábné-Szító, 2004*)

Jelenleg iskolán kívüli intézményekben foglalkoznak a fogyatékos gyerekekkel a gyógypedagógiai bizottságok, az iskolaérettséggel a nevelési tanácsadók, az egyéni terápiás kezelés helyszíne pedig a klinikák és az ideggondozók. (*MM rendelet (148/1972.M.K.19.)*)

A tanári helyzet sok lehetőséget rejt, hogy célzott, egyéni kapcsolatformát tudjon felismerni és alkalmazni munkája során. Gyakran a nem-specifikus segítség is elegendő ahhoz, hogy a diákot átsegítse egy-egy életszakaszának gátjain. Azonban vannak olyan konfliktushelyzetek, amelyekben az iskolapszichológus feladata segíteni a pedagógust támogatásával, irányításával. Különösen a magatartási, tanulási problémákkal küzdő diákok, vagy korrekciós osztályok esetében van szükség a munkájukra.

Buda (2003) szerint csupán Nyugat-Európa néhány magánegyetemének hallgatói vehetik igénybe iskolapszichológus segítségét. *Szító (2010)* az iskolapszichológia

alappillérenek tekinti a prevenciós megközelítést. Meglátása szerint úgy segítheti a problémamegoldó készség növelését, ha adott helyzetben konzultál a tanárokkal és a szülőkkel. Ezáltal a szülőnek lehetősége van feltárni a pszichológus számára a gyermekkel kapcsolatos gondokat, illetőleg a tanár elmondhatja a tanuló és/vagy az osztály magatartásában jelentkező problémákat.

Hegyiné (2001) szerint napjainkban egyre több szocializációs zavarral találkozunk a tanárok, mely a problémafeltárás rendszerszemléletű feltárása, kezelése a pedagógus és segítő szakemberek kooperációjával oldható meg eredményesen. Kutatása során azonban találkozott más véleményekkel is:

- „Ismeretlenhez nincs bizalom, a kollégák zöme nem érzi partnernek, ha kívülről próbál beavatkozni az iskola életébe, felületes információi lehetnek.”
- „Benn kell lennie, a belső »érdekviszonyokat« ismernie kell.”
- „... komoly fenntartásaim vannak... Az egész családom tele van pszichológussal. Az egyik rokon ... stílusára jellemző, hogy végtelen jógását végtelen erőszakossággal párosítja. A gyerek nevelésével kapcsolatban a nevelés elsődlegességét hangsúlyoznám. A pszichológus sokat tudna segíteni, ha olyan ember, ki meg tudja nyerni a gyerek bizalmát.”
- „A pszichológia oldaláról nem lehet megváltoztatni az embereket, oktatni kellene a pszichológiát. Korábban szerepelt is a gimnáziumi tantárgyak között. Nagyon fontos, mert a tantestület ... gondolkodásának egy elhanyagolt része.”
- A véleményeket tovább tanulmányozva a két véglet – *igen, nagyon fontos lenne* ↔ *nincs rá szükség* – között mozognak, befogadó, kételkedő vagy elutasító magatartást tükröznek. (*Hegyiné, 2001, 349-351.*)

Vizsgálataimban feltettem én is a kérdést, mind a hallgatóknak, mind a tanároknak, hogyan ítélik meg az iskolapszichológus szükségességét – a felsőoktatásban, hiszen Magyarországon a tanári rendszert alkalmazzák. Fontosnak tartottam kitekinteni a konfliktuskezelés problémakörét is. Részben azért, mert a tanár segítő szerepkörének részét képezi, másrészt a tanár-diák optimális kapcsolatának kialakítását vetíti előre. A témakört csupán érintettem, mert a pedagógus-hallgató kontaktus bonyolult és szerteágazó területének mindössze egyetlen szeletéről van szó.

Szekszárdi (2001) szerint a konfliktuskezelés stratégiája lehet önérvényesítő (győztes-vesztes vagy versenyző), önálvető (alkalmazkodó, engedékeny), elkerülő, kompromisszumkereső és problémamegoldó. Ez utóbbi az optimális, azonban a konstruktív probléma-megközelítés alkalmazásához a pedagógusnak a következő képességekkel kell rendelkeznie:

- stabil személyiség, pozitív énkép,
- a másság elfogadása, empátia, kongruencia (*hitelesség*) – *ami elengedhetetlen a bizalom kiépítéséhez,*
- eredményes verbális és nonverbális kommunikáció (*melynek feltétlenül egybe kell esnie, hiszen a tanár így lesz hiteles,*),
- egészséges önértékelés, asszertív magatartás (*mások véleményének, nézetének elfogadása, bizalom a másik féllel szemben*)
- kooperativitás, fair-magatartás,
- kompromisszumkészség, kreativitás, a konszenzus igénye.

„Csupán az a pedagógus lehet képes tanítványaiban kialakítani, fejleszteni a konfliktuskezeléshez szükséges képességeket, aki maga is rendelkezik ezekkel, s hitelesen tudja képviselni ... a kooperatív, konstruktív szemléletet.” (Szekszárdi, 2001)

A pedagógus és az iskolapszichológus szerepkörébe tartozik a feketepedagógia feltárása, felismerése és elhárítása. Hunyadyné - M. Nádasi - Serfőző (2006) szerint „...a fekete pedagógia tudatos és a nem-tudatos pedagógiai hatásrendszerből származó olyan közös diszfunkcionális részhalmoz, amely időben távolra ható módon is negatív nyomot hagy a neveltben, testi-lelki-szellemi egészségét veszélyezteti, vagy éppen sérülést okoz, s amely spontánul vagy támogató körülmények között felidézhető”.

Az átélt hatások közé olyan ártalmakat sorolnak, amelyekre a tanulók érzelmileg azonnal rezonálnak, intenzív negatív élményként mélyen rögzülnek. Ezek megkeserítik akkori és későbbi életét is, sőt, még felnőttkorban is nehezen felidézhető sérelmekké válnak. Nem abból lesz negatív élmény, melyet a felnőttek rossznak tartanak, hanem amelyek a diákok saját személyiségükre nézve annak érznek. Például „nem az fáj az élet végéig, hogy akkor kellett volna elvont tananyagot megérteni, amikor erre még képtelen volt, hanem az, hogy emiatt rendszeresen kudarc érte; nem az osztályozás gyakorlata fáj általában, hanem az igazságtalannak érzett osztályzat, esetleg a csatlakozó megalázó kommentár”.

3. A kutatás eredményei

Kérdőíves felmérést egy vidéki főiskola tanárai és hallgatói (nappali, levelező, távoktatási tagozat) között végeztem el, 2016 márciusában. A visszaérkezett kérdőívek értékelhetőek voltak, figyelembe vettem a nemleges válaszokat is.

Az adatokat a Microsoft Excel segítségével dolgoztam fel. Kutatási stratégiám deduktív (analitikus), forráskutatás, dokumentum és tartalomelemzés jellemzi. Figyelmet fordítottam a korábbi eredmények felkutatására, követve annak szempontjait: mind a tanárok, mind a hallgatók véleményének feltárásakor.

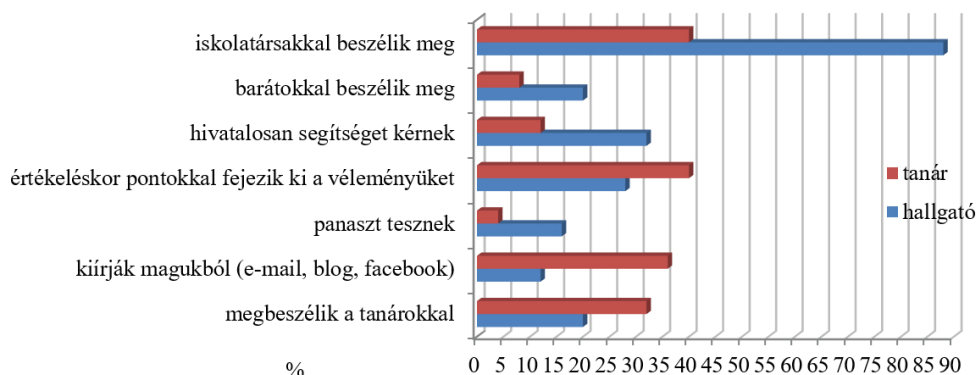
Induktív módszerem a kérdőíves megkérdezés volt. A megkérdezett diákok (52 fő) 35%-a férfi, 65%-a nő, kor szerint 25 év alatti 38%, 25-40 év közötti 37%, 41 év feletti 25%. A hallgatók 42%-a nappali, 42%-a levelező és 16%-a távoktatási tagozaton tanul. A szülők iskolai végzettsége 17%-nak alapfokú, 58%-nak középfokú és 25%-nak felsőfokú.

Az oktatók 40%-a férfi, 60%-a nő. Kor szerinti megoszlásuk 35 év alatti 8%, 35-50 év közötti 56% és 51 év feletti 36%. A véleményeknél fontos szerepe van az oktatói tapasztalatnak, ezért rákérdeztem a tanári pályán eltöltött évek számára is. Maximum 10 év tapasztalattal rendelkezik 16%, 11-20 év között oktat 56% és 21-30 év között 28%. A 30 éves maximumot a kapott adatok alapján állapítottam meg.

3.1. A tanár segítő szerepének vizsgálata

Az iskolában átlagos jelenségekkel találkozok a pedagógus, melyet saját, természetes kommunikációja és viselkedési, nevelési eszközeivel kell megoldania. Kutattam, hogy van-e a hallgatóknak vélemény-nyilvánítási lehetőségük. A válaszadó hallgatók szerint 36 fő (69%) értékelte úgy, hogy hangot adhat meglátásának, a tanárok egyértelműen biztosítottak látják a hallgatói vélemények kifejezésre juttatását. Azonban nagyon fontos annak feltárása, hogy mind a pozitív, mind a negatív élmények felszínre kerüljenek.

Az 1. ábrából kiderül, hogy hallgatói és tanári vélemények eltérnek egymástól. Véleményem szerint mindkét oldalnak nyitásra van szüksége. Évekkel ezelőtt voltak csoportfelelős tanárok, ma már ez elavultnak számít, azonban úgy gondolom, hogy ismét szükség lenne a csapatépítésre, mely lehetőséget adna a véleménycserére. Az kedvező, hogy a hallgatók több mint fele nyíltan fel tudja vállalni a meglátását. Az iskolatársak, kortársak befolyásoló hatására jobban oda kellene figyelni a tanároknak, hiszen a média mellett az egyik legnagyobb befolyásoló tényezőként tartja számon a szakirodalom (is).

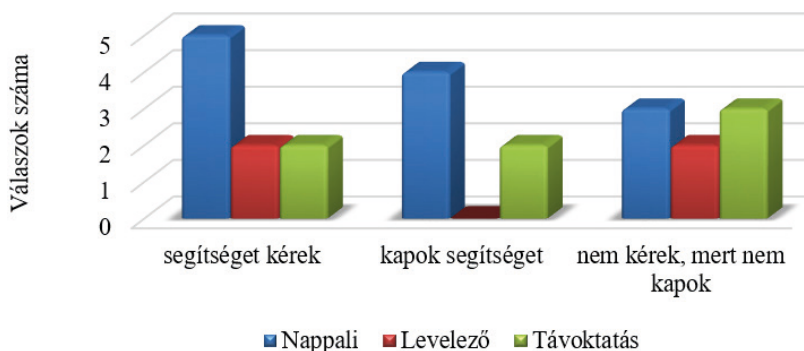
1. ábra: Vélemény-nyilvánítási lehetőség.

Forrás: saját gyűjtés

A nappali tagozatos hallgatók közül 26%, a levelezősök közül 22%, a távoktatás hallgatói közül 4% küzd nehézségekkel az egyes feladatok megoldásában. Rákérdeztem, hogy van mód arra, hogy segítséget kérjen? A hallgatók közül 58% szerint van lehetősége, közülük 38% kap is segítséget. A 2. ábra komoly feladatot ró annak feltárására, hogy mi az oka annak, ha nem kér, mert nem bízik abban, hogy megfelelően koordinálják problémáját.

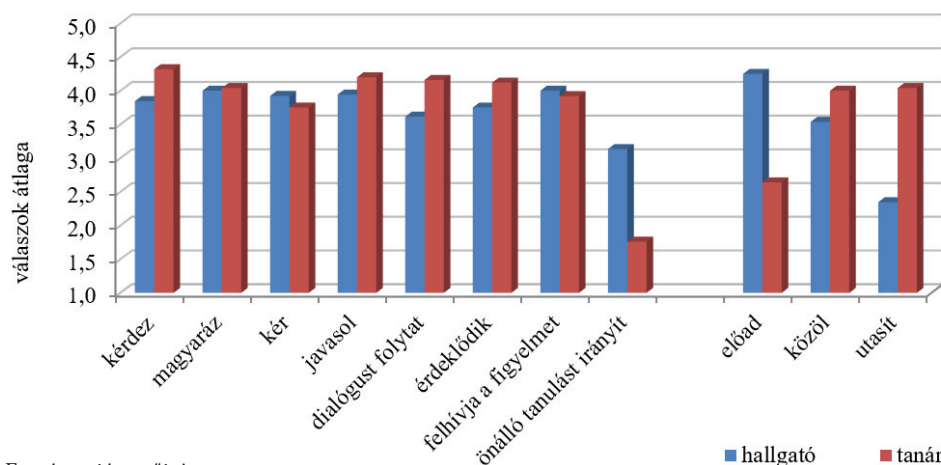
Elképzelhető, hogy a tanári-hallgatói kapcsolatot az oktatás területén is felül kell vizsgálni. Az összes tanár (25) igen, 52 hallgatóból 2 nem tartotta – személyiségének fejlődése szempontjából – hatékonynak a tanár-diák kapcsolatot. Az 52 hallgató 50-50%-ban értékelte aszimmetrikusnak, illetve szimmetrikusnak a hallgató és pedagógus kapcsolatát. A 25 tanárból 12 szerint érvényesül a felnőtt dominancia, 13 fő egyenrangúnak véli a kontaktust.

Ezt elősegítheti a tanári verbális aktivitás, amellyel az önálló tanulást, a bizalommal telj tanári-hallgatói kapcsolatot lehet elősegíteni.

2. ábra: Segítségkérés lehetőségeForrás:
saját gyűjtés

A tanárok és hallgatók kontaktusánál a hatékonyságot, mint a személyiségfejlődés egyik segítőjét, az aszimmetriát, azaz a felnőtt dominanciát, valamint a szimmetrikus, egyenrangú viselkedésmódot kutattam. A 3. ábra szerint a tanári verbális aktivitás jellemzői a tanárok és hallgatók megítélése szerint hasonló. Kedvező, hogy a modern, a fejlődést elősegítő módszerek szerepelnek nagyobb arányban. Az előadás az oktatásban nem nélkülözhető. A közlés és az utasítás negatív élményét mérsékelni szükséges.

3. ábra: A tanári verbális aktivitás jellemzői

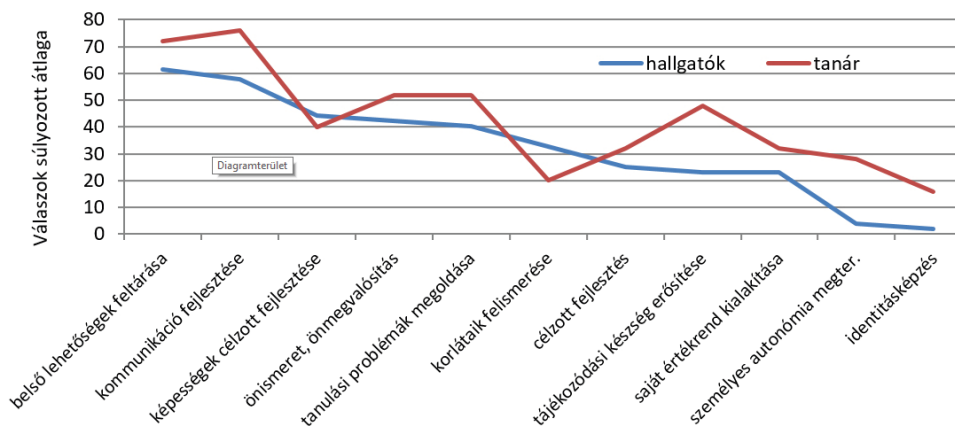

Forrás: saját gyűjtés

A felsőoktatásban nagyon fontos az egyenrangú felek kommunikációja, mely megerősítheti a fiatal felnőtteket önmaguk képviselőit, hiszen szakemberekkel is kell kapcsolatot tartaniuk. Ezért igyekeztem feltárni a hallgatói és tanári szerep megítélését, mi a hallgató elvárása, miben segíthetné személyes fejlődését a tanár, illetőleg hogyan értékelhető mindez oktatói szemszögből.

Fontos annak kutatása, hogy mit vár el a hallgató a tanártól, s ezt szembeállítottam azzal, hogy mit tart szükségesnek a tanár? A 4. ábránál nem elsősorban a válaszok átlaga a döntő, hanem az egymáshoz való viszonyuk, a görbék alakja. Megállapítható, hogy az elvárások, a segítség kérése és adása jól közelít egymáshoz, mely nyílt, egyenrangú kapcsolatra utal. A fiatal felnőttek azonban a személyes autonómia tekintetében zárkózottabbaknak tűnnek, mint amennyire a tanárok változtatást szorgalmaznának.

4. ábra: A hallgatók motiválásának lehetőségei

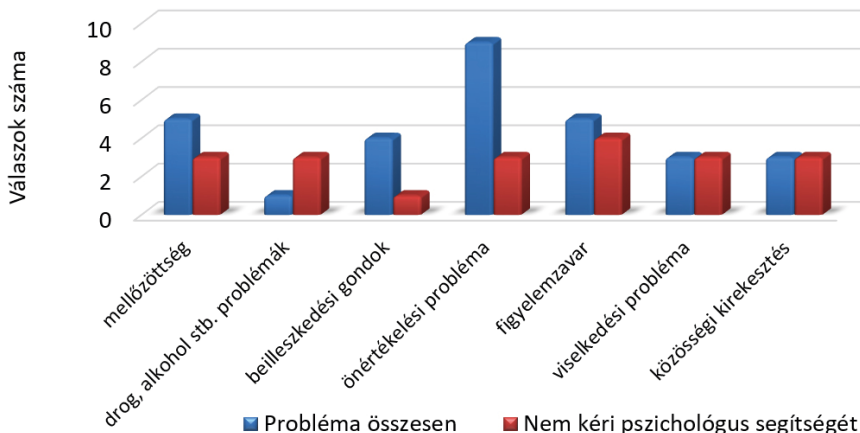

Forrás: saját gyűjtés

3.2. A tanár és az iskolapszichológus kapcsolata

Pszichológiai szemlélet elsajátításának a gyermek- és ifjúságvédelmi munka elmélyítését és javítását kell szolgálnia. A gyakorlati alkalmazás új készségek kialakítását és attitűdváltozást igényel a pedagógusoktól. A hangsúly a prevención, a tanulási és/vagy magatartási problémák minél korábbi felismerésén van. Az előrejelzés segíti a kiemelkedő tehetségek célirányos fejlesztését. A 5. ábra azt mutatja, hogy a hallgatók milyen probléma megoldásához igényelnék a felnőttek segítségét.

5. ábra: A hallgatók segítséget indukáló problémái

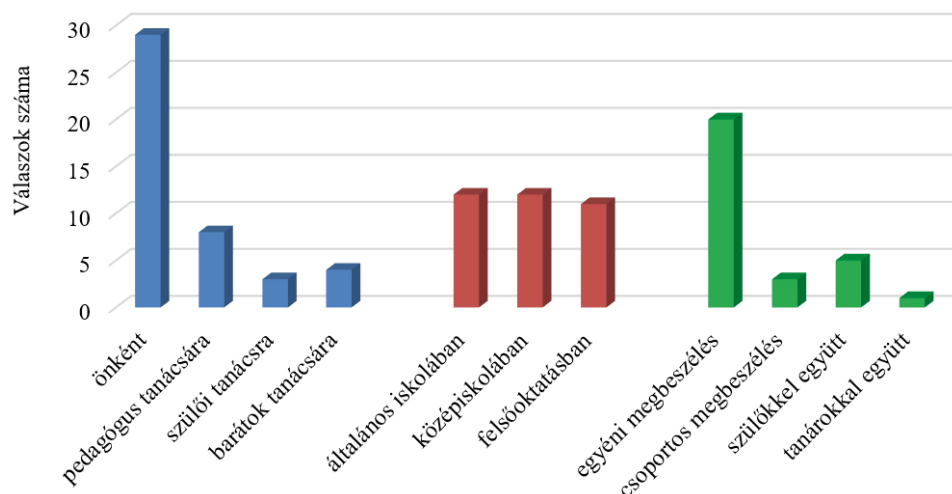
Forrás: saját gyűjtés

A válaszadó hallgatók közül 39 fő szerint (5. ábra) a felsőoktatásban is szükséges lenne iskolapszichológus jelenléte. A nők jóval nagyobb arányban (31 fő) vennék igénybe a segítséget, korosztályt tekintve pedig a 25 év alatti nappali tagozatú hallgatók. Rákérdeztem a Kósáné (1998) által vizsgált lelki problémák felmerültek-e a válaszadó hallgatók között, s hogy ők igényelnék-e szakember segítségét. Az alábbi ábra mutatja, hogy a stresszt okozó tényezők a közel húsz év elteltével még mindig fennállnak, arányaikban alig változtak. A hallgatók ennek ellenére nem minden esetben fordulnak iskolapszichológushoz. Különösen szembetűnő ez az önértékelési problémáknál. Ebben az esetben a tanároknak komoly feladatot jelent a problémák felszínre hozása, a csoportokba, évfolyamokba való beilleszkedés és közösségépítés elősegítése területén.

A 6. ábra azt mutatja, hogy azok, akik szívesen vennék az iskolapszichológus jelenlétét, önként vagy tanácsra fordulnának-e szakemberhez. Annak ellenére, hogy a felsőoktatásban a tutori rendszer ellenére. Szinte alig marad el az általános és középiskolai igények mellett.

A megbeszélés jellege négy szemközti, kevesen nyílnának meg a tanárok, diáktársak vagy szülők előtt. A tanároknak, s a hallgatóknak még a felsőoktatásban is szembesülniük kell az iskolai közösségben elfoglalt hátrányos helyzetből fakadó problémákkal, mellőzöttséggel, figyelemzavarral és viselkedési problémákkal. Ezek teljesítménybeli hátrányhoz vezetnek. Ezért a pedagógusok és a mentorok a főiskolán a segítségnyújtás, a korrekció több módját is kénytelenek feltárni és alkalmazni.

6. ábra: Az iskolapszichológus igénylése a hallgatók szerint

Forrás: saját gyűjtés

A tanároknak is feltettem a kérdést: szükséges a felsőoktatásban iskolapszichológus jelenléte? (1. táblázat) A 25 oktatóból 14 tanár munkáját segíthetné a főiskolán. Az alábbi táblázatban a különböző felmerülő stresszt okozó tényező együttes megítélését szemléltetem. Javaslom a mentori feladatokat az alábbi problémák feltárással kiegészíteni, mivel a tanárok kevésbé érzékelik a segítségnyújtás szükségességét. Az oktatók sokkal kevésbé érzékelik a hallgatók problémáit, amelyek terhet jelentenek számukra. Bár a főiskolások fiatal felnőttek, ennek ellenére tele vannak szorongással, beilleszkedési problémákkal, mind a tanári, mind a kortársaik tekintetében. Segítségre lehet szükségük adott helyzetek megoldására, a függőségektől való szabaduláshoz. Különösen nagy a véleménykülönbség a figyelem-összpontosítás fejlesztésének szükségességében, ezt támasztja alá a túl sok tananyag elsajátításából adódó feszültség feloldásának kérése is.

1. táblázat: Az iskolapszichológus szükségességének megítélése

Megnevezés	Hallgatói	Tanári
	válaszok száma	
személyes fejlődés segítése okán	19	8
szorongás feloldása	19	4
figyelem-összpontosítás fejlesztése	17	1
átbeszélne vele az iskolai problémáit	16	10
tanulási nehézségek leküzdése	14	6
krízishelyzetek megoldása	13	6
fiatalok és felnőttek közötti konfliktus feloldása miatt	11	1
készségfejlesztés	11	6
konkrét helyzetek megoldására	10	6
beilleszkedési problémák	9	4
oktatók-hallgatók kapcsolata	6	3
kortársakkal való kapcsolattartás kialakítása	5	6
függőségek (drog, alkohol stb.) enyhítése, megszüntetése	3	6
alacsony toleranciából adódó problémák	1	9
a (túl sok) tananyag elsajátításából adódó feszültségek csökkentésére	11	0

Forrás: saját gyűjtés

3.3. Fekete pedagógia

Tanári negatív iskolai értékelés, a verbális és nonverbális, valamint a szándékos és akaratlan elutasító visszajelzés komoly problémákat okoz a tanulók életében. Ez hátrányosan befolyásolja a hallgatók önértékelését, pillanatnyi hangulatát, érzelmi állapotát, viselkedését. Ha a negatív élmény beépül az emlékezetébe (rövidebb-hosszabb) ideig, az utóhatás maradandóbb. A keserű élmények még évtizedek múltán is kísértik az embereket.

Hunyadyné - M. Nádasi - Serfőző közzétette **2003-2004-ben a fekete pedagógia tárgykörben végzett kutatásuk eredményét.** Az általuk feltett kérdéseket vizsgáltam én is egy felsőoktatási intézményben. Két kérdéskört öleltem fel: az értékeléssel összefüggő, illetőleg azzal nem összefüggő sérelmekre kérdeztem rá.
(*Hunyadyné - M. Nádasi – Serfőző, 2006; 154-155. p.*)

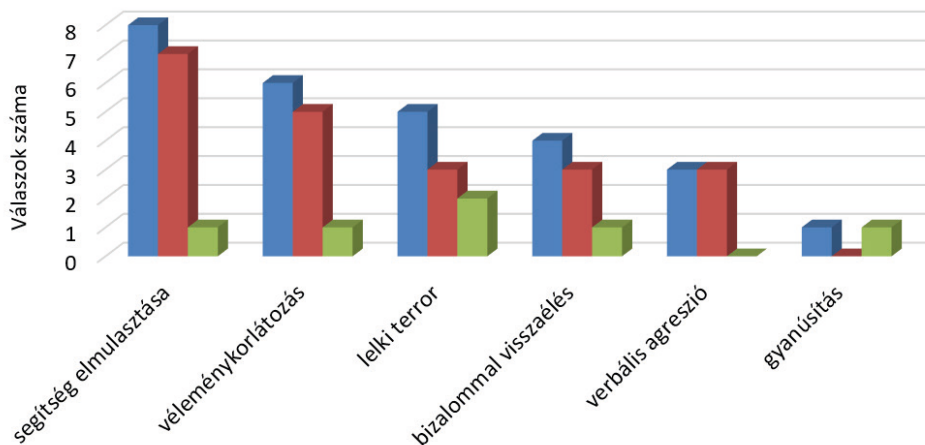
Az értékeléssel nem összefüggő, egyéb sérelmek:

- lelki terror,
- enyhe fizikai agresszió,
- verbális agresszió,
- súlyos fizikai agresszió,
- meggyanúsítás,
- segítség elmulasztása,
- rendszeres fenyegetés,
- véleménykorlátozás,
- bizalommal való visszaélés,
- szexuális zaklatás,
- baleset,
- szeretett tárgy elkobzása,
- szeretett tárgy eltulajdonítása.

A szerzők tapasztalatai szerint a tanulók nagy része szenvedett már el iskolai sérelmeket, melynek döntő részben pedagógusok által kiváltott negatív élmények voltak. Legnagyobb arányban a lelki terror (41%), az enyhe fizikai agresszió (36%) és a súlyos fizikai agresszió (26%) okozott problémát. Ettől alig marad el a verbális agresszió (24%), a meggyanúsítás (24%) és a segítség elmulasztása (20%). A többi tényező esetenként, 8% alatti arányban, ritkán fordul elő. Bár a **negatív élmények döntő részben tanárokhhoz kapcsolódnak**, az iskola egyéb „szereplői” (diákokkal kapcsolatban lévő dolgozók, diáktársaik) is nagy szerepet játszanak ezek elszenvedésében.

Az én vizsgálataim 12 év múltán az alábbi eredményeket hozták (7. ábra). Nem fordult elő a vizsgált intézményben enyhe fizikai agresszió, súlyos fizikai agresszió, rendszeres fenyegetés, szeretett tárgy elkobzása, szeretett tárgy eltulajdonítása, baleset.

7. ábra: Hallgatókat érő káros hatások

Forrás: saját gyűjtés

Annak ellenére, hogy vizsgálatom nem reprezentatív, a két vélemény összevetése információt ad az értékeléshez nem köthető negatív élményekről. Kedvező, hogy a korábban nagy arányban szereplő súlyos fizikai agresszió, a rendszeres fenyegetés nem fordult elő. Azonban még mindig gondot okoz a lelki terror, a verbális agresszió, nagy arányban a segítség elmulasztása és a véleménykorlátozás.

Az értékeléssel összefüggő sérelmek *Hunyadiné et al. (2003-2004)* vizsgálatai alapján:

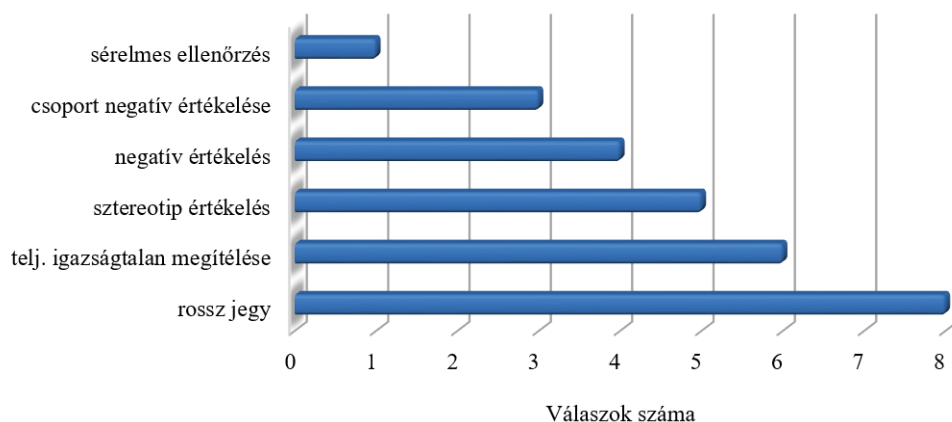
- megszégyenítő értékelés, büntetés,
- teljesítmény igazságtalan megítélése,
- rossz jegy, intő
- személyiség becsmérlése,
- csoportra való negatív értékelés
- sérelmes ellenőrzési mód,
- sztereotip, értékelő megnyilvánulás,
- családtag becsmérlése.

Az értékeléssel összefüggő sérelmek közül több mint 50% a teljesítmény igazságtalan megítélését, s 48% a megszégyenítő értékelést, büntetést jelölte meg.

A személyiség becsmérése (23%), a negatív megjegyzések (21%) és a sérelmes ellenőrzési mód (12%) szintén mélyen érintették a tanulókat. Maga a rossz jegy, az intő a válaszadók 37%-ában hagyott mély nyomot. Ez utóbbinál azonban felmerülhet a nem-tanulásból eredő lelkiismeret furdalás negatív érzete is.

Saját kutatásaim a következő eredménnyel zárultak a válaszadók alapján (8. ábra): nem fordult elő megszégyenítő értékelés, személyiség becsmérése, családtag becsmérése, büntetés, kiküldés.

8. ábra: Értékeléssel összefüggő sérelmek

Forrás: saját gyűjtés

Összehasonlítva a mai és a korábbi hallgatói véleményeket, megállapítható, hogy a teljesítmény igazságtalan megítélés még mindig igen gyakori, s kedvezőtlen, hogy a sztereotíp és negatív értékelések is nagy számban fordulnak elő. Maga a rossz jegy által kiváltott negatív élmény kapcsolódhat az utolsó pillanatra halasztott tanulásból is.

Véleményem szerint a legnagyobb hányaddal szereplő tényezők kifejezetten pedagógiai felkészültségből és munkából, sőt a pedagógus személyiségéből eredő olyan hibák, amelyet egyetlen tanárnak sem lenne szabad elkövetnie. A feladata nem az, hogy megalázással fejezze ki a tekintélyét, hanem a tanuló felkészültségének segítése, a tananyag elsajátításának irányítása, tananyaggal való ellátása, a személyiség fejlődésének segítése a feladata.

Mivel a hallgatói megítélésekben sok a szubjektivitás, ezért megkértem tanár kollégáimat, hogy ők is véleményezzék, a felsorolt tényezők milyen arányban fordulhatnak elő az ő meglátásuk szerint. (9. ábra)

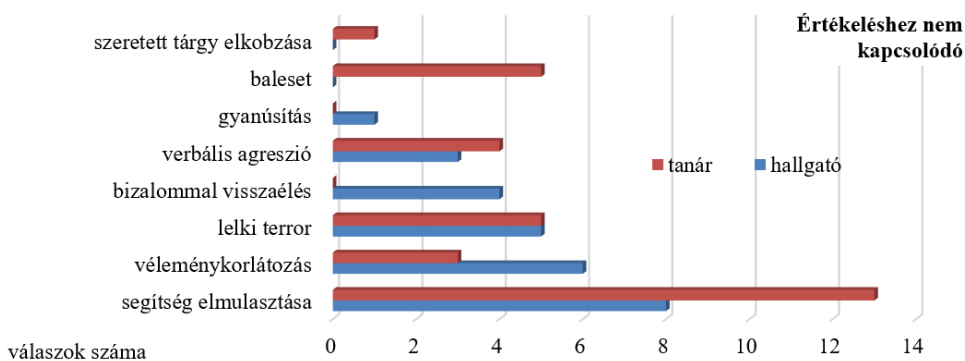
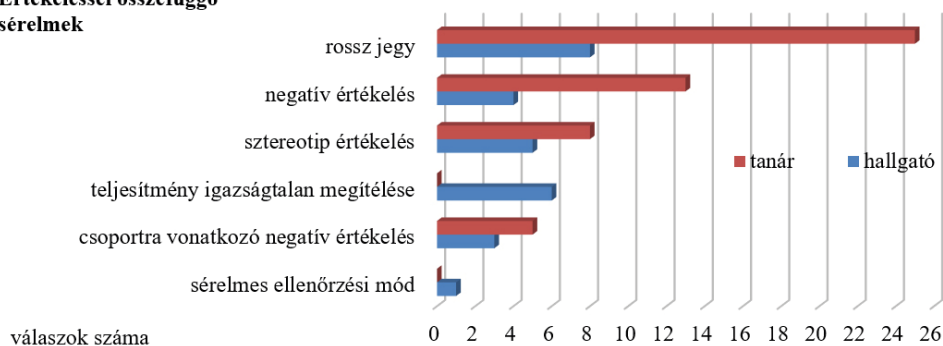
A válaszok szerint a tanárok szigorúbban ítélték meg a lehetséges negatív élmények forrását.

A tanár-hallgató kapcsolat optimalizálását javaslom ismét, hogy a kommunikáció nyíltabb, közvetlenebb legyen, a két meglátás közelítsen egymáshoz. A helyzet nem kedvezőtlen, de mindig van feladat, hiszen minden hallgató, minden helyzet más és más.

Rákérdeztem, hogy **van-e lehetőség a káros hatások kezelésére**. A hallgatók több mint 50%-a igennel válaszolt. Harmada szerint kiküszöbölhetők lennének, illetve ugyanennyien gondolják, hogy kezelni lehet. Ismét összevetettem a hallgatók és tanárok véleményét a lelki egészségvédelem és a káros hatások kezelése kérdéskörben. A 12. ábra a két megítélés egészen közeli arányát mutatják, ami nagyon kedvező. Ugyancsak ez jellemzi a konfliktushelyzetek megoldásának formáiról való véleményeket. (10. ábra)

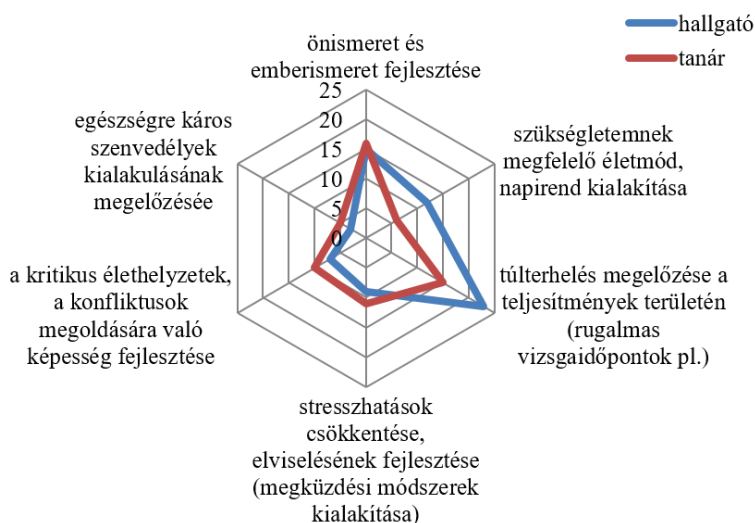
9. ábra: Fekete pedagógia tanári és hallgatói szemszögből

Értékeléssel összefüggő sérelmek

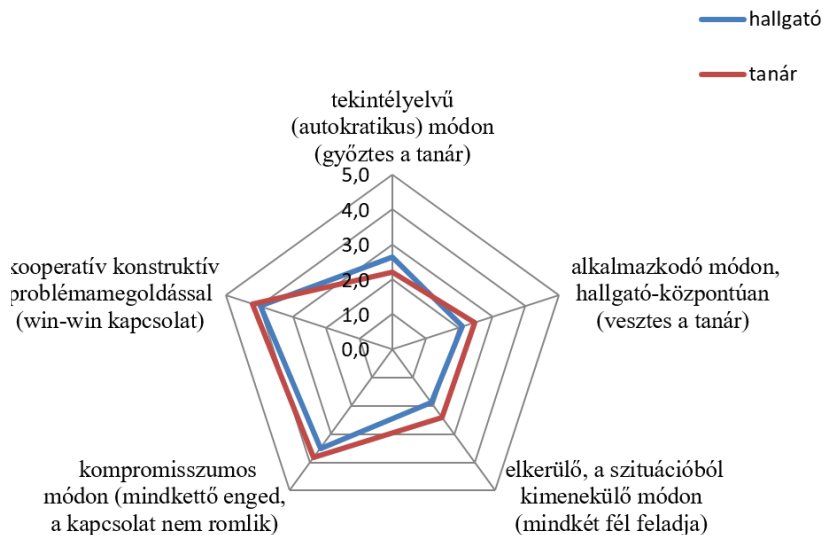
Forrás: saját gyűjtés

10. ábra: Lelki egészségvédelem, káros hatások kezelése

Forrás: saját gyűjtés

11. ábra: Konfliktushelyzetek feloldásának lehetőségei

Forrás: saját gyűjtés

Konklúzió

A felsőoktatásban (is) vizsgálni kell a tanulási stílus összetevőit külön, s egymással összefüggésben.

Fel kell tárni az újszerű tanulási környezet hatásait, s hogy ez miként befolyásolja a tanítási és tanulási stratégiát.

A hallgatók tanulási sajátosságainak és tanulási eredményességük, sikerességük összefüggéseit vizsgálni szükséges.

A felsőoktatásban dolgozó oktatók továbbképzése, pedagógiai végzettségének megszerzése lényeges a mentálhigiénés nevelés fejlesztése okán.

Gondolkodásmód váltásra van szükség a pedagógus és a hallgatók kontaktusának, a tanítási módszerek fejlesztése tekintetében.

Hivatkozások

BUDA BÉLA (2003): Az iskolai nevelés – a lélek védelmében. Az iskolai mentálhigiéné alapelvei. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 274 p.

FÖLDES PETRA (2001): Gyermekvédelem az iskolában. In: SZEKSZÁRDI JÚLIA (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 362-378. p.

HEGYINÉ FERCH GABRIELLA (2001): Tanárok az iskolapszichológiáról. In: SZEKSZÁRDI JÚLIA (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 348-355. p.,

<http://ofi.hu/tudastar/fekete-pedagogia>

http://www.meszk.hu/upload/meszk/document/kommunikacio_alapismerete_I_Zombori.pdf

HUNYADI GYÖRGYNÉ – M. NÁDASI MÁRIA – SERFÖZŐ MÓNICA (2006): Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában. Argumentum Kiadó, Budapest. 186 p.

JÁRÓ KATALIN (2001): Úton az osztálybeli összetartozás felé: összjáték. Gondolatok és tapasztalatok a szociometriai helyzetelemzés lehetőségeiről pedagógiai problémák kezelésében. In: Szekszárdi Júlia (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 164-194. p.

KÓSÁNÉ ORMAI VERA – HORÁNYI ANNABELLA (2006): Mi, pedagógusok. Kérdések önmagunkhoz. Flaccus Kiadó, Budapest. 288 p.

KÓSÁNÉ ORMAI VERA (1998): A mi iskolánk. Nevelépszichológiai módszerek az iskola belső értékelésében. IF Alapítvány. Széchenyi Nyomda Kft. Győr. 247 p.

- KRUMM, VOLKER (2003): Wie Lehrer Schüler disziplinieren. Ein Beitrag zur „Schwarz Pädagogik”. Pädagogik, 12. sz. In: HUNYADI GYÖRGYNÉ – M. NÁDASI MÁRIA – SERFŐZŐ MÓNICA (2006): Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában. Argumentum Kiadó, Budapest.
- PFISTER ÉVA: A pedagógus. In: Multimédia pedagógia. edutech.elte.hu/multiped/ped_05/ped_05.ppt
- PORKOLÁBNÉ BALOGH KATALIN – SZITÓ IMRE (2004): Az iskolapszichológia néhány alapkérdése. In: Iskolapszichológia 1. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Tanárképzési és –továbbképzési Központ, Budapest. 42 p.
- PUKÁNSZKY BÉLA (2001): A gyermekkor története. Műszaki Kiadó, Budapest. In: HUNYADI GYÖRGYNÉ – M. NÁDASI MÁRIA – SERFŐZŐ MÓNICA (2006): Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában. Argumentum Kiadó, Budapest.
- RUTSCHKY, KATERINA (1977): Schwarze Pädagogik. Quellen zur Naturgeschichte der bürgerlichen Erziehung. Ullstein Sachbuch, Frankfurt am Main
- Burnout schützen? Psychologie in Erziehung und Unterricht. 48. sz. In: HUNYADI GYÖRGYNÉ – M. NÁDASI MÁRIA – SERFŐZŐ MÓNICA (2006): Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában. Argumentum Kiadó, Budapest.
- SZEKSZÁRDI JÚLIA (szerk.) (2001): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 447 p.
- SZEKSZÁRDI JÚLIA (2009): A fekete pedagógia jelenségvilága. Diszfunkcionális pedagógiai hatások az iskolában. Új Pedagógiai Szemle. 2009.06.17. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00113/2007-05-kf-Szekszardi-Fekete.html>
- SZEKSZÁRDI JÚLIA (2001): A konfliktuskezelés gyakorlata. Konfliktusok a pedagógiában. In: SZEKSZÁRDI JÚLIA (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 104-122. p.
- SZITÓ IMRE (2010): Az iskolapszichológia szakmai protokollja. (ISZP) tervezet. Budapest, II. ker. Pedagógiai Szakszolgálat (kézirat), 2010 augusztus. 68 p.
- TÓKOS KATALIN (2005): Az önismeret-jelenismeret tanítója, fejlesztője: az „új arcú”, reflektív pedagógus. Új Pedagógus Szemle, 2005 december. <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00098/2005-12-ta-Tokos-Onismeret.html>
- VINCZE LÁSZLÓ (2006): Appendix neveléstörténeti munkákhoz. (A „fekete pedagógia” történetéből.) MAGYAR Pedagógia, 1991. 3-4. sz. In: HUNYADI GYÖRGYNÉ – M. NÁDASI Mária – SERFŐZŐ Mónika: Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában. Argumentum Kiadó, Budapest.

